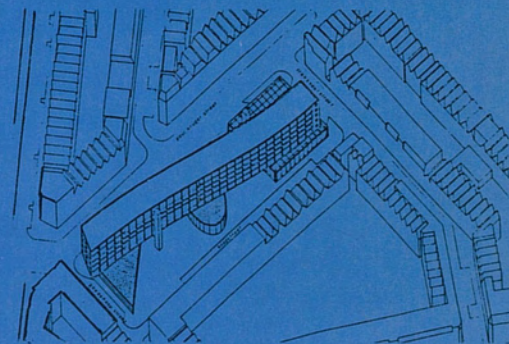
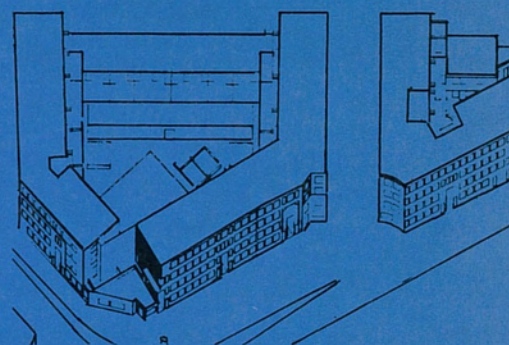
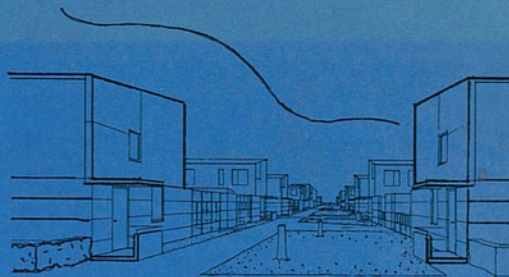


# ARCHITECTUUR



DE VAN STADSUITBREIDING EN STADSVERNIEUWING

*Hebly & Palmboom*

**De Architectuur van Stadsuitbreiding en Stadsvernieuwing**



# De Architectuur van Stadsuitbreiding en Stadsvernieuwing

redactie

Arie Hebly

Frits Palmboom

Uitgave en distributie      Publikatieburo      Faculteit der Bouwkunde  
Berlageweg 1 2628 CR Delft      Telefoon (015) 784737  
Een publikatie van de vakgroep OSW      Faculteit der Bouwkunde

Typewerk : Jose van Os , Gonnie van der Plas , Marjan Smits  
Layout : Uri Cohen ism Publikatieburo Fac. der Bouwkunde

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoud en/of openbaar gemaakt  
worden door middel van druk , fotokopie , microfilm of op welke andere  
wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de  
Faculteit der Bouwkunde.

CIP gegevens Koninklijk Bibliotheek , Den Haag  
Architectuur

De Architectuur van stadsuitbreiding en stadsvernieuwing/  
onder red. van Arie Hebly en Frits Palmboon . - Delft :  
Publikatie buro Bouwkunde . - 111. Met lit opg.

ISBN 90-5269-040-5

SISO 719.2 UDC 711.168+711.4 NUGI 923

Trefw.: stadsuitbreiding / stadsvernieuwing

# Inhoud

7	Voorwoord	<i>Max Risselada</i>
<b>Deel I - Het stadsuitbreidingsproject</b>		
11	Inleiding	<i>Frits Palmboom</i>
<b>Corpus Den Hoorn Zuid, Groningen</b>		
15	De moeilijke weg van de rationaliteit	<i>Interview Maart Schmitt</i>
25	Om de kwaliteit van de woningbouw	<i>Programma van eisen</i>
37	Integratie van middelen eenvoud in architectuur	<i>Interview Roelf Steenhuis</i>
47	Plandocumentatie	
61	Seriële composities voor stad en landschap	
<b>Deel II - De stadsvernieuwingsprojecten</b>		
73	Inleiding	<i>Arie Hebly</i>
<b>"Punt" en "Komma" Schilderswijk, Den Haag</b>		
77	Plantoelichting deelgebied 5 - Schilderswijk	<i>Alvaro Siza</i>
81	"Ik vind niet dat je alles maar moet afbreken"	<i>Alvaro Siza</i>
85	Plandocumentatie	
<b>Natal-Afrikaanderwijk, Rotterdam</b>		
93	Plantoelichting	<i>De architecten cie</i>
95	De intensieve kant krijgt een rationele, legitimatie	<i>Interview Frits van Dongen</i>
101	Plandocumentatie	
107	Gebouwen in de stad: Punt en Komma en Natal	<i>Arie Hebly</i>



# Voorwoord

*Max Risselada is  
universitaire hoofddocent,  
Faculteit Bouwkunde, TU Delft*

In deze publicatie zijn een reeks voordrachten gebundeld, welke in het voorjaar 1990 werden gehouden op de Faculteit Bouwkunde van de TU-Delft. In deze reeks kwamen een aantal woningbouwprojecten aan de orde welke recentelijk zijn opgeleverd. De projecten werden enerzijds toegelicht door betrokkenen uit het bouwproces zelf - de opdrachtgevers, stedenbouwkundige en/of architecten en anderzijds voorzien van commentaar vanuit de Faculteit Bouwkunde.

De keuze van de betreffende projecten is vooral bepaald door de "verschillen" welke tussen de projecten zijn op te merken. Verschillen niet alleen ontstaan zijn door de wijze waarop er aan gewerkt is (proces) of door wie (architect), maar vooral ook de verschillen waardoor woningbouwmilieu's zich van elkaar onderscheiden.

Wij willen met deze opzet aansluiten op het nieuwe denken over milieudifferentiatie in het besef dat woningen door hun kwantiteit de belangrijkste bouwstenen zijn om tot milieu te komen.

In deze publicatie worden twee uiteenlopende woonmilieu's naast elkaar gezet. Enerzijds het laagbouw-milieu (wat is daar nou aan?) in de stadsuitbreiding in dit geval gelegen aan een stadsrand; anderzijds het milieu van het stedelijke wonen in de stadsvernieuwing.

Voor de laagbouwmilieu staat model het project dat de architect Roelf Steenhuis -in eerste instantie binnen het Mecanoo-collectief- ontwikkelde in de wijk Corpus Den Hoorn in Groningen. In dit deel van de collegereeks staat vooral het proces centraal; hoe verhouden het stedenbouwkundig plan, het programma van de woningbouwvereniging en het architectonisch ontwerp zich in de tijd tot elkaar.

Ten aanzien van de stadsvernieuwing werd gekozen voor een confrontatie van twee ontwerpersopvattingen: hoe verhouden hun gebouwen zich tot het bestaande? De verschillen worden geïllustreerd door respectievelijk het woningbouwproject Punt en Komma van Alvaro Siza in de Schilderswijk Den Haag en het slingerende woongebouw van Frits van Dongen in de Afrikaanderwijk Rotterdam.



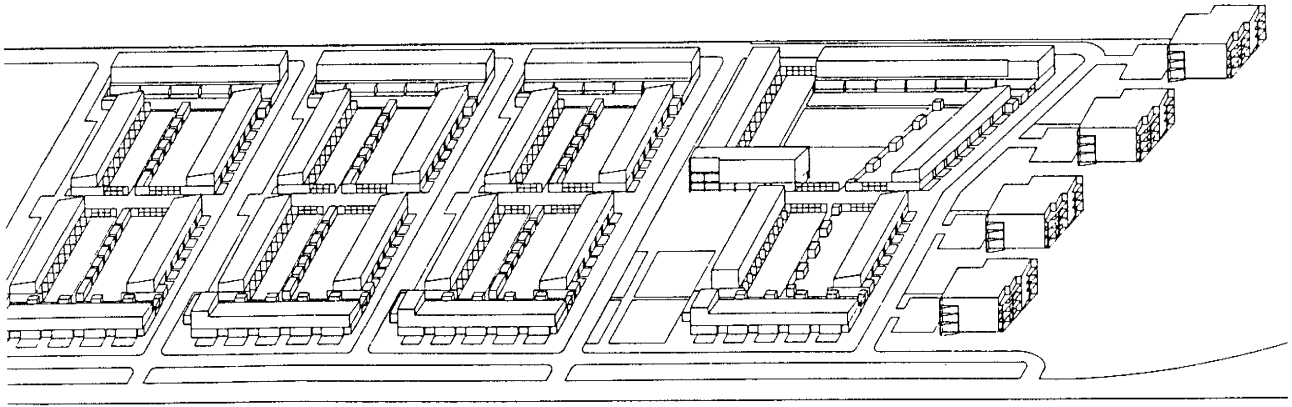
De inhoudelijke voorbereiding van deze publicatie werd verzorgd door respectievelijk ir. Frits Palmboom en ir. Arie Hebly; voor deze gelegenheid als gastdocent verbonden aan de Faculteit Bouwkunde.

Frits Palmboom is werkzaam bij de Dienst Stadsontwikkeling van Rotterdam en als ontwerper betrokken geweest bij het uitbreidingsplan voor Prinsenland en de zogenaamde Noordrandstudies. Daarnaast publiceerde hij onder andere de intrigerende studie "Rotterdam, verstedelijkt landschap" (uitgave OIO, 1987).

Arie Hebly, zelfstandig architect sinds 1986, deed ondermeer voor de Projekt Organisatie Stadsvernieuwing (POS) in Den Haag een studie naar de architectonische kwaliteit van 10 jaar stadsvernieuwing. Gepubliceerd onder de titel "Bouwen in de Stad" (Den Haag, 1989) geeft deze studie tevens een aantal richtlijnen om in de jaren 90-tig bij de stadsvernieuwing tot meer kwaliteiten te komen.

## Deel I - Het Stadsuitbreidingsproject





## Inleiding

### Frits Palmboom

*Frits Palmboom is  
stedebouwkundig ontwerper,  
werkzaam bij S.O. Rotterdam*

#### Stadsuitbreiding en laagbouw

Nadat jarenlang in planologie, stedenbouw en architectuur de interne vernieuwing van de steden centraal heeft gestaan, is momenteel de problematiek van de "stadsuitbreiding" opnieuw aktueel.

Recente prognoses vertellen dat er tot het jaar 2015 in Nederland nog twee miljoen woningen gebouwd moeten worden, waarvan 1 miljoen in de Randstad. Hoewel het benutten van lokaties binnen het stedelijk gebied hoog in het vaandel van het ruimtelijke ordeningsbeleid staat, kan men met zekerheid stellen dat die nooit aan deze totale vraag tegemoet kunnen komen. Ook blijkt uit allerlei onderzoek dat deze woningvraag zich voor het overgrote deel manifesteert als een vraag naar laagbouwoningen.

Op zich is het een discussie waard hoe op deze vraag te reageren. De vraag naar nieuwe woningen is vooral het gevolg van gezinsverdunding: we bouwen dus vooral om met ongeveer hetzelfde aantal mensen over een groter oppervlak te gaan wonen. De laagbouwwooning is daar zelf de expressie van. De gevolgen voor het voorzieningenniveau, de gebruikintensiteit van de stad en voor de mobiliteit kunnen op de lange duur aanzienlijk zijn. Zolang echter de woningbouwproductie vooral aan de markt wordt overgelaten, en deze markt niet al te overspannen is, valt te verwachten dat vorm waarin de vraag zich primair voordoet (laagbouw) ook in de productie tot uiting zal komen. Hoewel het denkbaar is dat een gebrek aan locaties en vooral de mobiliteitsproblemen een rem op de tendens tot verdunding zullen zetten, valt het toch te verwachten dat de nieuwe woongebieden met veel laagbouw een belangrijke ontwerp-opgave voor de komende jaren zullen vormen.

#### Een duikvlucht door de schaalniveau's

Als ontwerp-opgave is de laagbouwwooning op zich tamelijk beperkt en banaal. Het aantal basisvarianten laat zich bijna uit het hoofd optekenen. Als afstudeeronderwerp lijkt een museum heel wat aantrekkelijker.

De implicaties van de opgave reiken echter veel verder dan die van de afzonderlijke woning.

In de eerste plaats is het vooral de herhaling in grote aantallen die de opgave compliceert. De afgelopen decennia laten goed zien hoe moeilijk het is om niet te vervallen in mechanische herhaling of in manische differentiatie. Van laagbouwakkers die ten onder gaan in monotonie en/of desoriëntatie zijn er legio voorbeelden.

In de tweede plaats heeft de productie van laagbouwoningen in grote aantallen haar repercussies op de vorm van de stad.

De ruimtelijke werking van een laagbouwwooning gaat die van een stevige starcaravan nauwelijks te boven. Hij heeft niet het vermogen om stedelijke ruimte te definiëren op een wijze zoals een gestapeld woongebouw dat kan doen. Wat voor stadsbeeld leveren al die laagbouwoningen bij elkaar nou eigenlijk op?

Het uitdijen van de stad met steeds weer nieuwe woonwijken leidt langzaam maar zeker tot een vervaging van wat we nog stad noemen. De betrokkenheid op de centra neemt af. En zeker in de Randstad raken de steden onderling zo zeer vergroeid, dat het traditionele begrip stad de lading niet meer dekt. Niet voor niets duiken termen als "urban field", "stedelijk tapijt", "plankton" etc. op.

Met andere woorden, uiteindelijk raakt de problematiek van grote nieuwbouwgebieden met overwegend laagbouw die van de herdefiniëring van de begrippen stad en landschap. In die herdefiniëring ligt wellicht één van de sleutels om tot een zinnige benadering van die problematiek te komen. De problematiek verschuift dan van de traditionele 'stadsuitbreiding' naar die van de transformatie van een geschakeerd verstedelijkt landschap.

Het gaat dus nadrukkelijk niet om de laagbouwwooning op zich, maar om de implicaties van de laagbouwopgave op alle schaalniveau's: de lage woningbouw als bouwsteen van de uitdijende stad.

Dit verhaal beoogt dan ook een duikvlucht door deze schaalniveau's heen te maken: "van landschap tot loodslabbe" (Roelf Steenhuis).

### **Corpus den Hoorn als case**

Om een aantal redenen vormt de wijk Corpus den Hoorn hiervoor een interessante case. Groningen is een stad met een bevattelijke stadsvorm. De verhouding tussen ondergrond en stadsconcept is redelijk inzichtelijk, en de plaats van de wijk daarin is ook helder.

Het plan voor de wijk als geheel weerspiegelt een aantal thema's uit de stedenbouw-discussie van de afgelopen jaren. De resultaten worden nu zichtbaar, en behoren tot de beste op dit vlak in Nederland.

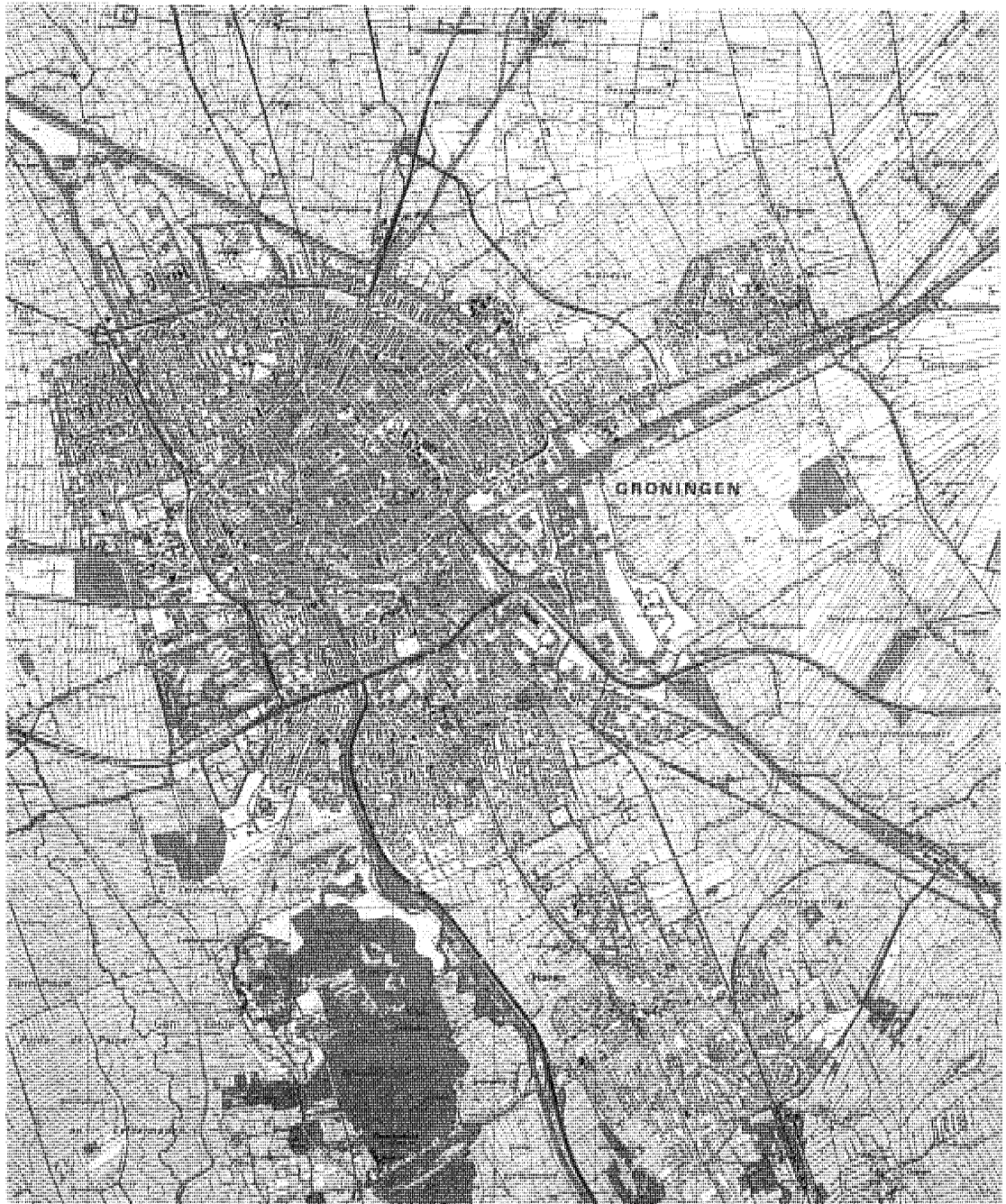
Het ontwerp van het Zuidoostelijke deelplan van Roelf Steenhuis, aangevangen in de tijd dat hij nog bij de architectengroep Mecanoo werkte, levert een prachtige bijdrage aan de wijk en aan het beeld van wat laagbouw-architectuur vermag.

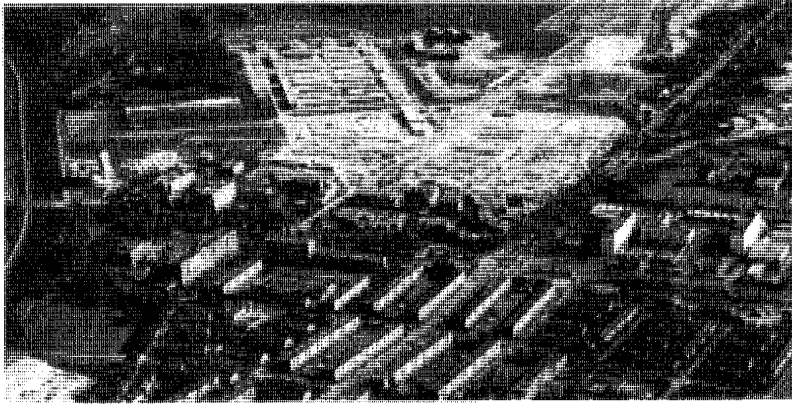
Tezamen vormen ze een intrigerend voorbeeld van een poging om laagbouwarchitectuur, stedenbouwkundig ontwerp en de vorm van stad en landschap op elkaar te betrekken.

Corpus den Hoorn Zuid ,Groningen



*Topografische kaart Groningen ca. 1:50.000.*





## De moeilijke weg van de rationaliteit

Interview Maarten Schmitt 16-02-90

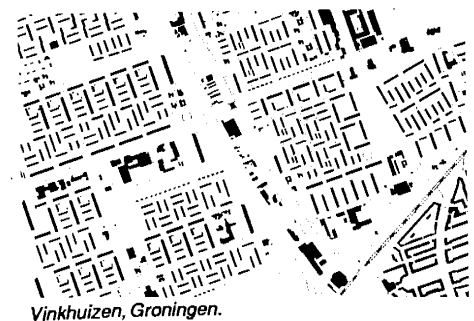
Maarten Schmitt is  
stedenbouwkundige,  
werkzaam bij S.O. Groningen

*Wat is volgens jou het karakteristieke van de wijk Corpus den Hoorn binnen de stad Groningen?*

In functioneel opzicht is de wijk uniek omdat het in de zuidrand van de stad vrijwel de enige wijk is met overwegend sociale woningbouw. Van oudsher vormt de zuidrand een luxe tuinstad, gelegen op de zandgronden en bij de bossen van de Hondsrug, die hoofdzakelijk door particuliere ontwikkeling tot stand is gekomen. De rijken trokken hier naar toe, terwijl de lagere inkomens werden gehuisvest in de kale kleipolders in het noorden en oosten. Met deze uitbreiding is deze onevenwichtigheid enigszins doorbroken. In ruimtelijk opzicht is de wijk uniek vanwege het concept, het formele principe dat aan de wijk ten grondslag ligt. Het is volledig bepaald door de ligging ten opzichte van de grote artefacten in de omgeving: de snelweg en het kanaal, het ontginningslint van de Veenweg, de 50-er jaren wijk Corpus den Hoorn, en uiteraard het Paterswoldse Meer. Er is hier echt gewerkt van groot naar klein, zonder uit te gaan van een van tevoren bepaalde bouwbloktypologie. Eerst komt de ruimtelijke hoofdopzet, het programma blijft nog heel lang onzeker. Dit in tegenstelling tot de meeste naoorlogse Groningse wijken, die uitgingen van de wijkgedachte en die opgebouwd waren uit stempels van bepaalde woningtypen, en waarbij het programma op een laag schaalniveau van tevoren al compleet aanwezig werd verondersteld.

*En hoe zou je de basiskarakteristiek van de wijk op zich willen beschrijven?*

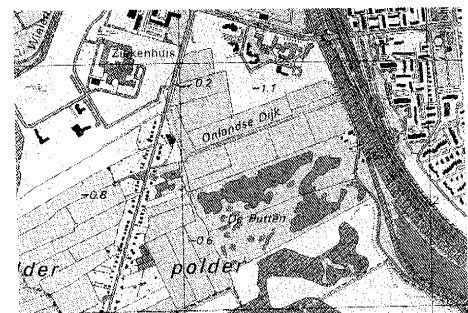
Op wijkniveau is het meest bepalend de ondubbelzinnige oriëntatie op het meer en op de stad. De wijk bestaat uit twee evenwijdige, langwerpige woonzones, die in noordzuid-richting tussen stad en meer zijn opgespannen. Daarbij maakt de oostelijke zone een knik, die reageert op de ligging van het kanaal. Vanuit die hoofdoriëntatie is de hele hiërarchie van het stratenplan ontwikkeld: hoofdstraten noord-zuid, dwarsstraten oost-west. Een ander zeer bepalend kenmerk is de wil om de verhouding van open-



Vinkhuizen, Groningen.

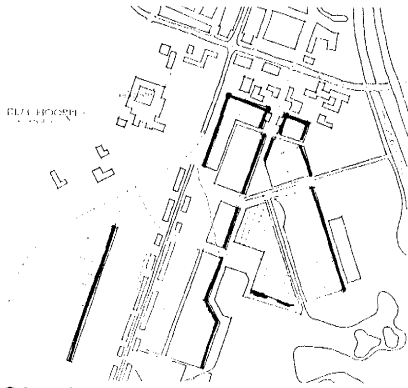


Beyum, Groningen.



Gebied Corpus den Hoorn.

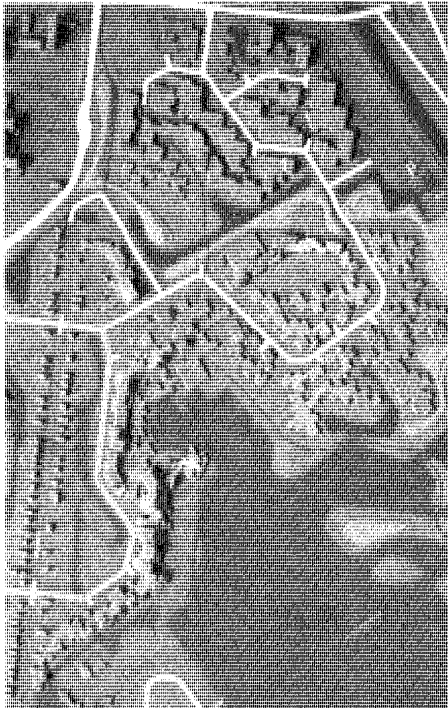




Oriëntatie schets M. Schmitt.



Plan Corpus den Hoorn uit 60-er jaren.



Plan Corpus den Hoorn uit 70-er jaren.

bare en privé-ruimte ondubbelzinnig te definiëren. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Beyum, de laatste woonwijk uit de jaren '70 in Groningen noord-oost. In die wijk trad een algehele privatisering van de ruimte op. In de woonerven is de openbare ruimte als het verlengde van de woning opgevat. De invloedssfeer van de woning loopt tot aan de as van de straat, daarbinnen wordt zelfs de auto geparkeerd.

In Corpus den Hoorn stelden wij voor om qua vormgeving niet door te differentiëren tot de individuele woning, maar tot op de straathoek. De straat is een collectief element waarmee je je vanuit je woning identificeren kan. De straathoek geeft daar uitdrukking aan, terwijl hij tegelijkertijd de relatie naar de stad als geheel legt. De stad is zelf ook een element ter identificatie. Overal is gezocht naar die tweetrapsraket straat-stad.

Programmatisch zaten we met een verdeling van 50% laagbouw en 50% gestapeld. De gestapelde bouw is lineair gesitueerd aan de oostkant van de twee woonzones: één maal ter ondersteuning van de koppeling stad-meer, en éénmaal als stadsrand, op enige afstand van de snelweg, zodat de wijk zich daar als geheel manifesteert.

*Hoe zou je de bijdrage van het plandeel van Roelf Steenhuis/Mecanoo willen karakteriseren?*

Ik zie het in eerste instantie als een afgeleide van het hoofdthema. Het vormt geen autonoom buurtje maar is onderdeel van een continuüm. Het buurtje zelf is uitermate helder in architectuur en in de verhouding van openbare er. privé-ruimtes. Door het introduceren van de voetgangersroute is de buurt interessanter geworden. Het biedt een extra aanknopingspunt voor woningdifferentiatie -met bijvoorbeeld bijzondere hoekoplossingen- en maakt de beleving interessanter. De sfeer van de binnenterreinen vind ik door kleur en materiaalgebruik echt uniek.

*Laten we het planproces wat nader onder de loep nemen. Wat was jouw positie in de Dienst Stadsontwikkeling en wat was jouw taak bij de ontwikkeling van de wijk?*

Op het moment dat ik bij de wijk betrokken raakte, had de Dienst als geheel weinig politieke goodwill. Ik kreeg in feite rechtstreeks van de verantwoordelijke wethouder de opdracht om als stedenbouwkundige een alternatief plan voor Corpus den Hoorn te maken.

Het gebied had toen reeds een lange plangeschiedenis achter de rug. De ideeën om daar te bouwen dateren al uit de zestiger jaren. Ze pasten goed in de toen beoogde concentrische uitbouw van de stad, met het daarbij behorende concentrische netwerk van wegen. Er zijn in die tijd complete verkavelingen en wegenplannen voor het gebied getekend, onder andere met een extra randweg die tussen het Paterswoldse Meer en de wijk in lag. In die tijd was de groei van de stad in het noorden en oosten geblokkeerd door knellende gemeentegrenzen. Annexatie haalde vervolgens de druk van de ketel. In Leeuwenborg en Beyum werd merendeels sociale woningbouw gerealiseerd, Corpus den Hoorn werd gereserveerd voor ontwikkeling door particulieren. In de zeventiger jaren zijn hier weer tal van plannen voor getekend, die alsmat niet tot realisatie kwamen. Behalve marktomstandigheden speelde mee dat de bodemgesteldheid (veen tot op 15 meter diepte) hier slechter is dan elders: er treedt veel meer -en langer- zetting op dan in de gebieden met klei en veen, waardoor er grotere voorinvesteringen nodig zijn voordat de grond bouwrijp is.

In de zeventiger jaren heeft wethouder Gietema (PvdA) het roer politiek omgegooid, door voor te stellen om de locatie voor 100% in de sociale woningbouw te ontwikkelen, en vervolgens te maximaliseren. Hoe meer mensen op deze prachtige plek zouden kunnen wonen, hoe beter. Met dat doel

mochten ook normen voor buurtgroen etc. gerelativeerd worden; de complete omgeving vormt immers al een groot park. Binnen deze doelstelling gaf de wethouder bij het ontwerpen vrijwel carte blanche.

*Was er ook een vakmatig motief om compleet opnieuw met het plan te beginnen?*

Het was eigenlijk een combinatie van een vakmatig en een politiek motief. Wat mij tegenstond in de voorgaande plannen was dat betekenis en potentie van de locatie ontzettend waren geprivatiseerd. De idylle van het meer werd via kronkelsloten helemaal naar binnen getrokken, alsof het een woonerf was dat ging maar door, dat ging maar door, volstrekt desoriënterend. Met z'n lage dichtheid (20 à 28 woningen/hectare) konden maar weinig mensen van de locatie genieten, het werd een privé-villawijk met naar verhouding veel te veel infrastructuur.

De ervaring met Beyum had ons toen al geleerd hoe belangrijk openbare ruimtes in de stedenbouw zijn. In technisch opzicht bleek dat een eindeloos door-gedifferentieerde opzet à la Beyum vreselijk kostbaar in onderhoud was en in ruimtelijk opzicht desoriënterend.

De politieke dimensie zit hem erin dat de openbare ruimte als collectieve voorziening de sociaal-democratie ter harte zou moeten gaan, in plaats van toe te geven aan de tendens tot privatisering. De traditie van de stedenbouw uit de 20-er en 30-er jaren, die een sterke link had met de sociaal-democratie werkte daarin inspirerend. Denk aan Berlage en van Eesteren in Amsterdam, Ernst May c.s. in Frankfurt, Taut en Wagner in Berlijn enz. In vakmatig opzicht speelde op de achtergrond zeker ook de toen zeer recente inbreng van Carel Weeber met zijn artikel over het belang van formele objectiviteit in de stedenbouw en de opvatting van Heeling over de betekenis van grootschalige artefacten in het landschap.

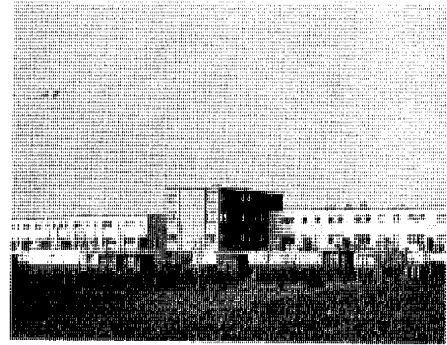
Dit leverde wel een stille controverse met de politiek op. Wij wilden het plan in een heel sterk vormconcept vastleggen. De politiek wilde wel iets anders dan het vorige plan, maar dan wel het liefst in de vorm van een globaal plan. We hebben de wethouder als het ware gedwongen om over zijn graf heen te regeren - hoewel de angst om de vorm geheel vast te leggen toch nog iets teveel openingen heeft gelaten voor oneigenlijke ontwikkelingen. Dat breekt ons nu af en toe op.

*Hoe stond het met de planologische en procedurele uitgangssituatie zoals bijvoorbeeld structuurplannen, bestemmingsplannen etc. In hoeverre bood die de mogelijkheid om zo abrupt van benadering te veranderen?*

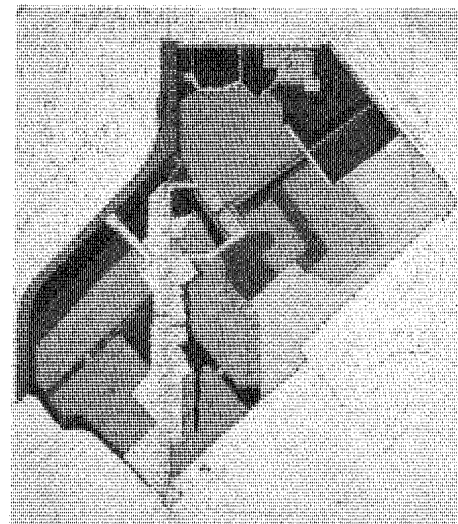
Een structuurplan voor de stad of het stadsdeel was op dat moment niet aanwezig. Wel was er een compleet goedgekeurd globaal bestemmingsplan, dat was gemaakt op basis van het voorgaande ontwerp. De "carte blanche" die ik kreeg werd beperkt door de opdracht om niet buiten de kaders van dit globale plan te treden, omdat er dan opnieuw bezwaarschriftprocedures zouden kunnen starten en de bouw met vele jaren vertraagd zou kunnen worden. Dit betekende dat de grenzen van de woonvlekken vast lagen, evenals de belangrijkste aantakkingen voor het autoverkeer op de hoofdinfrastructuur van de stad. Alles bij elkaar is dat overigens niet gering, maar we hebben er voldoende mee uit de voeten gekund.

*Een essentieel gegeven dat aan jullie plan vooraf ging was het Paterswoldse Meer. Hoe kreeg de aansluiting hierop vorm?*

Het Paterswoldse Meer lag oorspronkelijk buiten de gemeente Groningen. De laatste decennia is de plas echter aan de noordzijde uitgebreid door de



Römerstadt May, Frankfurt



Bestemmingsplankaart



Topografische kaart van Paterswolfermeer.

toenemende recreatiedruk en vanwege zandwinning voor de aanleg van de rijksweg. De plas ligt nu in meerdere gemeentes. Een zogenaamd "Meerschop", dat wordt gesubsidieerd door WVC en bestuurd door de betrokken gemeentes, beheert en bezit alle oevers van het meer. Voor de vormgeving van de rand waren dan ook ingewikkelde onderhandelingen nodig. Het Meerschop verwoordde slechts één belang: de oevers en de plas zo recreatief mogelijk houden, door middel van een stevige groene buffer om zodoende de stad onzichtbaar te houden. Men was mordicus tegen om onze plannen, de stad werd per definitie als agressief ervaren en mocht niet tegen het meer aangebouwd worden. Onze opvatting was dat het raakvlak van de stad aan het meer juist de afwisseling van de oever zou vergroten en de recreatieve waarde van het meer zou ondersteunen; het Meer is absoluut groot genoeg om die afwisseling aan te kunnen. De patstelling met het Meerschop is uiteindelijk doorbroken door twee zaken. Ten eerste schakelde de gemeente Haren de landschapsarchitect Roorda van Eysinga (van het huidige bureau OD 205) in als adviseur, met wie we meer vakmatig op speaking terms konden komen. Ten tweede hebben we constant geprobeerd de discussie uit een soort principestrijd te halen en aan de hand van concrete beelden te voeren. Zo lieten we talrijke voorbeelden van kades aan het water of andere plassen zien, zowel uit Groningen zelf als van elders.

Zo kwamen we uiteindelijk tot een "stedelijke" vormgeving met kades in twee niveaus; een laag niveau gerelateerd aan het water, en een hoger niveau gerelateerd aan de woningen. Kade, balustrade en fietspad zijn allen betaald door en in bezit van het Meerschop. De onderhandelingen hebben er wel in geresulteerd dat auto's op de kade -helaas- absoluut taboe zijn.

*Wat zijn -nadat je de opdracht kreeg- de belangrijkste stappen in het ontwerpproces geweest?*

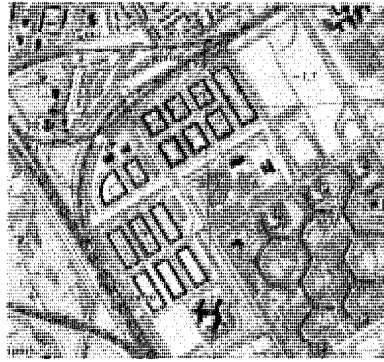
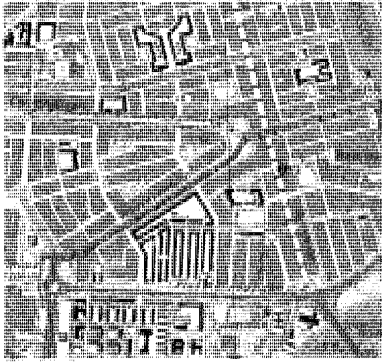
Het basis-idee -2 stroken woonbebouwing tussen plas en stad met het centrum ertussenin- lag eigenlijk van het begin af aan vast en is daarna niet meer wezenlijk veranderd. In de uitwerking hebben wel verschuivingen plaatsgevonden. Aanvankelijk gold voor de uitwerking vooral het gesloten bouwblok als referentie. In Groningen

- de Schilderswijk (laat 19e eeuw)
- de Oosterparkwijk (jaren 20 tuinstad)
- de Oranjewijk (iets stedelijker)

en buiten Groningen het Amsterdamse Plan Zuid van Berlage en de Venserpolder (die toen werd opgeleverd) van Weeber. De inzet was helderheid in de structuur van de openbare ruimte met een hiërarchie van hoofdwegen en zijwegen die de hoofdoriëntatie van het plan (stad-plas) moest ondersteunen.



Rechts: Oosterparkwijk, Groningen.  
Links: Schilderswijk en Oranjewijk, Groningen.



Rechts: Venserpolder, Amsterdam.  
Links: Amsterdam-Zuid.

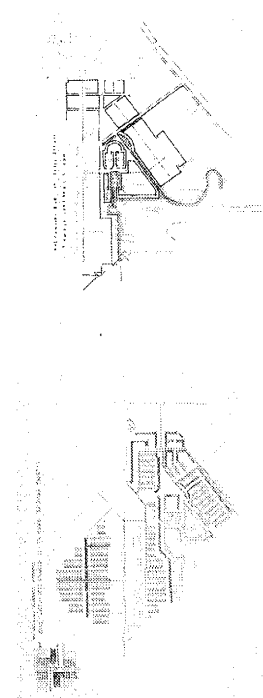
Mijn eigen affiniteit lag echter meer bij het functionalisme dan bij de Amsterdamse School; meer bij May, Taut en Hilbersheimer dan bij Berlage. De hoofdopzet van het plan liet het toe het plan in deze zin uit te werken. Binnen een heldere definiëring van de openbare ruimte door vooral de straatprofielen vast te leggen en door gestapeldebouw en laagbouw logisch te localiseren was een strakke rationele verkaveling mogelijk, met vermindering van moeilijke hoekwoningen etc.

Vervolgens ontstond er wel een lange reeks vorm-worstelingen op met name het centrum, het scharnierpunt waarin de verschillende richtingen samenkomen. Die driehoekige vorm: hoe ontsluit je die, hoe is die te verkavelen, welke woonvormen horen er thuis, en wat is in godsnaam het programma van het winkelcentrum? We ontdekten dat de woonbuurten een heldere opzet hadden gekregen, maar dat de problemen uit de stroken naar die driehoek waren verschoven.

Telkens als je het ergens opgelost dacht te hebben, kwamen de problemen ergens anders weer tevoorschijn; alsof je in een tube knijpt waar van de inhoud er telkens weer ergens anders uitkomt. Het onttrekt zich aan de ondubbelzinnige rationalisatie van de andere plandelen. Het leidt tot de paradoxale situatie dat door de vele restvormen juist in het centrum de verhouding van openbaar en privé niet zuiver meer is, en dat er afwijkende, moeilijk oplosbare hoeken verschijnen op de plekken waar die het meest in het oog springen.

Een extra complicatie was dat de marktsector zich juist met het centrum intensief bemoeide. Door haar ligging direct aan het Meer was de locatie extra aantrekkelijk, en bovendien moest het winkelcentrum door particulieren ontwikkeld worden.

In een bepaalde fase leidde dit tot voorstellen, buiten ons om, om bijna het hele centrum te privatiseren tot een soort eiland met hoofdzakelijk tweehonderd-één-kap woningen, een in zichzelf gekeerd jachthaventje met het winkelcentrum, temidden van singels als uitlopers van het meer. Dit plan is weer van tafel verdwenen, maar heeft ten gevolge van allerlei politieke afspraken wel zijn sporen nagelaten. Nu zouden er bijvoorbeeld nog een paar torens op het plein aan het water gelokaliseerd moeten worden.

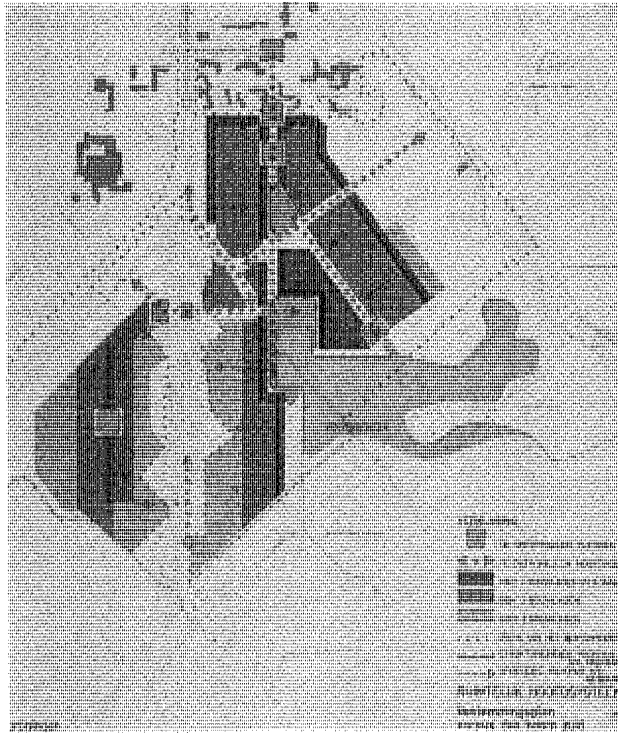


Ontwerpschetsen Corpus den Hoorn.

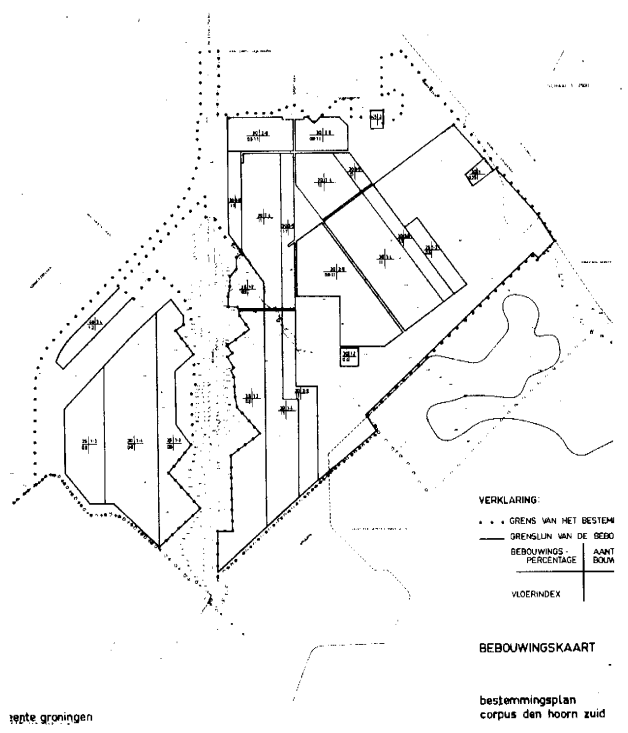
### *Hoe zijn de resultaten van het ontwerpproces vastgelegd?*

Zoals opgedragen was, is het oude globale bestemmingsplan als een soort juridische façade in stand gehouden. Er zijn echter een reeks stedenbouwkundige uitwerkingsregels aan toegevoegd die op het nieuwe ontwerp gebaseerd zijn. Ze zijn vastgelegd in een set tekeningen:

- ruimtelijk hoofdsysteem
- bebouwingskaart
- groen, water en verkeersstructuur
- bestemmingenkaart



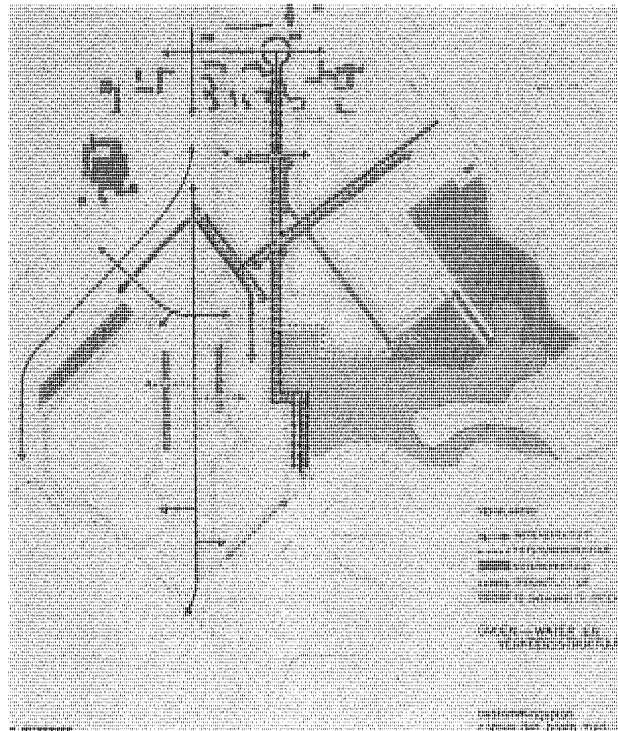
**Kaart ruimtelijk hoofdsysteem.**



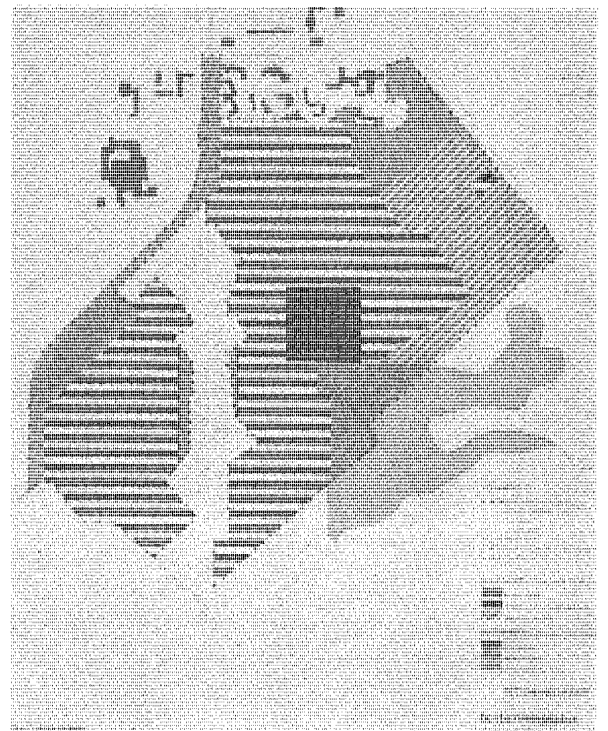
repte gronngen

**Bebouwingskaart.**

**BEBOUWINGSKAART**  
 bestemmingsplan  
 corpus den hoorn zuid



**Kaart groen-, water- en verkeerstructuur.**



**Bestemmingskaart.**

Tevens is bepaald dat op basis hiervan per deelplan een gedetailleerd uitwerkingsplan moest worden gemaakt, op basis waarvan de architecten aan het werk konden gaan. Dat uitwerkingsplan was tevens nodig voor de planologische procedure. Het maakt het voor de provincie mogelijk om de uitwerking te toetsen aan het officiële (globale) bestemmingsplan.

*Hoe zijn vervolgens de opdrachtgevers en architecten ingeschakeld om het plan te realiseren?*

Door de hoofdstructuur ontstaan deelplannen die een interne samenhang vertonen. Er is naar gestreefd ieder deelplan een eigen opdrachtgever en architect te geven. De feitelijke realisatie wordt qua omvang per jaar bepaald door de beschikbare contingenten; de volgorde der fases door het beschikbaar komen van bouwrijpe grond.

De omvang van de contingenten is nogal onvoorspelbaar en is vaak niet gelijk aan die van de deelplannen. In dat geval wordt de realisatie van een architectenplan over meerdere jaren (contingenten) uitgesmeerd. Als opdrachtgever was bij 100% woningwet- aanvankelijk alleen sprake van woningbouwverenigingen. Welke woningbouwvereniging waar werd in geschakeld door de politiek bepaald, op basis van "wie aan de beurt was", en op basis van het beoogde ambitieniveau.

Voor de start van het realisatieproces is zeer bewust gekozen voor een (bouwrijpe) locatie direct aan het meer, en voor de woningbouwvereniging Gruno als opdrachtgever. Doel was om op basis van het allereerste deelplan een trend te zetten voor de rest van het plan. De ambities van de politiek, van Volkshuisvesting, van Stadsontwikkeling en van Gruno liepen fantastisch gelijk op, met een opmerkelijke consensus over thema's als architectuur, flexibiliteit, openbaar en privé, etc. Hierdoor was ook een relatief gewaagde architectenkeuze mogelijk.

Overigens trad er door de inschakeling van de woningbouwvereniging een aanmerkelijke accentverschuiving op in het stedenbouwkundig plan. Op basis van woningmarkt-onderzoek wenste men veel minder stapeling dan de aanvankelijk afgesproken 50%. Het heeft tot gevolg dat de gestapelde wanden in de randen van de woonzones niet 5 à 6 verdiepingen maar slechts 3 hoog zijn.

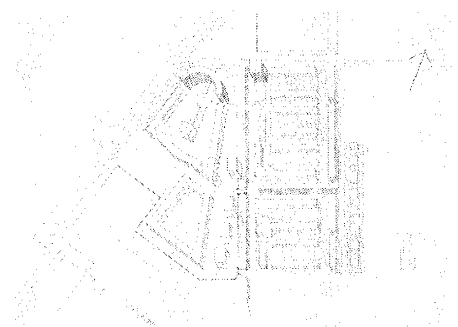
*Hoe zagen de randvoorwaarden eruit die jullie aan Mecanoo/Roelf Steenhuis meegaven?*

Die bestonden uit een schematisch uitgetekende verkaveling, een "gedetailleerd stedenbouwkundig plan" (GeSP), zoals dat toen in Rotterdam genoemd werd. Het deed met name uitspraken over:

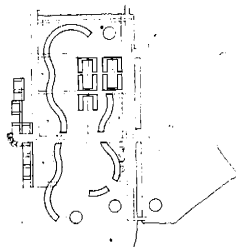
- de verhouding openbaar-privé
- de bouwhoogtes
- de blokmaten
- de straatprofielen, incl. de voorkeursoplossing voor het parkeren.

Het was een eenvoudig stratenplan, met als bijzondere elementen:

- de locatie van 3 urban villa's (langs de singel aan de centrumzijde);
- een toren op de noord-west hoek, als markeringspunt van het hele wijkje;
- één bijzondere straat, die uitloopt op het centrum, in aansluiting op de hiërarchie van het stratenplan als geheel.



Voorstel Dienst SO Groningen.



Studieschets Mecanoo.

*Hoe verliep vervolgens de uitwerking, en wat was jullie rol daarin?*

Onze inzet was om maximale consensus tussen de betrokken partijen te bereiken. We beschouwden het GeSP dan ook als een aanzet voor een open proces, niet als een dictaat. Van hun kant vroeg Mecanoo om ruimte om de stedenbouw ter discussie te stellen, om die beeldend te onderzoeken op mogelijkheden tot verandering of verbetering. We waren dus intensieve gesprekspartners, geen afwachterende instantie die achteraf het architectenplan toetst aan de randvoorwaarden. Hun meeste voorstellen vonden we een verbetering, een aantal andere opties - bijvoorbeeld de "floating space" in een Aillaud-achtige verkavelingsvoorstel - zagen we absoluut niet zitten. Belangrijk was weer dat ze hun tegenvoorstellen beeldend brachten en niet als een strijd over theoretische of verbale uitgangspunten. Mecanoo had hierin de juiste attitude; bij latere architecten was dit veel minder het geval, die waren veel meer passief volgend.

Het introduceren van een middenroute die de optelling van bouwblokken aaneenrijgt is een uitvinding die we ook in latere fases van het plan toe-passen. Ook hierin heeft Mecanoo meegedacht en getekend.

*Hoe is de inrichting van het openbare gebied tot stand gekomen en welke rol speelden de architect respectievelijk de Dienst Stadsontwikkeling daarin?*

In principe zijn wij als Stadsontwikkeling voor de openbare ruimte verantwoordelijk. In die eerste fase hebben we echter nauw met Mecanoo samengewerkt, om een soort standaard voor heel Corpus den Hoorn te ontwikkelen. Dit werkt nu vrij aardig, mede doordat we voor een simpel profiel hebben gekozen. Het koste echter enorm veel tijd en energie om zulke afspraken te bewaken, er wordt vooral door de nutsbedrijven een eindeloze reeks aanslagen op gepleegd.

*Hadden jullie ook een idee over c.q. invloed op het materiaal- en kleurgebruik van de verschillende deelplannen?*

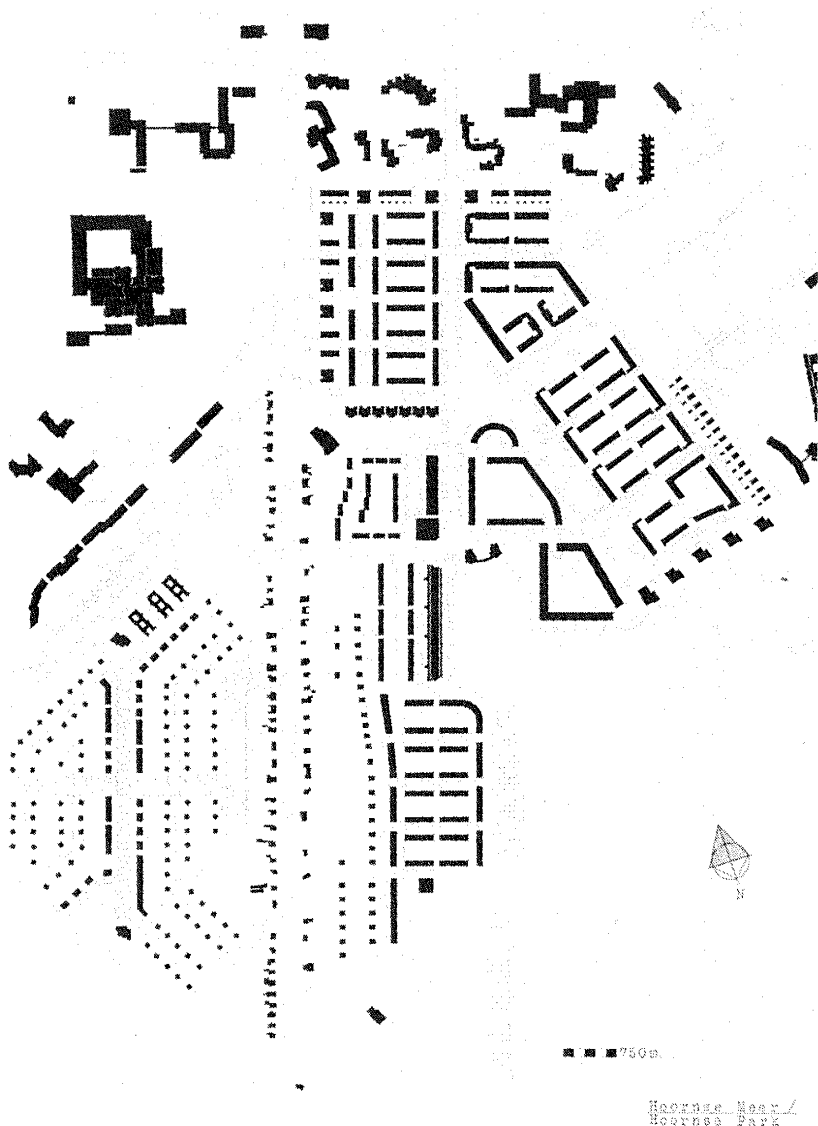
Als algemene referentie voor de vormtaal hanteerden we de rationalistische traditie waarover ik het reeds had, met een voorkeur voor stuc en platte daken. Ten aanzien van het kleurgebruik, hadden we wel een begi-  
 idee: pastelkleuren in de flanken, primaire kleuren in het centrum. In het uitwerkingplan hebben we hier over als stedenbouwkundige wel met de architect en opdrachtgevers kunnen meepraten, vooral ten aanzien van de overlap met de stedenbouw, maar echt verantwoordelijk zijn we er niet voor. Er gebeuren dan soms dan ook sterk afwijkende dingen. Het meest opvallend is het plan van Van Stigt, eveneens in opdracht van de woningbouwvereniging Gruno. Uit het oogpunt van productie-differentiatie - of vanuit angst voor haar huurders had Gruno hier de opdracht gegeven om juist wel schuine daken en metselwerk toe te passen. Ik bestrijdt niet de zinnigheid van zo'n product-differentiatie, en vind ook dat een stad als Groningen daar ruimte aan moet bieden maar we hadden mijn inziens aan het begin van het planproces afgesproken dat Corpus den Hoorn voor dit soort producenten niet de juiste plaats zou zijn, dat moet dan maar elders. Persoonlijk vind ik een programmatische en functionele motivering van een schuine kap heel acceptabel, maar een motivering van de kap omwille van de kap omdat "men" dat nou eenmaal wil, vind ik eigenlijk principieel onjuist.



Woningbouw project Van Stigt, Corpus den Hoorn.

*Kun je nog iets zeggen over het vervolg op het deelplan van Roelf Steenhuis?*

Na de strijd rondom het plan van Van Stigt trad er mijns inziens een dieptepunt op; alsof na het plan van Roelf de energie op was. We ontdekten dat de standaard die we met het eerste deelplan ontwikkeld dachten te hebben niet door iedereen als zodanig werd erkend, dat men de wetmatigheden ervan niet onderkende. Een zekere afgunst van de in later deelplannen ingeschakelde lokale architecten ten opzichte van architecten van buitenaf (en daar hebben we er bewust in Groningen veel van) speelde daarin wellicht ook een rol. Bovendien was het het moment dat de marktsector "inbrak" op de opzet van het centrumgebied. Overigens geloof ik dat we sindsdien weer in een opgaande lijn zitten, met diverse interessante architecten als Geurst en Schulze, Kees Rijnboutt en andere. Maar het blijft een kwestie van "houden en keren".



*Definitief plan.*

*In het begin karakteriseerde je de wijk als een continuüm, waar het buurtje van Roelf Steenhuis perfect in paste. Als je kijkt naar hoe de rest van de wijk nu gerealiseerd wordt, verwacht je dan dat het zich te zijner tijd ook nog als continuüm zal manifesteren?*



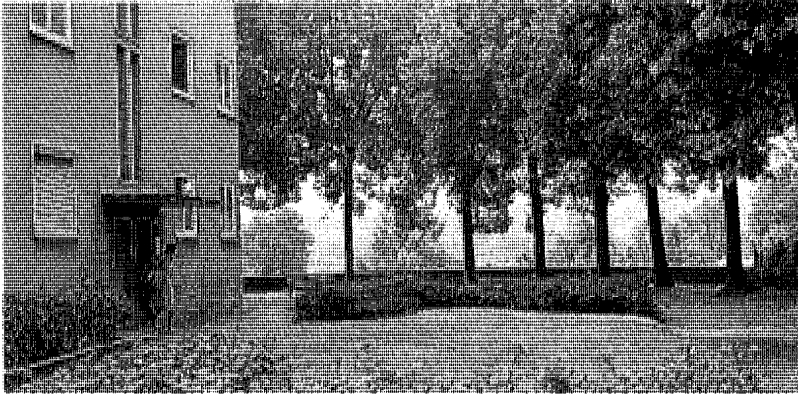
Zoals ik al zei, treden er qua architectuur een aantal verschillen tussen de buurten onderling op, waar ik niet altijd blij mee ben. Maar ik verwacht dat het totaaleffect vooral afhangt van de inrichting van de openbare ruimte. Op papier bestaat daarin de samenhang zeker nog; de deelplannen "lijnen" onderling goed. De profielen zelf zijn echter vanwege de civiele techniek wat uit de hand gelopen, ze zijn ruimer uitgevallen dan nodig is voor een sterke continuïteit.

*Als je nu op het plan tot nu toe terugkijkt, zou je dan kunnen omschrijven wat je er van hebt geleerd?*

Ik geloof dat ik beter heb leren omgaan met de risico's van bepaalde vormconcepten. Mijn inzet was dat de door een helder systeem van eigen regels tal van kwesties probleemloos op zou kunnen lossen; dat je door een minimum aan rationele middelen in te zetten ook met een minimum aan energie een goed plan zou kunnen realiseren.

Ik moet zeggen dat dat me tegen is gevallen; de vanzelfsprekendheid van die regels is eruit.

Het blijkt makkelijker om een Beyum dan een Corpus den Hoorn te realiseren. Ten opzichte van de precisie en zorgvuldigheid die Corpus den Hoorn vereist, valt elke ontsporing op, terwijl in Beyum iedere ontsporing ten onder gaat in de zee van slecht gemotiveerde verschillen die die hele wijk kenmerkt. Tegelijkertijd moet ik zeggen dat vooral het wijkje van Roelf Steenhuis mij absoluut gesterkt heeft in de overtuiging dat het zinnig is de "moeilijke" weg te volgen.



## Om de kwaliteit van de woningbouw

### Programma van eisen

*Verkorte versie van het P.V.E.  
van de woningbouwvereniging  
"Gruno"*

#### INLEIDING

Jarenlang bepaalde de rijksoverheid in sterke mate het ontwerp van de sociale woningbouw.

Met de voorschriften en wenken 1965 (V&W'65) kon een minimale woonkwaliteit worden gewaarborgd. De werkelijke woonkwaliteit van een plan werd echter in hoge mate bepaald door de invulling van een opdracht door gemeente, opdrachtgever en architect. Van de geest van de V&W bleef in het beruchte "matjesjagen" vaak weinig over.

Nu in de gedecentraliseerde volkshuisvesting de V&W'65 niet meer verplicht uitgangspunt zijn, ontstaat een grotere vrijheid van opdrachtgever, ontwerpers en plantoetsende gemeente. Ook Gruno wordt in deze situatie duidelijk met zijn verantwoordelijkheid als opdrachtgever geconfronteerd. Voorkomen moet worden dat de afschaffing van de V&W de weg vrij maakt voor woningbouwplannen met een slechts woonkwaliteit.

De huidige woningmarktsituatie straft een slechte prijs/kwaliteit verhouding of het onvoldoende rekening houdt met de wensen van de doelgroep ook onmiddellijk af.

Dit programma van eisen (p.v.e.) is vooral gericht op de sociale woningbouw die door Gruno wordt gerealiseerd in Corpus den Hoorn Zuid. In dit laatste uitbreidingsplan van Groningen zullen gemeente en woningbouwverenigingen moeten laten zien dat zij goed gebruik maken van de grotere vrijheid, dat zij lezing hebben getrokken uit het rijke verleden van de sociale woningbouw -ook uit de vele missers die daarbij zijn gemaakt en die door bewoners en woningbouwverenigingen dagelijks aan den lijve worden ondervonden- en in staat zijn de potenties van deze mooi locatie uit te buiten.

De sociale woningbouw daar zal een aanwinst moeten zijn: voor Gruno, en voor de stad.

## DE CORPORATIE ALS OPDRACHTGEVER

Eén ding is zeker: met de sterke overheidsinvloed in de wederopbouw na '45 en met de professionalisering van de corporaties is veel van de ideologische gedrevenheid van de pioniers verloren gegaan.

Woningbouwprojecten van de eerste generatie volkshuisvesters waren veel meer dan nu een onderdeel van de emancipatie van de arbeiders en kleine luyden. Uit de zorg voor de vormgeving en de integratie van sociale en culturele doelstellingen in de woningbouw sprak een groeiend zelfbewustzijn en zelfrespect.

In Groningen, en in de geschiedenis van Gruno, zijn daar talrijke voorbeelden van:

- de opzet van de Grunobuurt met woningen in verschillende typen en huurklassen die mede een gevarieerde bevolkingsopbouw mogelijk maakte
- de inschakeling van beeldend kunstenaars bij de bouw
- de aanleg van crèches en collectieve voorzieningen (waskelders)
- het opnemen van herinneringsplaquettes in de eerste nieuwbouwprojecten
- de aandacht voor en aanleg van "straatmeubilair"
- het bevorderen van tal van sociaal-culturele activiteiten in de wijken
- het ondersteunen en adviseren van bewoners bij de woninginrichting

Bij de architectenkeuze speelde ideologische verwantschap met de opdrachtgever en een mede daarop gebaseerd wederzijds vertrouwen een belangrijke rol. Meer dan nu was er ook continuïteit in die relatie (Kazemier; Klein). De sociale woningbouw uit die jaren betekende in veel gevallen een verrijking van het stadsbeeld. De bemoeienis van de corporaties trekte zich ook uitdrukkelijk uit tot de woonomgeving. De aanleg van collectieve groenvoorzieningen (voortuintjes; heggen; e.d.) versterkt de vormgeving van de woningbouw. Een goed voorzieningenniveau (onder meer de openbare bibliotheek) kreeg nadrukkelijke aandacht.

In de laatste twee decennia is veel daarvan verloren gegaan. In veel gevallen is, ook door Gruno, een nogal ééndimensionale invulling gegeven aan het opdrachtgeverschap. Aspecten als kwantiteit, lage huurprijs of onderhoudskwaliteit hebben te sterk en vaak te éénzijdig het beeld bepaald. Veel van de huidige sociale woningbouw is herkenbaar door een minimaal gebruik van te schilderen houtwerk, grote uniformiteit in woningtypen en materialen en detaillering en een overvloedig gebruik van kunststof (dit laatste in tegenstelling tot bijvoorbeeld de koopsector en beleggers-huurwoningen).

Veel corporaties (en ook dat geldt voor onszelf) werken met uitvoerige bestekken en zijn tevreden als aan alle voorschriften is voldaan.

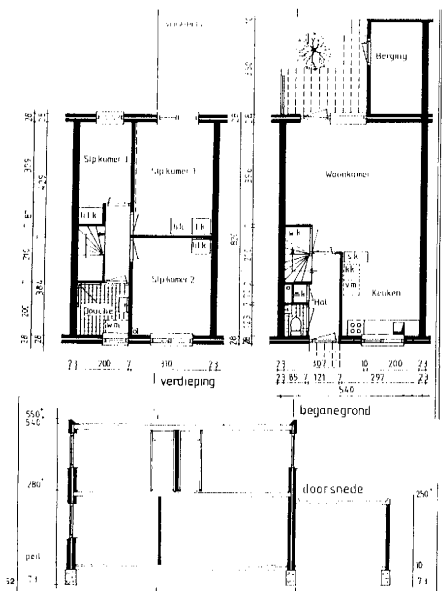
Kortzichtig is het wel. Als mensen de vrije keuze hebben waar ze willen wonen en dat niet meer voor hen wordt bepaald, zullen ze met trots willen kunnen verwijzen naar de wijk, de straat, de laan of het plein waar ze wonen.

Naar een woning of een buurt die zich in positieve zin (ook in esthetisch opzicht) onderscheidt van de grijze eenheidsworst.

Juist bij een plan dat veel eengezinshuizen bevat, lijkt dat een moeilijke opgave. Wie kan niet blindelings de varianten op het 5.40 x 9.00 meter thema tekenen?

Op het gevaar af van teveel bevlogenheid die botst op de smalle marges die het bouwen in deze tijd laat, willen we proberen samen met de architect en de gemeente van dit eerste deelplan een sieraad voor de volkshuisvesting in deze stad te maken.

De geschiedenis van de volkshuisvesting laat gelukkig zien dat ook (of juist?) in economisch benarde tijden dit met bezieling en kunde goed mogelijk is.



Standaard eengezinswoning.

## DOELGROEPEN

Voor wie willen we bouwen in Corpus den Hoorn Zuid?

Om een beter antwoord op die vraag mogelijk te maken hebben de gezamenlijke corporaties in 1985 in samenwerking met de gemeente een woningmarktonderzoek gehouden (bijlage 4).

Uit dit onderzoek komen als voornaamste doelgroepen van de corporaties in Corpus den Hoorn Zuid naar voren:

- de ouderen (50+) huishoudens zonder kinderen  
Gericht voor deze groep bouwen heeft als voordeel dat daarmee gewilde woningen vrijgemaakt kunnen worden (bijvoorbeeld grote betaalbare eengezinshuizen).  
Met deze doorstroming kunnen ook diegenen voor wie de nieuwbouw te duur is aan een goede betaalbare woning worden geholpen.
- de jonge (18-34 jaar) onvolledige gezinnen (uit het woningmarktonderzoek blijkt dat de groep één-ouder-huishoudens met kinderen in het algemeen nogal pessimistisch is over de kansen op andere woonruimte) en de oudere gezinnen met kinderen (35-49 jaar).  
Het is daarbij van belang dat in Groningen nog ruim 10.000 gezinnen op een flat wonen.  
Bouwen van eengezinshuizen in Corpus den Hoorn Zuid zal er toe moeten bijdragen de gezinnen een meer geschikte woonvorm te bieden in de stad.
- de middelbare 1 en 2 persoonshuishoudens  
De 1 en 2 persoonshuishoudens vormen de belangrijkste groep bij de ingeschreven woningzoekenden. In het algemeen geven de jongeren de voorkeur aan wonen in het centrum. Voor de iets oudere kleine huishoudens groep, die sterk het gezicht van de volkshuisvesting in de stad Groningen bepalen, zullen in Corpus den Hoorn Zuid geschikte woningen gebouwd moeten worden. Daarmee kan ook een tegenwicht worden geleverd aan de selectieve migratie.

De opbouw van het plan zal ruimte moeten geven aan het wonen van deze verschillende doelgroepen naast elkaar, zodat een gevarieerde bevolkingsoopbouw ontstaat naar huishoudensvorm, leeftijd en inkomen.

In het ontwerpproces moet ruimte worden gemaakt voor een werving van belangstellenden op basis van het (voorlopig) ontwerp.

Wanneer bewoners vooraf zekerheid geboden kan worden over de toekomstige toewijzing, dan kan de bewoner inspraak hebben bij de afwerking van zijn woning en (kleine) plattegrondaanpassingen.

Ook is het dan mogelijk op basis van de respons het planvormingsproces bij te sturen.

## P.V.E. KWANTITATIEF

### Woningdifferentiatie

- totaal aantal woningen circa 250
- tenminste de helft van de woningen moeten eengezinshuizen zijn.  
De eengezinshuizen zijn overwegend 2 lagen. De nadruk zal moeten liggen op eengezinshuizen met 2 ruime slaapkamers (ruime 3-kamer woningen) met de mogelijkheid 1 slaapkamer op te delen in 2 aparte slaapkamers (kleine 4-kamer woning).
- de gestapelde woningbouw in dit deelplan bestaat uit:
  - 3 torentjes van circa 6 lagen met lift met in totaal 70-80 woningen
  - langs de oostelijke rand van het deelplan hoofdzakelijk beneden en bovenwoningen, voor zover niet ook hier eengezinshuizen worden gerealiseerd. Gestapelde woningbouw zonder lift niet hoger dan drie lagen. In bepaalde gevallen kan een uitbreiding van de woning op de 3e laag met een 4e laag overwogen worden.

- gemiddelde woninggrootte: circa 80 m<sup>2</sup> b.k.o. (zie bijlage 6)  
woninggrootte uitgedrukt in kamers:  
\_ 70% (ruime) 3-kamer woningen (voorheen 3\_-4 ve.)  
\_ 30% woningen met 4 kamers (voorheen 4\_-5 ve.)
- huurniveau: maximaal f 550,00 kale huur (1986) afhankelijk van woningtype, woninggrootte en locatie.

#### Stichtingskosten

- de voor dit deelplan beschikbare normbouwkosten bedragen (bij 82 m<sup>2</sup> bko) f 92.400,- inclusief risicoverrekening, renteverlies tijdens de bouw en onvoorzien
- de normgrondkosten
  - eengezinswoning 18.100
  - etagewoning 3 lagen 15.000

#### TYPERING VAN DE BOUWLOCATIE

Hoe is dit deelplan het beste te typeren?!

Wij denken dat "Tuinstad Corpus" het meest de lading dekt.

Stad omdat een stedelijke bebouwing wordt beoogd, dat wil zeggen een hoge dichtheid, een duidelijk vormgegeven openbare ruimte van woonstraten en een meer laanachtige verbinding naar het Centrumgebied en met een verkaveling waarbij de woningen een duidelijke voorkant hebben en een privé-achterzijde.

Stad ook, vanwege de typische stedelijke woningtypes die onderdeel uitmaken van dit deelplan zoals de torenflats van circa 6 lagen, de beneden- en bovenwoningen en het eengezinsrijenhuis.

Tuinstad omdat de stedelijkheid die in dit deelplan wordt beoogd een andere stedelijkheid moet zijn dat die we in de binnenstad vinden.

Daarnaast ook Tuinstad omdat dit deelplan met een hoog percentage eengezinshuizen aan twee zijden is omgeven door een groengebied dat aansluit op de Hoornse plas en Hoornsediep met zijn recreatieve mogelijkheden.

Omdat in de woonstraten het openbaar groen en de voortuinen de stedenbouwkundige structuur dienen te versterken, het plan wordt doorsneden door water en in de zuid-westelijke hoek direct contact heeft met het meer.

In het ontwerp zullen de specifieke kwaliteiten van dit deelplan zoveel mogelijk moeten worden benut. Zoveel mogelijk mensen zullen uitzicht op of een relatie met het meer moeten hebben.

Ook de mogelijkheden om in het deelplan op geëigende plekken (hoeken van de straat, markering van routes) verbijzonderingen in het ontwerp van woning of woonomgeving aan te brengen, zullen moeten worden aangegrepen.

Tuinstad Corpus tenslotte omdat dit verwijst naar vele succesvolle voorbeelden in de sociale woningbouw waar ondanks een stedelijke dichtheid en structuur een woonmilieu werd gecreëerd waar mensen langdurig en met plezier willen wonen.

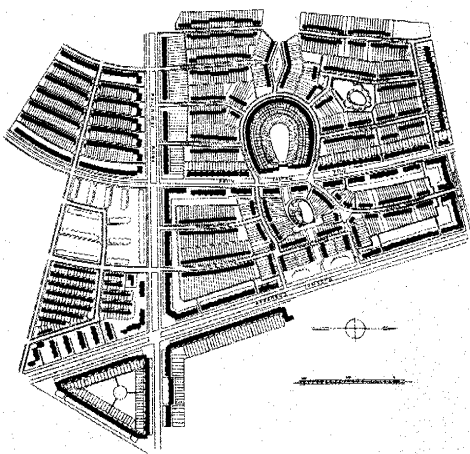
Dat zal ook hier de uitdaging moeten zijn.

#### WAT HEET GOED WONEN?

Waarom de nadruk op kwaliteit?!

Er is meer dan één reden om bij de ontwikkeling van Corpus den Hoorn Zuid prioriteit te geven aan het realiseren van kwalitatief hoogwaardige woningbouw.

- het woningmarktonderzoek geeft aan hoe belangrijk woonkwaliteit is.



Hufeisensiedlung Taut, Berlijn.



Daarbij gaat het niet alleen om de locatie en het woningtype (de eengezinswoning als meest gewenst woningtype), maar ook om de woninggrootte. Te klein wonen is het voornaamste verhuismotief voor de ingeschreven woningzoekenden.

Bij de groep potentieel effectieve vragers (een belangrijke groep als het er om gaat doorstroming op gang te brengen) komen als belangrijke factoren naar voren:

- de grootte van de woning en de grootte van de kamers
- de aanwezigheid van een tuin

Goede isolatie en centrale verwarming zijn eveneens belangrijke keuze-factoren.

- demografische en economische studies geven aan dat het aantal kleine huishoudens zal toenemen. De vraag richt zich meer op kleine wonin-gen.

Van Fulpen constateert in zijn dissertatie echter: "De kleine woningen die gevraagd worden hoeven niet persé ook goedkoop te zijn. Er is door de af-wezigheid van kinderen in veel huishoudens ruimte om meer voor het wo-nen te betalen dan vroeger op grond van het bestedingspatroon van gezin-nen met kinderen mogelijk werd geacht". (p. 68).

Hij geeft verder aan dat voor de tevredenheid van de bewoners het belan-grijker lijkt dat er waar voor het geld geleverd wordt, dan dat de woonuitga-ven in een bepaalde relatie tot het inkomen staan (p. 154).

Woningen met minder kamers, maar gemiddeld iets groter in oppervlak, hebben meer toekomstwaarde dan woningen met de oude indeling (p. 180).

- de nieuwbouw in Corpus den Hoorn Zuid zal de in het licht van de te ver-wachten bewonersvoorkeuren zeer onevenwichtige samenstelling van de sociale woningvoorraad in de stad (veel kleine, veel gestapelde wonin-gen) enigszins moeten corrigeren. Het concept volkshuisvestingsplan constateert terecht een groot tekort aan ruime woningen (80 m<sup>2</sup>) en aan eengezinshuizen.

Overigens is het op zijn plaats om nog eens te benadrukken dat de aanduiding "eengezinshuis" niet vertaald mag worden met "huisvesting van gezinnen".

## Functionaliteit

Woonkwaliteit van de woning in engere zin wordt sterk bepaald door de ge-bruiksmogelijkheden (functionaliteit).

Daarnaast wordt woonkwaliteit bepaald door de relatie van de woning met de buitenruimte, de woonomgeving: waarover later meer.

Voor de grootte van de vertrekken (oppervlaktes, maten) zou tenminste vol-doen moeten worden aan de eisen van de V&W'65 voor een 4 VE woning. Ex-tra ruimte zal vooral toebedeeld moeten worden aan de domeinruimten (woon- en slaapkamers). Er zal rekening mee gehouden moeten worden dat:

- de hoofdslaapkamer bij voorkeur tenminste 3.30 meter breed is en als mi-nimale maat voor een dergelijke kamer niet 2.70 meter maar 2.80 meter wordt aangehouden
- de minimum breedte van de kleinste slaapkamer in 3 kamerwoningen dusdanig is dat ook hier een tweepersoonsbed geplaatst kan worden (bij voorkeur 2.80 meter)
- de keuken dusdanig gedimensioneerd is dat een aparte eethoek mogelijk is afhankelijk van de opstelling (breedte 2.30 meter of breder dan 2.70 me-ter)
- balkons in de gestapelde woningbouw tenminste 1.60 meter diep zijn en een minimum oppervlakte hebben van 4,5 m<sup>2</sup>, zo gunstig mogelijk gele-gen ten opzichte van de zon en bij voorkeur grenzend aan het woonver-



Balkons woningbouw Siemenstadt, Häring.

bruik zoals om Hugo Häring in Siemenstadt laat zien.

Behalve door de grootte van de vertrekken wordt de bruikbaarheid ook sterk bepaald door:

- de looplijnen in een vertrek (streven naar korte efficiënte looplijnen zonder woonfuncties te hinderen)
- de plaats van ramen en deuren (rekening houden met plaatsing meubilair en looplijnen)
- de plaats en lengte van gesloten wanden (voldoende lengte voor meubilair aan de raamzijde, muurdammen van circa 60 centimeter)
- de vorm van het vertrek (groter oppervlak levert niet altijd meer gebruiksmogelijkheden op!)

Wat de relatie tussen vertrekken aangaat, gaat de voorkeur uit naar een centrale verkeersruimte van waaruit alle vertrekken bereikbaar zijn.

Een afsluitbare (eet)keuken gelegen aan de gevel heeft in het algemeen de voorkeur boven een (in pandige) open keuken.

### Flexibiliteit

De nadruk in dit plan op de ruime 3 kamerwoning is mede ingegeven door de overweging dat deze bruikbaar is voor verschillende huishoudensvormen. Zoals ondermeer door Priemus is aangegeven kan de aanpasbaarheid van een woning worden vergroot door met de volgende aspecten rekening te houden in het ontwerp:

- in elke woning voldoende marge, met name in de kookruimte, sanitaire ruimten, slaapruijnte en buitenruimte, zodat zonder verhuizing aanpassingen kunnen worden gevonden aan alle soorten verwachtingen. Margeruimtes zoals zolder, schuur en garage zijn hierbij van belang. Om die reden zou bijvoorbeeld overwogen dienen te worden de bergingen dusdanig op te nemen in de (eengezins)woning dat daardoor uitbreidingsmogelijkheden in de woning ontstaan.
- grote multifunctionaliteit en neutraliteit in de woning, vooral in de woon- en slaapvertrekken. In dit verband is bijvoorbeeld een centrale verkeersruimte van belang en ruimte slaapkamers waarvan er technisch 1 gesplitst kan worden in twee kleinere.
- aandacht ook voor de relatie woonkamer-keuken.

Deze vormen van flexibiliteit kunnen onnodige kosten in de toekomst bij aanpassingen van de woning of onnodig verhuizen bij een wijziging in het huishouden voorkomen.

Dit is niet alleen prettig voor de bewoners (verhuizen kost immers bedstro) maar ook voor Gruno (mutaties zijn duur en zijn niet bevorderlijk voor de sociale structuur en samenhang van een buurt).

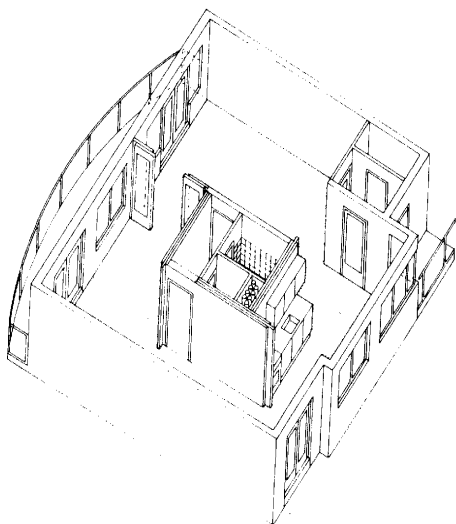
Een bijzondere vorm van flexibiliteit die aandacht verdient in Corpus den Hoorn Zuid is het aanpasbaar bouwen.

Dit is door de Nationale Woningraad omschreven als "Het bouwen van woningen die niet op voorhand zijn aangepast en bestemd voor gehandicapten, maar zodanig zijn ontworpen dat ze beter op eenvoudige en goedkope wijze kunnen worden aangepast wanneer de bewoner gehandicapt raakt".

Gezien de doelgroep 50+ers voor Corpus (velen daarvan zullen dit als de laatste stap in hun wooncarriere zien) en het hoge aantal urgente woningzoekende met een medische indicatie is dit een belangrijk gegeven.

Licht, lucht en zon

Juist omdat de zon zo vaak verdwijnt, willen we volop kunnen genieten van de zon, als die schijnt.



Kernwoning Duintker

Eigenlijk zou op elk moment van de dag de zon in huis ervaren moeten kunnen worden.

Zeker voor de domeinruimte geldt dat ze gunstig gesitueerd moeten zijn ten opzichte van de zon, ook in verband met het energieverbruik.

Eén van de mooiste dingen van Nederland is het licht: waar vindt je een zo snelle opeenvolging van verschillende lichtomstandigheden en luchten?

Met een goed kleurgebruik kan de werking van het licht worden versterkt, zoals vooral Bruno Taut laat zien. Het is trouwens een goedkoop middel om de ruimtelijkheid te versterken.

We moeten oppassen dat de Nationale kierenjacht ontaard in een woonmilieu waar je niet meer het buitenklimaat kunt ervaren. In welke nieuwe woningwetwoning kan je tegenwoordig op een slaapkamer nog een raam opengooien?

Licht, lucht en zon -we hebben in de stadsvernieuwing wel eens gedacht dat het wel een beetje minder kon- in Corpus den Hoorn Zuid zullen de bewoners hiervan echter volop moeten kunnen genieten.

### Woning en woonomgeving

Woonkwaliteit wordt sterk bepaald door de woonomgeving. Voor huurders van corporatiewoningen is de buurt blijkens het woningmarktonderzoek zelfs het voornaamste verhuismotief.

Vaak is de directe woonomgeving het kind van de rekening omdat noch gemeente noch opdrachtgevers zich hier echt verantwoordelijk voor voelen. Door gebrek aan middelen blijkt de inrichting van de woonomgeving vaak hangen tussen het uitgekleden bouwbudget en het al even sterk teruggedrongen grondbudget.

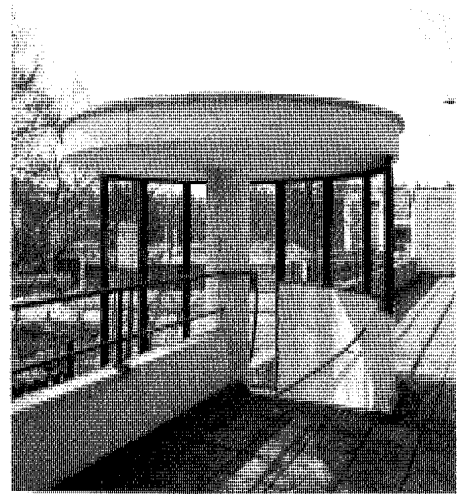
Daar waar dit wel is opgepakt (zoals in Emmen in de 60-er jaren) komen mensen uit de hele wereld kijken.

Dit geldt ook voor de Duitse woonwijken uit de 20'-er jaren. De zorgvuldige vormgegeven woonomgeving is daar het eerste wat opvalt.

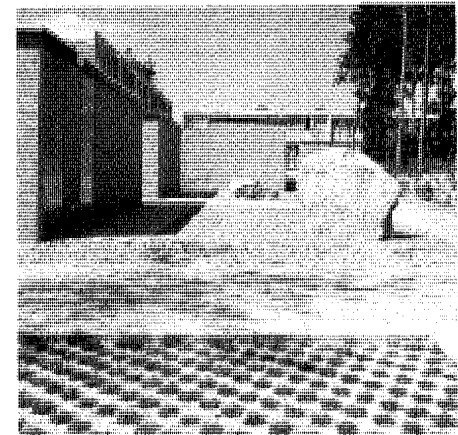
In Römerstadt en Praunheim haalde Ernst May er een tuinarchitect bij, niet alleen om functionele maar ook om esthetische redenen. Het ontwerp van de woonomgeving (waaronder het gemeenschappelijk groen aan de straatzijde, afscheiding privé-openbaar gebied) versterkt het woningontwerp.

Kunnen we in deelplan Oost I in Corpus ook zorgen voor een goede integratie van woningontwerp en ontwerp van de woonomgeving?

De architect zal daarin een belangrijke rol moeten spelen door in zijn woningontwerp de relatie met de privé buitenruimten en de overgangen van privé - naar openbare ruimten (de straat) zorgvuldig vorm te geven.



"Lucht, licht en ruimte", Sanatorium Zonnestraal, Duiker.



Detailering bestrating Emmerhout, Emmen.



Rechts: woonstraat in Römerstadt, Frankfurt  
Links: woonstraat in Bruckfelderstrasse, Frankfurt.



Ook hier heeft Van Tijen de weg aangegeven: "In het microklimaat wordt de ruimtelijke leefbaarheid bepaald door de details van rij- en loopvlakken, door kleine overgangen, door detaillering van groen en boombepanting. Ook en vooral door het detail van kleine elementen als een voordeur, een stoep, een luifel, een tuinschuurtje, een garageblokje".

Gruno is in dit verband bereid de bouw van een beperkt aantal garages, daar waar deze ook het micromilieu kunnen versterken, voor eigen kosten en risico, in overweging te nemen, gezien de grote vraag daar naar in verschillende wijken.

De architect zal tijdig moeten aangeven waar de bewoner zelf voor zorgt (en wij vinden dat zoveel mogelijk uitgegaan moet worden van woningen met privé tuinen) en waar een verantwoordelijkheid ligt voor een gemeenschappelijk beheer door de woningbouwverenigingen of door de gemeente.

Daarbij moet echter wel worden bedacht dat het stichtingskostenbudget voor de woningen veelal geen ruimte laat voor voorzieningen in de woonomgeving. Veelal betekent dit dat dergelijke voorzieningen op kostendekkende basis moeten worden opgenomen in de kale huur. Onderhoud van collectieve groenvoorzieningen is slechts in beperkte mate subsidiabel volgens de huidige huursubsidiereregeling (max. f 5,- per maand). Waar dit de kwaliteit van de buurt duidelijk versterkt zijn wij bereid in aanvulling op gemeentelijke voorzieningen onderhoud van groenvoorzieningen in beperkt mate op ons te nemen en bij bewoners in rekening te brengen.

Aandacht zal geschonken moeten worden aan het stimuleren van zorg voor en zicht op de omgeving en het voorkomen van vandalisme.

Dit geldt in het bijzonder wanneer voorkeur zou bestaan voor het gebruik van lichte kleuren.

Tenslotte zal bij de uitwerking van het micromilieu ook aangegeven moeten worden waar de bewoners of hun bezoekers hun auto kunnen parkeren.

In het algemeen bestaat de voorkeur voor het parkeren dicht bij en/of in het zicht van de eigen woning.

Het verhinderen daarvan lokt in veel gevallen overtreden daarvan en extra overlast en onveiligheid uit (vergelijk: de chaotische situatie op veel woonerven en op de woonpaden bijvoorbeeld in de wijk Paddepoel).

#### Bouwfysische kwaliteit

Van meet af aan moeten de bouwfysische aspecten geïntegreerd worden in het woningontwerp.

Te vaak komen wij tegen dat in een te laat stadium aandacht wordt geschonken aan de warmte-isolatie, de beluchting en ontluchting en de verwarming. In een aantal situaties heeft dit tot storende wijzigingen in het definitief ontwerp of zelfs de uitvoering geleid. De ervaring leert ook dat in het bijzonder het voorkomen van koudebruggen aandacht verdient.

Door een gunstige oriëntatie van het merendeel van de woningen kan een optimaal gebruik worden gemaakt van de principes van passieve zonne-energie.

Verblijfsruimten zullen zoveel mogelijk goed ten opzichte van de zon gesitueerd dienen te worden. Transmissie- en ventilatieverliezen zullen beperkt moeten worden.

Door compartimentering (bijv. gesloten keukens) en een zo compact mogelijke bouw kan een bijdrage worden geleverd aan een verdere beperking van het energieverbruik (al zal dit laatste afgewogen moeten worden ten opzichte van de gewenste woontechnische kwaliteiten).

## Onderhoudskwaliteit

Een goede onderhoudskwaliteit is meer dan alleen een belang van de beheerder. Een dusdanig uitvoering en detaillering van een woning dat tot in lengte van jaren een ongestoord woongenot is gewaarborgd, is ook voor de bewoner van belang.

Dat wil zeggen geen tocht, geen vocht, geen verstoppingen, geen lawaai, stank of vervuiling en niet regelmatig hoeven bellen met deze of andere (onderhouds)klachten.

Zorg voor detail kan daarbij niet alleen klachten voorkomen maar ook het woongenot in meer esthetische zin verhogen.

## EEN PAAR SPECIFIEKE EISEN EN WENSEN PER WONINGTYPE

### De torenflats

Gruno mag zich in de twijfelachtige eer verheugen de hoogbouwcorporatie van de stad te zijn. Circa 20% van het woningbezit is hoger dan 4 lagen. Uit het beheer van de hoogbouw komt naar voren dat bij het ontwerp van dergelijke hoogbouwflats gezorgd moet worden voor:

- de potenties van de locaties dienen volledig te worden uitgebuit. Zo mogelijk dienen alle flats uitzicht te hebben op het meer. Een beschutte, zonnige buitenruimte van voldoende afmeting is een must. Goede bezonning van alle woningen eveneens.

- een ruimte, overzichtelijke entree met voldoende (dag)licht. Trefwoorden daarbij zijn helderheid, duidelijkheid, veiligheid (ook 's-nachts) en beschutting.

De entree van de flat moet zijn afgesloten en zijn uitgerust met een intercomsysteem.

De entree moet van een zekere allure zijn en goed zijn ingepast in de directe omgeving van de flats (goede relatie ten opzichte van ontsluiting en parkeerterrein).

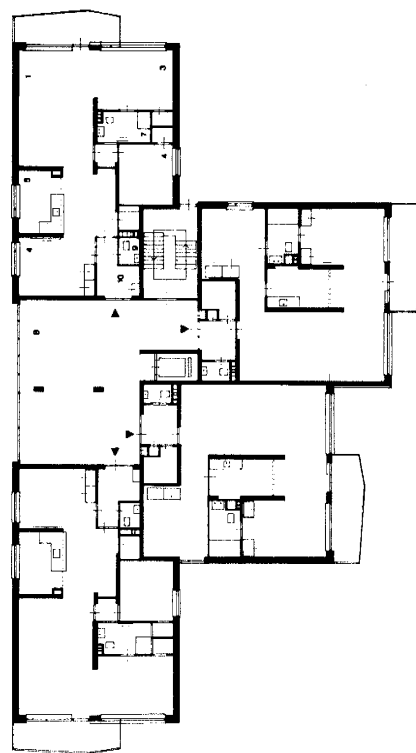
- naamgeving aan de flats kan met vormgeving en kleurstelling bijdragen aan de herkenbaarheid voor bewoners. Gruno zou kunnen overwegen (bijvoorbeeld in het kader van het 70 jarig bestaan in 1989) een beeldend kunstenaar opdracht te geven de entrees te verfraaien (glas? keramiek? een teken van hoop dat de oplossing van deze flats niet ligt in de kogelvrij glas?).

- veel aandacht verdient de afvoer van huisvuil. Een goed doordacht systeem moet vervuiling (en stank) op de etages of in containerruimte voorkomen.

- blinde muren moeten voorkomen worden, evenals kwetsbare materialen op de begane grond.

- geen losse bergingen, maar deze opnemen in het bouwblok (goed afsluitbaar).

Op de begane grond bij de entree dient tevens rekening gehouden te worden met een dienstruimte, in de nabijheid van de entree bijvoorbeeld voor een eventuele huismeester of voor andere vormen van dienstverlening.



*Experimentele flats Utrecht, Jansen.*

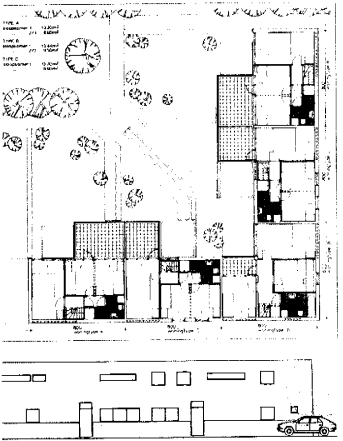
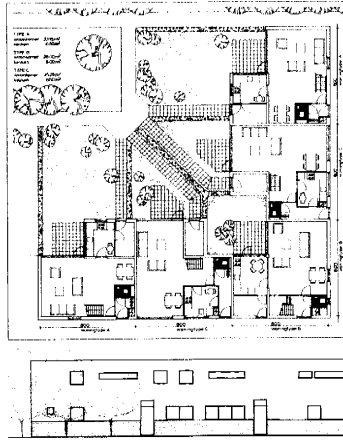
### Eengezinshuizen

Bestaat de ideale traveemaat?

Wij denken van niet. Onder meer Van Tijen heeft laten zien dat bij verschillende traveematen goede (eengezins)huizen ontwikkeld kunnen worden.

Voor smalle woningen spreekt:

- minder dure gevels
- minder warmte afgifte



Woningbouwproject V. Scholeneiland, Amsterdam, Loerakker.

Belangrijk nadeel is dat in een smalle woning verantwoorde ruimtelijke voorwaarden en een goede woonkwaliteit moeilijk zijn te realiseren. Daarom is in de eerste decennia na de oorlog ook steeds getracht om de gevelbreedte te vergroten.

Helaas is dit niet altijd met evenveel fantasie gebeurd, waardoor de mogelijkheden van de bredere woning vaak onbenut bleven.

Een belangrijk nadeel van een smalle traveemaat bij eengezinshuizen (uitgaande van een één-beukig type) is dat dit het wonen aan de straat uitsluit. Veel Groningers, en zeker ook in de genoemde doelgroepen, zullen graag aan de straat willen wonen.

Voor de groep 50+ers zou een belangrijke kwaliteit bij de te realiseren eengezinshuizen zijn de mogelijkheid op de begane grond een (kleine) slaapkamer te realiseren.

Vandaar onze conclusie dat in dit deelplan de mogelijkheid onderzocht moet worden om (ook) brede eengezinshuizen te realiseren.

Ben Loerakker heeft daarvan een goed voorbeeld gegeven waarbij door een efficiënt gebruik van de hoeken toch een behoorlijke woningdichtheid kan worden gehaald.

Door de lange gevels ontstaat een grote indelingsvrijheid van deze woningen.

Krijgen de eengezinshuizen platte daken of kappen?!

Al vanaf de opkomst van het Nieuwe Bouwen worden hierover verhitte discussies gevoerd.

Inmiddels zijn we misschien zover dat voor- en nadelen van beide dakvormen minder zwart-wit beoordeeld kunnen worden.

De argumenten voor een pannendak bij eengezinswoningen en beneden- en bovenwoningen zijn sterk:

- het levert in het algemeen een zolder op en daarmee extra berg-, speel- en hobbyruimte
  - het kan voordelen hebben uit een oogpunt van bezonning
  - een goed pannendak vraagt decennia lang praktisch geen onderhoud
- Ook met pannendaken kan een meer stedelijk straatprofiel worden gemaakt. De Noorderbinnensingel in de stad en de recente nieuwbouw van Ruysnaar in Diemen geven daarvan goede voorbeelden.

De argumenten voor platte daken zijn (al vanaf de jaren '70 los van de "anti-burgelijke" argumenten):

- levert optimale binnenruimte
- is goedkoper dan een pannendak
- geeft minder warmteverlies dan een pannendak
- de eenheid van vorm tussen verschillende woningtypen
- gebruik van deze kapvorm in samenhang met dakterrassen (licht, lucht en zon!)

Bijkomend argument voor het gebruik van platte daken was vaak dat door de collectieve voorzieningen (was- en droogkelder) die functie van de zolder wegviel.

Het gevoelsmatige aspect, waarmee wij terdege rekening hebben te houden, is dat platte daken zo gauw tot een steriele, blokkendoos leiden en minder uitdrukking geven aan het idee van het eigen huis ("My home is my castle").

In het ontwerp kan aan de bezwaren tegen platte daken tegemoet gekomen worden door:

- voldoende extra bergruimte te creëren en een goede plaats voor het drogen van de was als compensatie voor het gemis van een zolder of vliering
- een meer gelede vormgeving van woning en bouwblokken en het toevoegen van extra kwaliteit aan woning en/of (privé)buitenruimte. Op deze wijze kan een "kazerneachtige" aanblik voorkomen worden en de herkenbaarheid van de eigen woning of straat worden vergroot

- een tuinstad-achtige woonomgeving (Römerstadt; Betondorp)

In de fase van de modelstudies zal ook op het punt van de kapvorm een afweging dienen plaats te vinden.

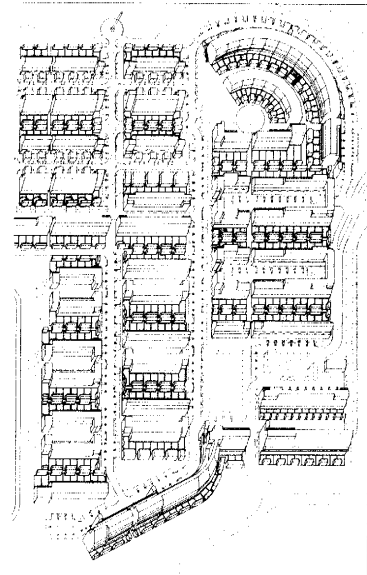
#### Beneden- en bovenwoningen

Beneden- en bovenwoningen komen in het woningmarktonderzoek als de meest geliefde vorm van gestapelde woningbouw naar voren.

Groningen heeft met dit type woningbouw een lange traditie. In veel van de voor-oorlogse buurten (Oosterpark, Grunobuurt, De Hoogte, Indischebuurt) is dit het meest voorkomende woningtype.

Bij het ontwerp zal met de volgende punten rekening gehouden moeten worden:

- bij voorkeur een twee op één type zodat een 3 kamer woning met tuin op de begane grond ontstaat die geschikt is voor medische geïndiceerde, ouderen en anderen
- mogelijkheid tot wonen aan de straatzijde bij de benedenwoning -directe relatie woonkamer- (eet)keuken
- de bovenwoningen dienen te beschikken over een ruim en zonnig balkon met een directe relatie tot het hoofdwoonvertrek
- de trapopgang dient binnen het gevelvlak te liggen en bij voorkeur over voldoende daglicht te beschikken. Het portiek dient afgeloste te kunnen worden
- als de keuken aan de andere gevel ligt dan het hoofdwoonvertrek is een werkbalcon (o.m. voor huisvuil) gewenst
- de geluidsisolatie tussen beneden- en bovenwoning verdient in verband met de verschillende gebruikers speciale aandacht
- de (fiets)bergingen van de bovenwoningen dienen zo dicht mogelijk, bij de entree te zijn gesitueerd
- ook bij deze woningen aandacht voor de overgangen tussen openbaar en privé



*Project Diemen Zuid, Loerakker.*





## Integratie van middelen eenvoud in architectuur

Interview Roelf Steenhuis 19-12-89

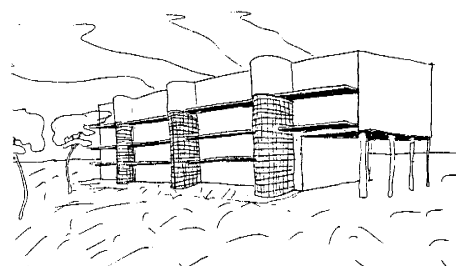
*Roelf Steenhuis, Architect te Delft,  
ontwerper deelplan Oost I corpus  
Den Hoorn (aanvankelijk binnen  
architectengroep Mecanoo)*

*Hoe zijn jullie aan de opdracht gekomen?*

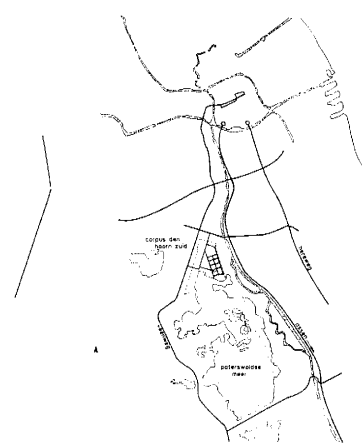
In het begin van Mecanoo zijn we opgebeld vanuit Groningen door een woningbouwvereniging die een prijsvraag organiseerde tussen een paar jonge bureau's voor een woningbouwinvulling op een binnenstadslocatie. Die prijsvraag hebben wij uiteindelijk gewonnen. Later werden we opgebeld -dus weer zonder dat we er zelf iets aan gedaan hadden- met de vraag of wij wellicht in waren voor de bouw van een nieuwbouwwijk aan de rand van de stad. Wij hadden geen ervaring met nieuwbouwwijken; we hadden altijd gewerkt in stadsvernieuwingslocaties, locaties waar veel mee aan de hand was, met veel betrokkenen, met bewoners, waardoor je onder druk van de omstandigheden tot scherpe plannen kon komen. Kennelijk is het heel moeilijk, een wijk van 400 woningen "in het weiland". Na verloop van tijd bleek dat die onbepaaldheid nogal mee viel.

Het betrof een karakteristieke locatie in de zuidrand van Groningen aan een meer; een mooie ligging met een vrije rand op een paar honderd meter van de snelweg naar Assen. Ook was er een uitgebreid programma van eisen dat heel inspirerend was, en er lag een vrij gedetailleerd stedenbouwkundig plan van de Dienst Stadsontwikkeling met een vrij heldere structuur: een centrum direct aan het water en twee flanken waar een landschappelijke wijking in zat; stroken op de flanken en een gesloten blok in het middengebied. Onze rol in het stedenbouwkundig geheel was dus goed gedefinieerd.

We hadden bij veel punten nogal wat vragen. Het stedenbouwkundige plan stelt een soort transparante strokenverkaveling voor, maar de stroken waren gevat binnen straten, binnen bouwblokken. De oriëntatie klopte niet volgens de zuivere strokenbuw. Er zat dus wel wat nostalgie in het model. Als een vormconcept voor het geheel leek het ons echter een begrijpelijke taakstelling.



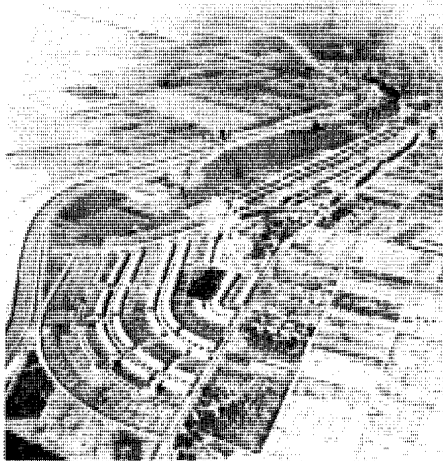
*Hofstede de Grootkade Mecanoo, Groningen*



*Schets deelplan in zijn context, Mecanoo.*



Oosterparkwijk, Groningen.



Römerstadt aan Niddadal, Frankfurt.

*Werd bij de opdracht en de randvoorwaarden ook aan bepaalde voorbeelden gerefereerd?*

Het programma van eisen verwees vrij letterlijk naar tuindorpen binnen de stad die naar idee van de woningbouwvereniging goed functioneerden. We zijn in een vroeg stadium met alle participanten van het bouwteam op de fiets gaan zitten: de directeur van de Woningbouwvereniging, de directeur Volkshuisvesting, de man van Stadsontwikkeling. We zijn de hele stad afgiefetst langs complexen die goed of slecht functioneren, om te zien waar hem dat in zat. Het bleek bij Gruno dat de wijken die in de jaren twintig opgezet zijn nog heel sterk functioneren, zoals bijvoorbeeld de Oosterparkwijk. Dit geldt met name voor die tuindorpen waarin de stedenbouwkundige inrichting heel precies gedefinieerd is. De beheersproblemen doen zich vooral voor in de complexen van de zestiger jaren met stempelpannen en een veel onduidelijker verhouding tussen openbaar en privé.

Er werd vanuit de woningbouwvereniging om beheers-technische redenen nadrukkelijk gerefereerd aan de heldere opzet, met de auto voor de deur, een gedetailleerde inrichting van het openbare en privégebied, met een duidelijke onderlinge afscheiding. Dat is ook de reden dat de woningbouwvereniging een sterke positie van ons in het stedenbouwkundige plan claimde.

Daarnaast hebben we elkaar oneindig veel dia's laten zien. De directeur van de woningbouwvereniging was een Taut-liefhebber, de man van Stadsontwikkeling een Frankfurt-liefhebber. Voor de woningbouwvereniging was Taut aardig vanwege de prikkelende dingen zoals zijn zin voor detail en de rijkdom in het kleurgebruik, maar ook vanwege de aandacht voor een heldere relatie tussen woning en directe woonomgeving. Via dit soort referenties werd voorkomen dat er alleen een beheersdiscussie op sociaal niveau werd gevoerd, dat het allemaal via technische richtlijnen werd opgelost zonder dat er een beeld aan gekoppeld werd. Zo werd van elke hoek in het plan bekeken of er een raam op een kop moest of juist een keuken in een hoek, zoals je dat bij Taut ziet.

*Wat was bij SO de reden waarom ze zo aan Frankfurt refereerden?*

Met name het concept van het stedenbouwkundige plan: de homogeniteit van de onderdelen, de strakke opzet van het geheel, en de relatie met het landschap. Daarbij werd er expliciet verwezen naar hoe bijvoorbeeld Römerstadt aan het dal van de Nidda ligt.

*Wat waren jullie eigen dia's?*

Van heel verschillende aard; we gingen gedeeltelijk in de genoemde voorbeelden mee; maar lieten ook dia's uit de stadsvernieuwing zien. Het ging ons om plannen die een soort verrassende eenvoud hebben en tegelijkertijd in gaan op de complexiteit van de locatie.

*In hoeverre spelen de voorbeelden uit Groningen zelf ook een actieve rol? Afgezien van het feit dat de voorbeeldcomplexen beheerstechnisch goed zijn, speelde het ook een rol om iets met Groningse voorbeelden te willen doen omdat ze Gronings zijn?*

Er is een tijd naar gezocht, wat je uit Groningen zou kunnen halen. Zo is de 2 op 1 woning aangereikt, een in Groningen voorkomend type dat populair is als gestapelde woning. De begane grond woning is geschikt voor ouderen en minder validen, terwijl de bovenwoning een privé-opgang heeft. Wij hebben dit type gesystematiseerd en ingezet in de oostwand.

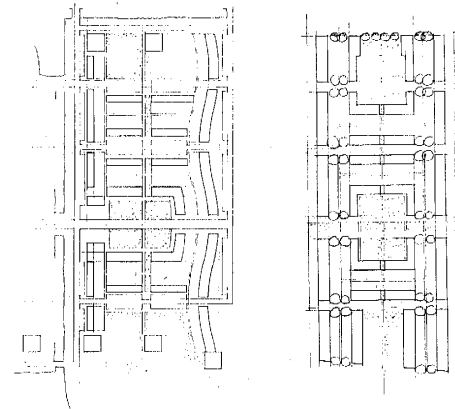
Op het niveau van het materiaalgebruik is de relatie met Groningen verlaten. Sommige delen van de stad hebben een hele heftige kleur vanwege de oranje Groningse steen. Op heldere dagen met dat blikkerende noordelijke licht levert dat een zeer speciale kleurstelling, maar die is in dit plan niet teruggekomen.

*Het programma van eisen spreekt over minstens 50% eengezinshuizen: dat is eigenlijk nog een gering aandeel als je het vergelijkt met de 80% à 90% laagbouw die tegenwoordig vaak op stadsrandlocaties ontwikkeld wordt. Wat dat betreft had je nog een heel gedifferentieerd programma.*

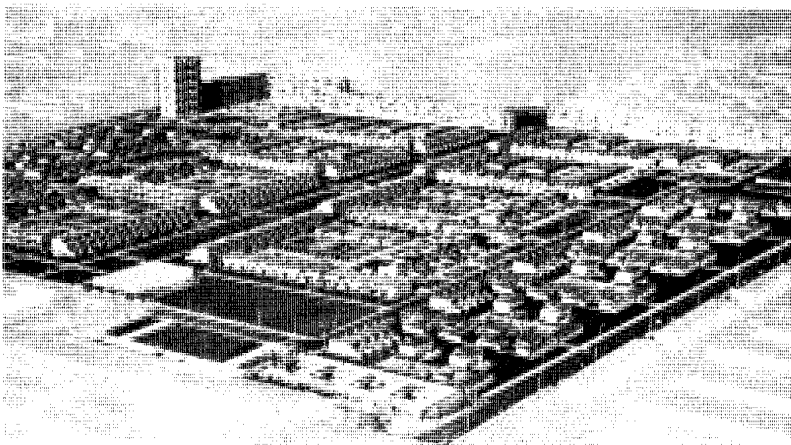
We hadden aanvankelijk weinig grip op de eengezinswoningen; de gestapelde woningen waren het enige waar we verstand van hadden in die tijd. Wij tekenden in aanvank overal langs de randen gestapelde woningen. Zo kwamen we aan veel te veel gestapelde woningen. Bovendien wilde de woningbouwvereniging alleen op die lokaties gestapelde woningen waar dat een meerwaarde voor de woning opleverde: met name langs de singel, de buitenrand en het meer.

*Hoe begon jullie eigen ontwerpproces, met name op het stedenbouwkundige vlak?*

Met het zoeken naar het midden van de buurt met die vijf bouwblokken, een soort gesloten bouwblokken. We hadden het idee dat de buurt erg uit elkaar viel. Er is in het noorden en in het zuiden een straat; het gebied er tussen wordt in een aantal plakken gezaagd, maar er is niet iets dat de wijk samenbindt tenzij je er zoals in onze eerste schetsen een wand omheen zet, zoals Bakema dat in 't Hooi (Eindhoven) deed. Maar dan nog is de binnenruimte in het plan maar beperkt ervaarbaar, zeker als zo'n wand maar drie hoog is. In de volgende schetsen is er gewerkt aan de ontwikkeling van een middenpartij met een route en een reeks van halve pleinen, om de hele noordzuid-maat te pakken en te differentiëren. De dwarsstraat die het plan moest koppelen aan het centrum is verbijzonderd door er een plein aan te leggen waar ook die middenroute langs loopt. Op het moment dat die route er goed in kwam te liggen en breder werd, hoefden een heleboel verbijzonderingen ineens niet meer. Het kon een vrij saaie opeenvolging of herhaling van hetzelfde blokje worden. Langs de route gebeurde in al zijn doorsnijdingen al zo veel dat zo een drama met pleinen en ingewikkelde bouwvormen aan de uiteinden overbodig werd.



*Voorstudies, Mecanoo.*

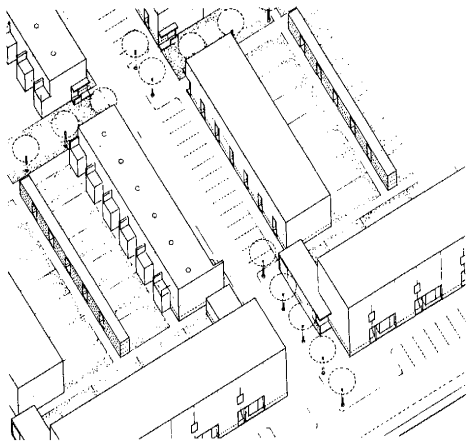


*Woonwijk 't Hooi te Eindhoven, Bakema.*





*Seriële compositietechnieken.*



*Schets van straathoek*

*Wat was nu de motor in het ontwerpproces? Wat is je inzet in het begin? Zoals je het vertelt, komt het over als een bewerking van een beginidee dat door de stedebouwer aangeleverd is en waarin je bepaalde problemen constateert- alsof je het plan zuiver technisch benadert. Maar er schemert ook iets in door van een zoektocht naar het "seriële" dat je er in wilt hebben. Is dat een motief? Waar zit die fascinatie voor het seriële in?*

Die fascinatie komt gedeeltelijk van buitenaf, vanuit de muziek. In de seriële muziek van Anton Webern, Schönberg en anderen wordt een compositie opgebouwd door op een thema verschillende bewerkingen uit te voeren, door bijvoorbeeld het thema te verschuiven of het horizontaal of verticaal te spiegelen. Deze bewerkingen "leiden" tot de muziek, verbijzonderingen volgen uit de wisselingen in de compositie, in tegenstelling tot de klassieke opvatting waarin het thema vast begrensd is en in zijn geheel van moment tot moment verbijzonderd werd.

In plaats van de 5 bouwblokken verschillend te bewerken, ontwikkelen zich een aantal motieven die over elkaar heen gelegd van plek tot plek tot verschillen leiden die veel met de plek te maken hebben. Op deze wijze ontstaat een telkens wisselende samenklank van ritmes. Van daaruit ontwikkel je zowel een grip op het geheel als een sterke differentiatie van de onderdelen.

Een ander motief was een sterke behoefte om het plan op te schonen, om rust te brengen in het deelplan ten opzichte van het spektakel dat in het centrum verondersteld wordt. Het contrast met de overkant van de singel moest zeker niet zwakker worden. Dat leidde tot het op één rooilijn schuiven van alle blokken langs de singel, waardoor dat een homogene wand werd in plaats van allemaal vormen die op een verschillende manier de ruimte insteken.

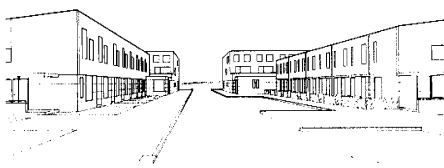
Er kwam al snel een beeld bij van een groene singel: als daar een gevel langs staat en er staan mooie bomen voor dan zijn vooral de bomen belangrijk; die gevel hoeft niet zoveel te doen.

*Kun je iets vertellen over de opzet van de woningtypes?*

We hadden verkaveling met 3 elementen: de oostrand, de westrand en de straatjes ertussen. Ons beeld was om de stapeling aan de oostrand te leggen. Vervolgens ontstond een onderscheid tussen een eengezinswoning aan de singel, een eengezinswoning aan de noordkant van het woonstraatje en een eengezinswoning aan de zuidkant van het woonstraatje. Zo ontstonden er dus drie verschillende types.

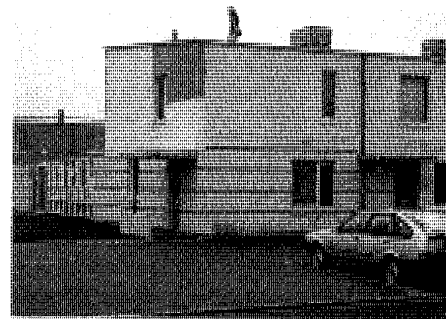
Aan de singel is het uiteindelijk een type geworden met de keuken op het westen, en de woonkamer en de tuin op het oosten. Een vrij grote pui van glas laat de zon uit het westen door de woning heen schijnen, want we wilden geen open keukens maken: met het oog op het flexibele gebruik van de woning moeten keuken en woonkamer gescheiden blijven en moet de keuken altijd een eetkeuken zijn.

Het woningtype aan de noordzijde -een grote vierkamerwoning- van de woonstraat heeft de woonkamer en entree bij elkaar, en een eetkeuken aan de tuin. Aan de zuidzijde van de straat ligt een woning met alle woonvertrekken aan de tuinzijde, en om te voorkomen dat de straatgevel een dode wand zou worden zijn hier de eetkeuken en een grote overloop gelegd. Alhoewel de woning het oppervlakte van een kleine 4-kamer woning heeft is hier gekozen voor een 3-kamer woning met overruimte op de overloop. Dit profiel met verschil in woningtypes is op alle niveau's doorgevoerd. De woning aan de noordkant met de woonkamer aan de straat, heeft een voortuin met een breedte van ongeveer 3meter; dan een stoep met bomen, vervolgens de straat, met het parkeren aan de zuidzijde (de schaduwzijde) en tenslotte een smalle stoep met een ondiepe voortuin met heggen in de lengterichting van de straat.



*Perspectieftekening woonstraat.*

Vervolgens is het gegeven in de gevels uitgewerkt. Vanwege de a-symmetrische lessenaarskap, krijg je een hogere op het zuiden gerichte gevel tegenover een lage op het noorden gerichte gevel. De hoge op het zuiden gerichte gevel heeft een tweedeling: een begane grond van metselwerk met daarop een hoge verdieping met stucwerk. De lage woning aan de zuidzijde van de straat is gemetseld over de volledige hoogte. Dit om de a-symmetrie in het profiel te compenseren. Als de lage gevel ook een tweedeling had gehad was het naar ons idee teveel een tuingevel geworden, te veel in spekjes: als je iets afstreept "zakt het in". Het is een van de weinige plekken in het plan waar metselwerk op de verdieping zit.



*Het Lessenaardak.*

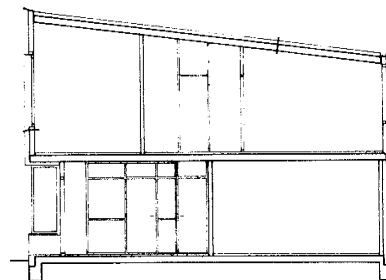
*Waarom dit a-symmetrische lessenaarsdak?*

Dat was een interessante discussie. De woningbouwvereniging wilde in de regel het liefste kappen, want dat is voor de bewoners prettiger: een grote zolder voor noppes met veel bergruimte.

Stadsontwikkeling echter was voor platte daken gezien de referentie naar strokenbouw, een beetje nostalgisch, modern nostalgisch. Dat was eigenlijk een vrij verlamdende tegenstelling, niet omdat deze zo messcherp op tafel lag, maar omdat er direct over oplossingen werd gesproken in plaats van eerst het probleem helder te stellen. De woningbouwvereniging stelde dat een kap niet hoefde, als er ter compensatie in de plattegrond voldoende bergruimte geboden werd. Dat bood de opening om eruit te komen. Zo is het een lessenaardak geworden, met de hoge kant altijd op het zuiden.

Aan de westzijde kwam het goed uit om er een wat hogere rand te hebben van 2 hoog, je krijgt nu bij de singel 2.5 verdieping in plaats van 2.

In de woonstraat kwam het vanwege het a-symmetrische profiel minder goed uit. Zoals ik vertelde is dat met de verschillende gevelontwerpen gecorrigeerd.

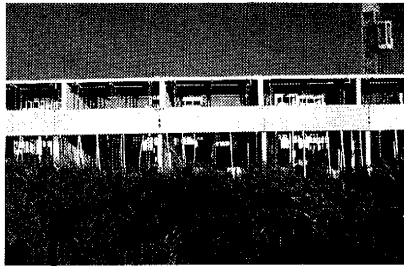


*Levert het je binnen in de woning nog iets meer op dan dat je een hoger vertrek hebt? Heb je er ook bergruimte of heb je extra bergruimte moeten introduceren?*

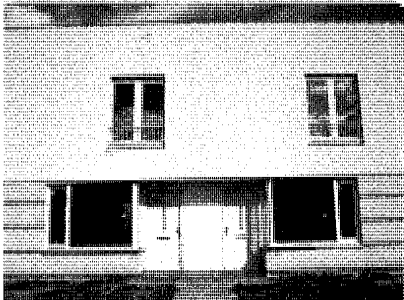
In bijna alle plattegronden heb je woon-eetkeukens en daarnaast in verhouding kleine woonkamers, die weer even groot zijn als 2 te koppelen slaapkamers. Daardoor ontstaan andere bewoningmogelijkheden, bijvoorbeeld een indeling met 2 gelijkwaardige woonkamers, en de eetkeuken als gemeenschappelijke voorziening. Dit is theoretisch een verhaal, maar de woonkamer ligt natuurlijk direct bij de keuken, de ingang en de tuin. De begane grond is altijd een hoofdwoongebied terwijl een verdieping met een plat dak altijd iets onderkomends krijgt, vaak ook nog opgedeeld in kleine hokjes. Doordat een slaapverdieping met gekoppelde slaapkamers door het lessenaardak een soort atelier wordt, zit er in de doorsnede een kwaliteit die de hiërarchie beganegrond/verdieping weer relativeert. Wat betreft die bergruimte: de aannemer is gevraagd om een soort slaaplonders te maken. De hoogste binnenmaat is 3.60 dus je kunt er onder staan; er boven is genoeg ruimte om te slapen of spullen op te bergen. Uiteindelijk is dit onderdeel niet doorgegaan.

*De ruimtelijke opbouw van de woningen is tamelijk technisch berekend; heb je er ook een ander verhaal over te vertellen?*

De belangrijkste overwegingen betreffen welke vertrekken je op de zon legt en hoe dat samenhangt. Met de oriëntatie van de blokken; tevens zit er een verhaal van flexibiliteit in; en tenslotte is de differentiatie altijd gekoppeld aan de specifieke plek.



Boven: Ruwbouw skelet.  
Beneden: Met gevelsaakleding.



*Je hebt een beperkt aantal types maar er zijn heel veel uitzonderingen op; hoe ben je daar meer omgegaan?*

Het zoeken was naar een hoofdconstante in het hele plan, een vaste beukmaat. We hebben gekozen voor een 5.10 beuk omdat daarin de ouderslaapkamer en kinderslaapkamer naast elkaar kunnen liggen. Die bleek in het merendeel van de locaties en oriëntaties te werken: in de oostwest-oriëntaties langs de buitenranden en in de noordzuid-oriëntatie voor wat betreft de woning aan de zuidkant van het woonstraatje. Voor de woning aan de noordzijde moesten bredere beuken gezocht worden: een traveemaat van 5,75. Dat leidt tot een soort systematiek:  $9 \times 5.10 = 8 \times 5.75 = 10 \times 4.50$ . De 4.50 beuk werd gebruikt voor de eensgezinshuizen met 3 verdiepingen langs de meest noordelijke straat en bij het plein; ook dat is dus een uitzondering.

Met het oog op de afstemmingsproblemen tusschen de noord- en de zuidzijde van de straatjes is er dus steeds een vaste maat waarin een 3-tal verschillende beuken past.

Vanuit de woningbouwvereniging werd voortdurend gesteld: als je stroken maakt moeten die steeds op de koppen een verbijzondering hebben. Dat betekent dat een strook op de kop bij de middenroute een entree krijgt, een raam bij de keuken en een raam bij de woonkamer, en bij de koppen aan de uiteinden van de straat een uitgebouwde erker die plastic geeft aan de straat, en een zekere controle op de straat geeft en aansluit op de buitenranden van het plan.

Er is voor gezorgd dat de begane grond een steeds doorlopend thema is; met name aan de buitenkant van de wijk is het heel erg aaneengesloten. Hoe meer je naar de middenstrook komt hoe opener het gaat; daar breken de kleuren ook door.

*Waarom hebben jullie voor stucwerk gekozen? Het probleem is dat zulke gevels zo slecht oud worden. Bij veel plannen van de laatste 10 jaar waarin het toegepast is ziet het er nu al abominabel uit.*

De keuze voor stucwerk is een esthetisch motief; het verzelfstandigen ten opzichte van het metselwerk op de beganegrond. Voor het slijtageprobleem zijn een aantal dingen bedacht. Op de eerste plaats hebben we het heel goed gedetailleerd zodat je niet, zoals bij het IJ-plein, lekstrepen krijgt. Bij de kleurkeuze is rekening gehouden met een soort "kleur op termijn". Je weet dat het wit vergrijs, geel wordt wat bleker, rood wordt wat sterker en blauw bleekt, blauw is een zwakke kleur. Het blauw is zoals het nu is daarom iets te "baby" aangezet. Er is ook gekozen voor een natuurlijk systeem dat de kleuren beter houdt. Maar heel belangrijk in het concept is dat het een tuindorp is, een tuinstad. Het is nu een heldere witte wijk, maar over 20 jaar staat bijna elke gevel achter groen. Op een gegeven moment klinken de blokken wat qua expressie. Er blijft een rustige wijk over, blokken die netjes staan en vooral veel bomen die netjes staan.



*Hoekraam ter ontmoeting verschillende kleuren.*

*De ramen en kozijnen zitten prachtig strak in de gevels. Wat is hier het geheim van de smid?*

Kozijnen in stuc en metselwerk hebben een verschillende detaillering. Kozijnen in stuc (op de verdieping, meer op afstand) zijn weggedetailleerd, zodat plastic en abstractie versterkt wordt; het kozijnhout in het metselwerk (nabij) is dun gedetailleerd. Bovendien zijn alle ramen naar binnen draaiend. Bij naar buiten draaiende ramen zie je profielsprongen, glaslaten ed, waardoor het raambeeld minder rustig is.

### *Was het plan duurder dan normaal op bepaalde aspecten?*

We hebben afgesproken met de woningbouwvereniging en de gemeente voor het plan aanbesteed zou worden, waar de prioriteiten lagen. De gemeente zelf had een slimme optie achter de hand voor een extra budget het woningtype aan de zuidrand van de straatjes te gefinancieren als driekamerwoning; door echter een wand weg te laten werd het een G2 woning (een tweepersoonswoning volgens de van Dam regeling) en kon zodoende voor dezelfde woning meer budget geclaimd worden.

### *Hoeveel typen zaten er uiteindelijk in?*

Er zijn elf hoofdtypen en ongeveer 30 variant typen. Alleen al van het type 1 (de brede woning met de woonkamer op het zuiden) zijn er 9 varianten: twee verschillende eindwoningen, de wybertje-variant in de zuidoost-hoek en nog verschillende indelingsvarianten bij dezelfde basisplattegrond. Wanden kunnen komen te vervallen; er is ook een indeling waarbij de begane grond een vrije beuk is en de trap vrij in de ruimte staat.

### *Hoe kun je de gevelcomposities karakteriseren?*

Ook hier speelden de verschillende posities in het plan een belangrijke rol. In de kleinschalig gedifferentieerde woonstraatjes worden woningen niet gespiegeld, de woningen zijn individueel afleesbaar. Bij de oost- en de westraat zij de woningen wel gespiegeld, maar vervolgens weer bewerkt. In de westraat bijvoorbeeld is de doorzonwoning op de begane grond gespiegeld, dan krijg je een brede entree en een grotere maat in de tussengelegende tuinen, dus een iets rustiger en grootschaliger ritme langs de singel. Op de verdieping is de plattegrond wel met de begane grond mee gespiegeld, maar het gevelontwerp niet. Daar is juist gestreefd naar een zo rustig mogelijk ritme van gaten in een zo groot mogelijk vlak.

De gevelcompositie gaat uit van het concept dat het gevelvlak domineert, waarin vervolgens een aantal gaatjes zitten. Daarom zit je met vrij beperkte afmetingen van ramen.

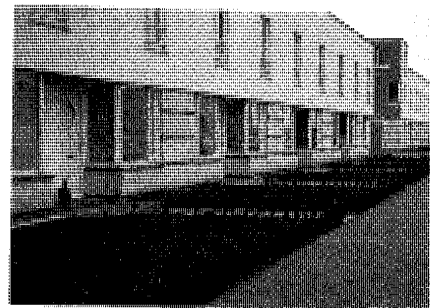
Overigens is dit één van de weinige dingen die niet uitgebreid besproken worden. Woningbouw is sterk gethematiseerd en gesystematiseerd, veel aspecten bepraat je met de opdrachtgevers, heel veel dingen hebben heel veel redenen. Het thema van de gevels is bij wijze van uitzondering veel minder aan de orde geweest.

### *Doe je deze dingen met een constructeur?*

Ja, maar veel van dit soort kennis moet je zelf ook hebben, en na een paar woningbouwplannen heb je die kennis ook. Voor ons was het Kruisplein een goede leerschool.

Het gaat uiteindelijk maar om een paar systemen. Het zou wel goed zijn als er op school aandacht aan besteed wordt, maar ik ben er geen voorstander van om daar in het onderwijs veel aan te doen. Het zit meer in een algemene ontwerpopvatting - in de wil om van stedenbouw tot en met loodslabben bewust te ontwerpen - dan in ambachtelijke kennis sec.

Iets over het kleurgebruik. Dat is mede bepaald met het oog op de bomen, de beplanting. Er zit een differentiatie in de beplanting, in nauw overleg met de groen-deskundige van de gemeente. De bomen zullen een belangrijke rol in het plan spelen, nu misschien nog niet zichtbaar maar op termijn wel. Daarom zijn de buitengevels van het plan vrij rustig gehouden: bijna altijd witte gevels. Met het zicht op het geheel, werden middelen op onderdelen steeds rustiger.



*Weststraat gevel.*

Het initiële kleurgebruik op gevels werd teruggebracht tot wit met alleen gekleurde kozijnen en soms een geaccentueerde kop. Het was een middel om de gesloten vorm aan de buitenkant vast te houden, terwijl aan de binnenzijde van de blokken over dat middenpad de differentiatie toeslaat. Warme gevels hebben daar warme kleuren, meestal rood en koude gevels krijgen koele kleuren, bijvoorbeeld blauw. Met warme gevels bedoel ik de gevels die het meest door de zon beschenen worden, met name de zuid- en westgevels.

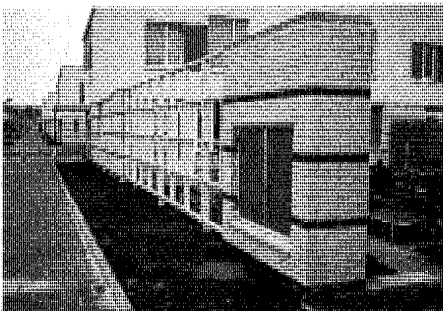
Het is een verhaal van Le Corbusier: probeer niet om koude gevels met warme kleuren te compenseren omdat die kleur toch niet tot leven komt.

*Dat lijkt me een functionalistische opvatting van kleur. Het is wel op waarneming gericht maar er zit een redenering in dat oriëntatie de kleur veroorzaakt; het klinkt mij wat mechanistisch in de oren.*

Uiteindelijk is het niet meer zo mechanistisch: het is meer het grondthema waarop je al naar gelang de situatie een spel speelt, een principe dat telkens verschillend is uitgewerkt. Zo zijn bv alle woningvoordeuren blauw en alle bergingdeuren groen, ongeacht de oriëntatie. Het is overigens ook ergens fout gegaan: schilderwerk dat per ongeluk geel in plaats van groen is geworden. Daar proberen we alsnog iets aan te doen. Dat laatste is overigens moeilijk. Omdat de marges klein zijn kun je tijdens de bouw nauwelijks experimenteren of dingen overdoen. Heel veel keuzes worden gemaakt als er nog niets te zien is, verkeerde keuzes zijn dikwijls niet of moeilijk bij te stellen, zeker als het geld kost.

*Over de inrichting van de openbare ruimte vertelde je dat je nauw samen hebt gewerkt met de tuinarchitect, en dat de woningbouwvereniging van het begin af aan heeft aangedrongen dat het meegenomen wordt in de traditie van de tuindorp. Wat hebben jullie gedaan aan stoepen, verlichting, installaties, hagen, bomen, tuinen, bergingen?*

We zijn begonnen met zo precies te ontwerpen dat er nergens restruimte over zou blijven: óf een duidelijke privétuin óf duidelijk iets collectiefs. Langzamerhand werd het plan een hele machine, het begon naar onszelf terug te slaan dus begon ik alles maar door te tekenen. Het paste allemaal precies in elkaar tot aan de lampjes toe. Op een gegeven moment kwam de vraag waar de trafo's en andere voorzieningen voor de nutsbedrijven moesten komen. Meestal komen die juist in allerlei restruimtes terecht. Uiteindelijk zijn ze ondergebracht in bouwkundige voorzieningen, in de blokken of in de groene route. Zo begon de route steeds meer te groeien. Het was eerst alleen een element om de blokken aan elkaar te relateren; langzamerhand kreeg hij meer betekenis door de woonvormen en de kleuren; tenslotte werd het ook een soort energetische ruggegraat. Tevens werd het een middel om de doorgaande plint ook op de binnenterreinen te realiseren. Aanvankelijk was die route ruimtelijk heel kwetsbaar. Zij werd weliswaar vastgehouden door de koppen van de blokken, maar dat was weinig, de ruimtewerking dwars op de route van straten en binnenterreinen was dominant. Met de voorzieningen voor de nutsbedrijven kregen we substantiële 'palen' met een programma langs die route, waartussen de pergola's gespannen werden.



*Buitenruimte details.*



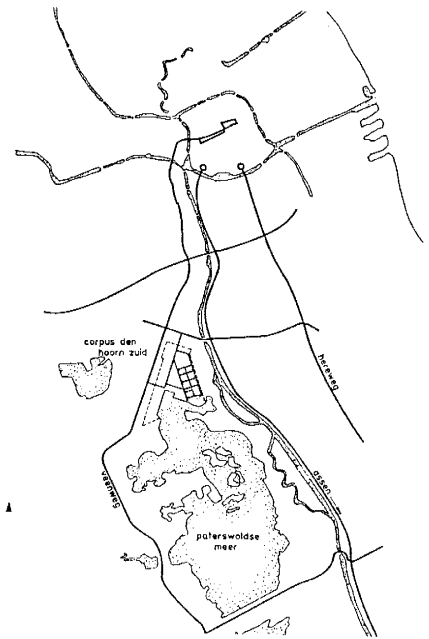
*Als je er naar terugkijkt kun je dan omschrijven wat je van dit project geleerd hebt; of het een bepaalde plaats in je verdere werk inneemt?*

Wat ik geleerd heb is dat als je over meerdere schaalniveau's integraal kunt werken, en je dus veel soorten middelen ter beschikking hebt, je ui-

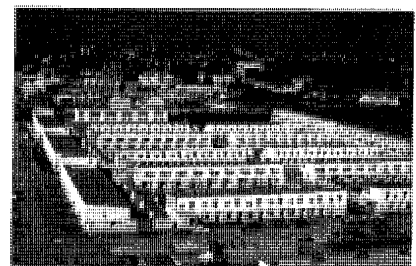
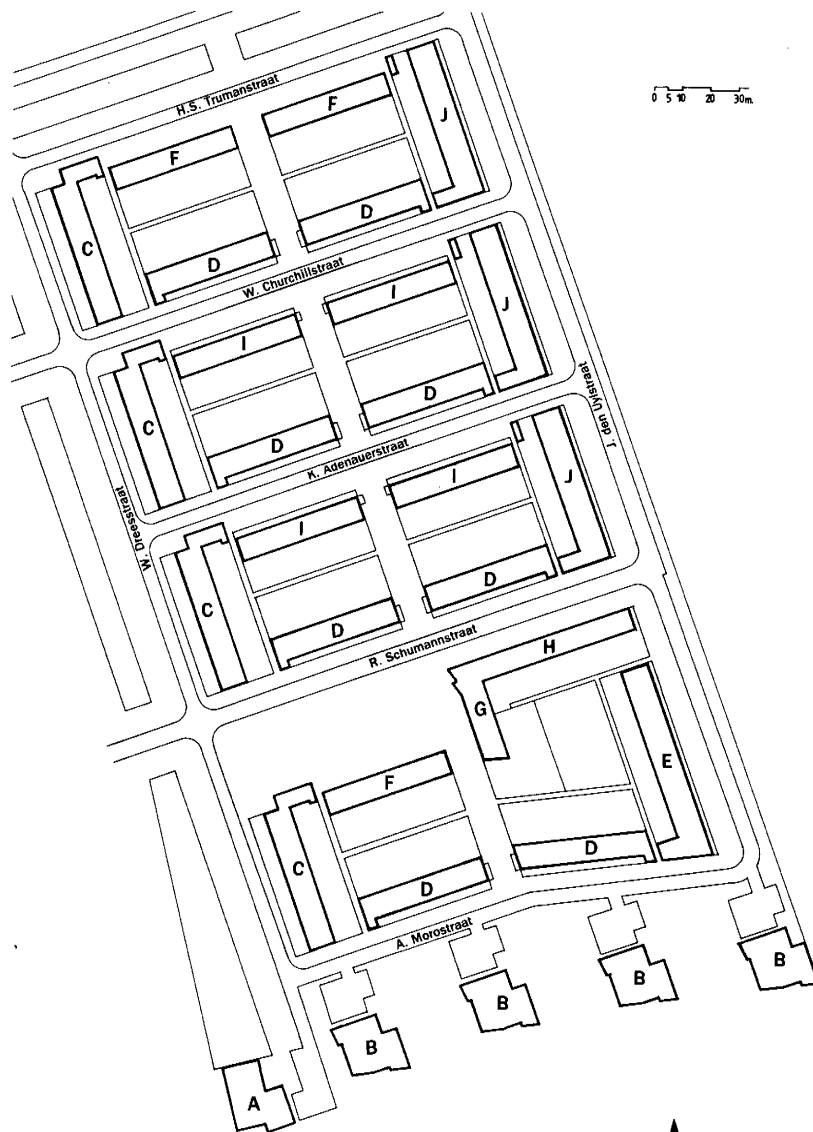
teindelijk minder middelen nodig hebt, en ze makkelijker kunt inzetten. Ik sta voor een vakhouding waarbij een architect niet alleen ontwerpt en regelt, maar bijvoorbeeld ook moet kunnen begroten en detailleren. Hij moet ook al die kleine schaaftdetails in de hand kunnen houden en ze weten te realiseren, dat is essentieel. Hij moet ook een visie hebben op hoe met architectuur geantwoord kan worden op - in dit geval - beheersvragen van de opdrachtgever, op wat de verhouding is tussen programma en architectuur. Met andere woorden, een pleidooi voor een veel integralere aanpak, van detail tot stedenbouw ook op een grootschaliger niveau, in relatie met het landschap. Het is heel belangrijk grip te hebben op alle middelen en die weten te integreren. Daarmee neemt ook de rust in de middelen toe; je hoeft niet meer zoveel.



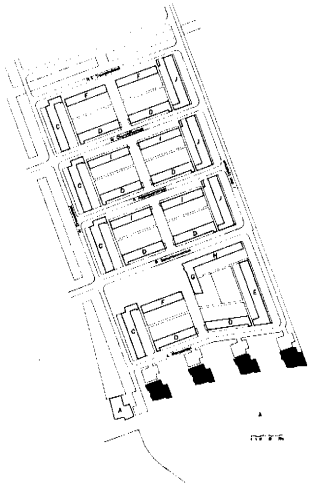
# Plandocumentatie



lokatie in context

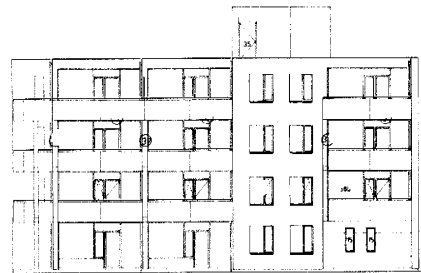




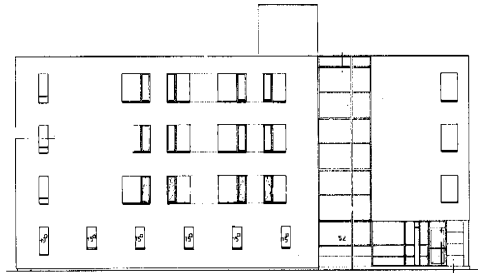


urban villa's

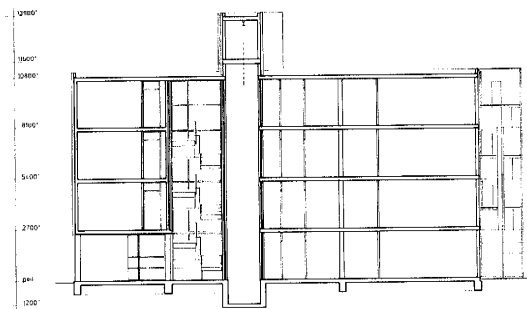
1:400



zuidgevel



oostgevel



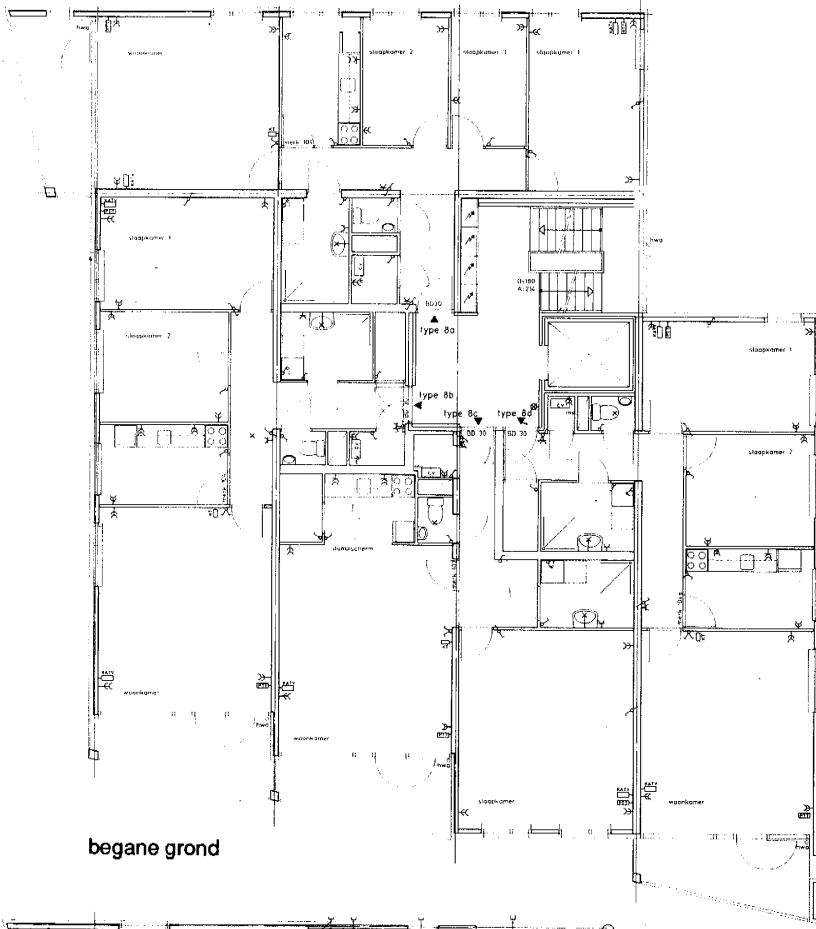
doorsnede



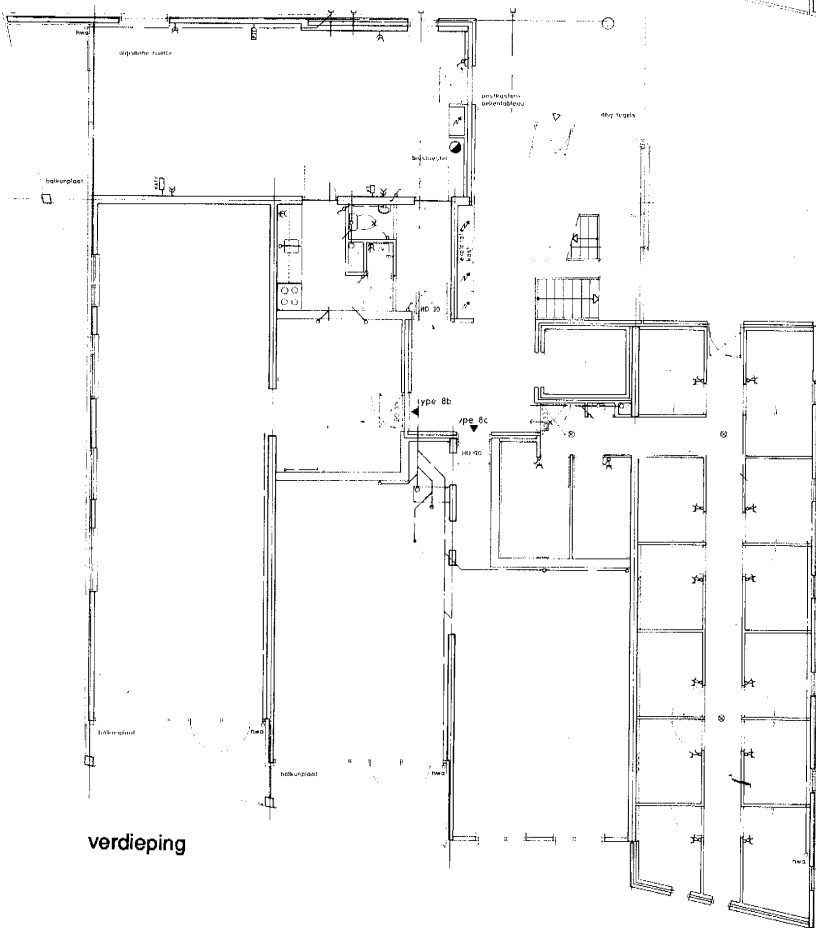
noordgevel



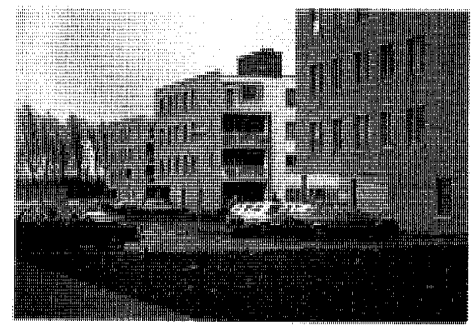
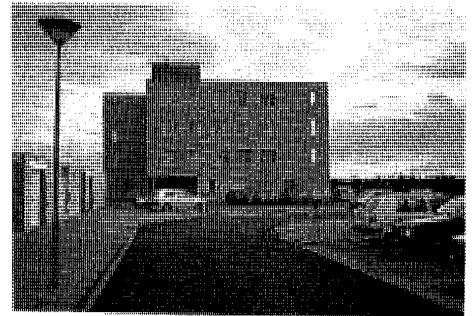
westgevel



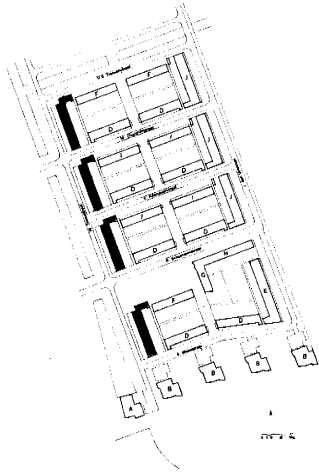
begane grond



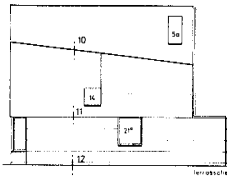
verdieping



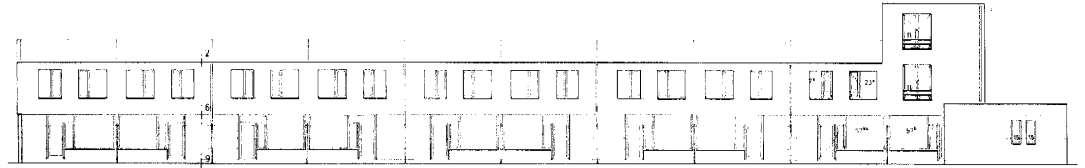
1:200



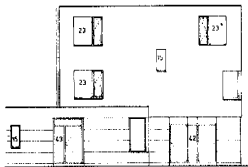
**blok C** (aan de singel)



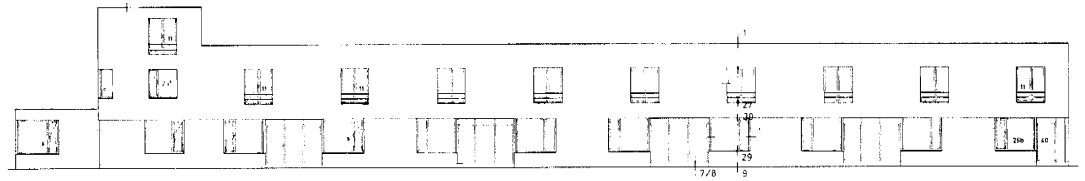
**zuidgevel**



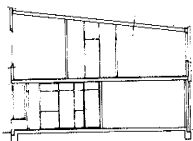
**westgevel**



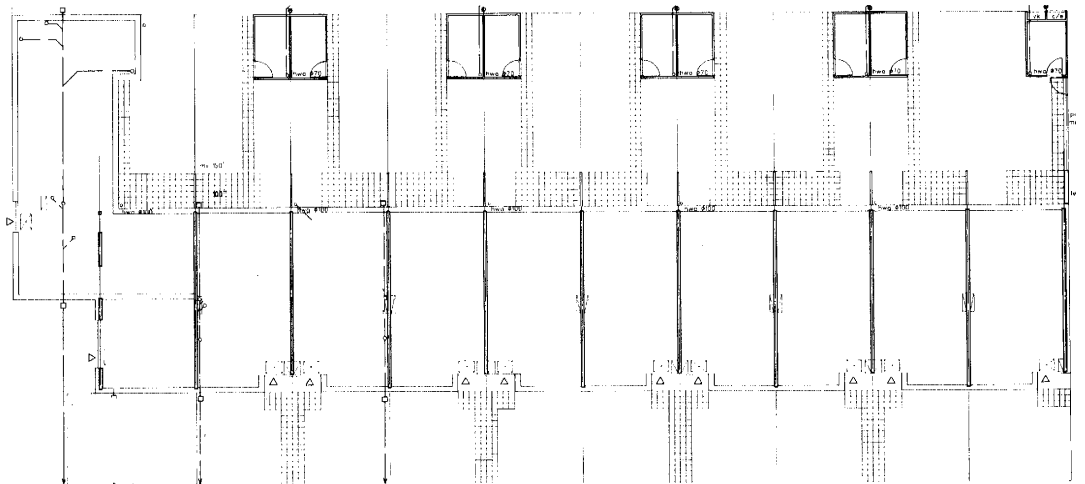
**noordgevel**



**oostgevel**

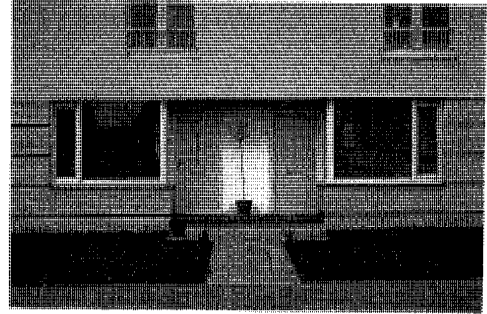
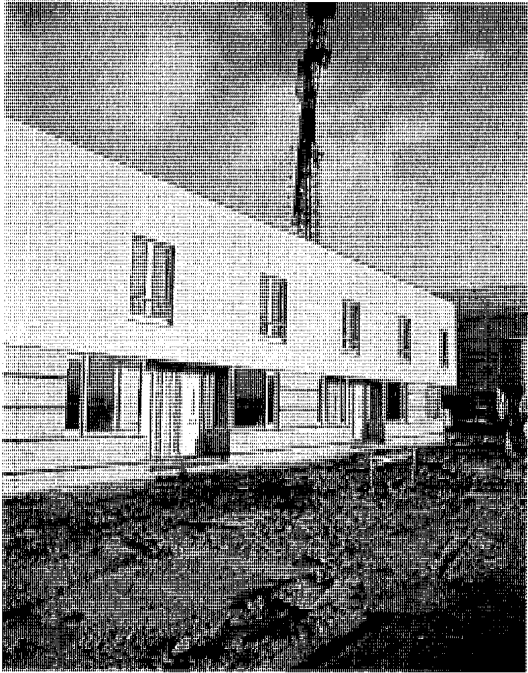


**doorsnede**



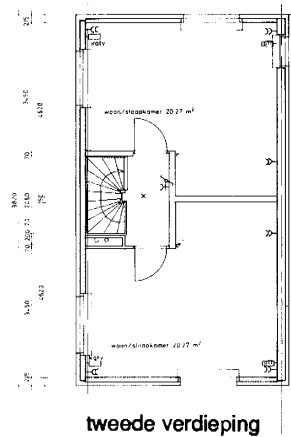
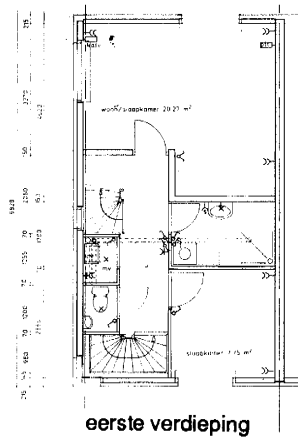
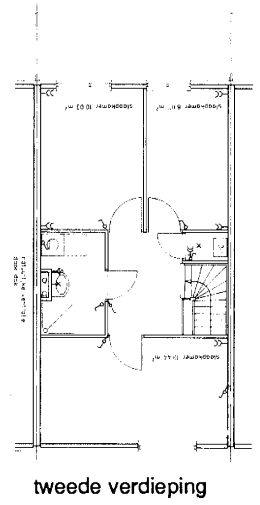
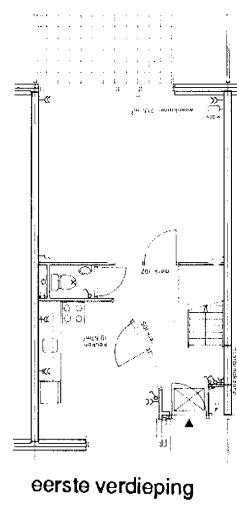
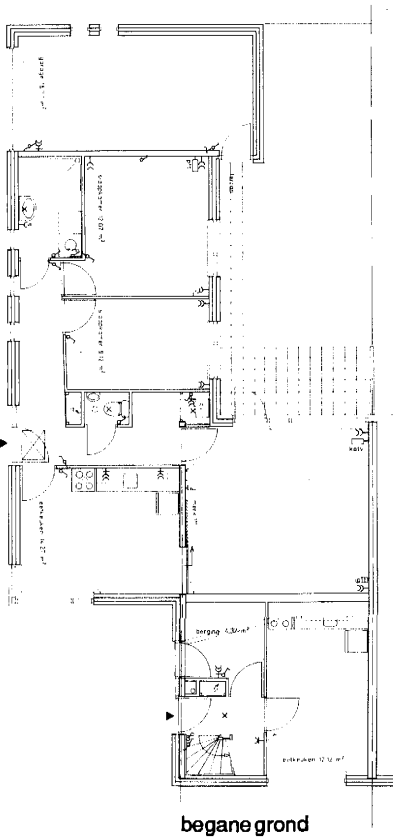
**1:400**

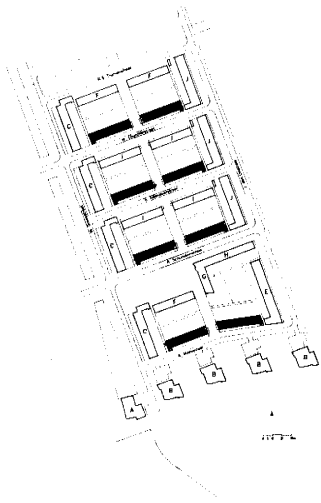
**plattegrond blok C**



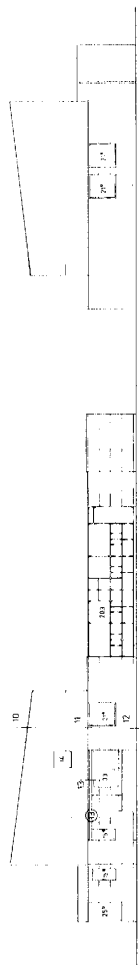
standaardwoning blok C

hoekwoning



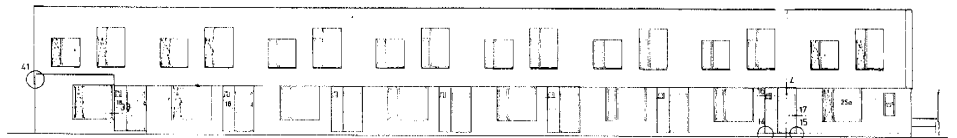


**blok D** (noordzijde van de woonstraat)



westgevel

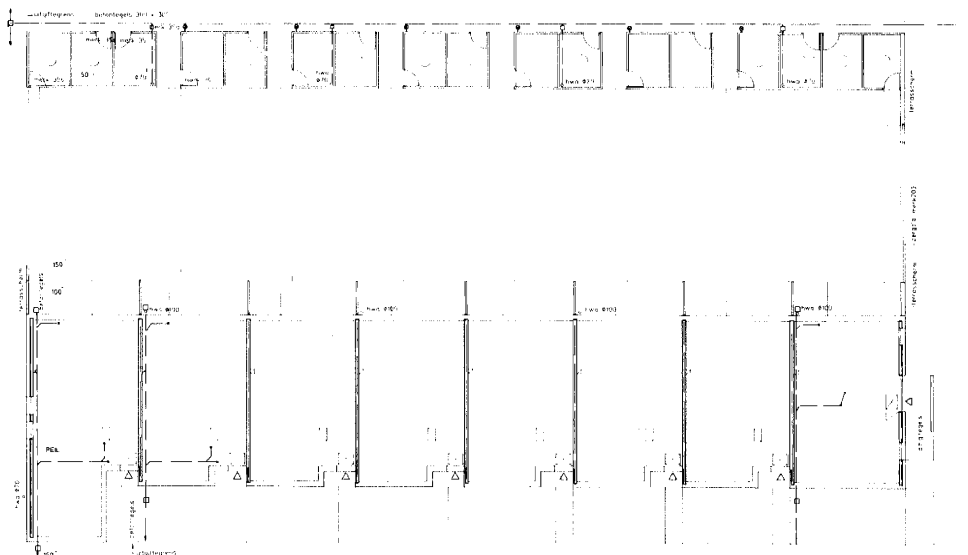
oostgevel



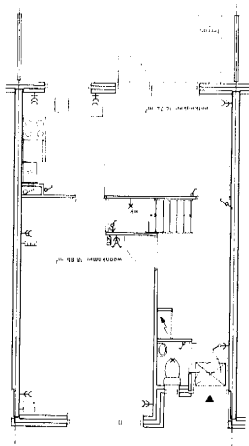
zuidgevel



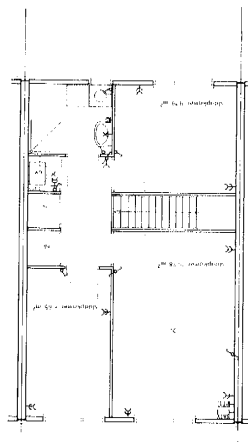
noordgevel



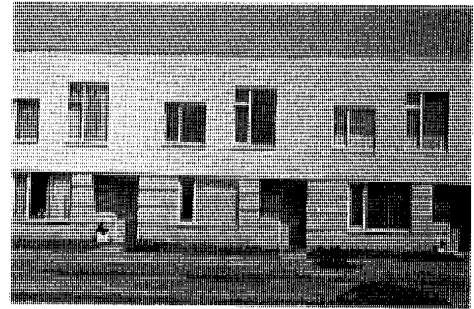
1:400



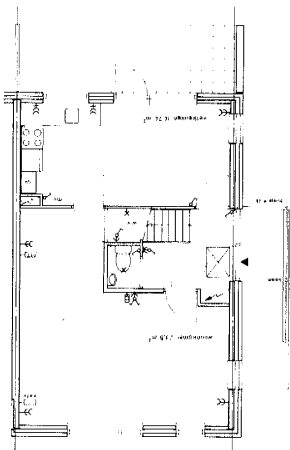
**begane grond**



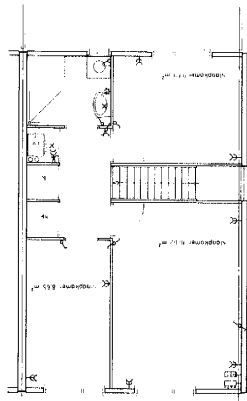
**eerste verdieping**



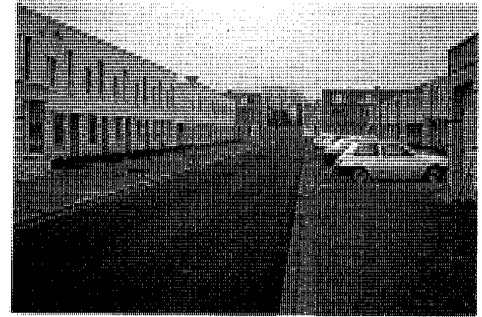
**standaardwoning blok D**



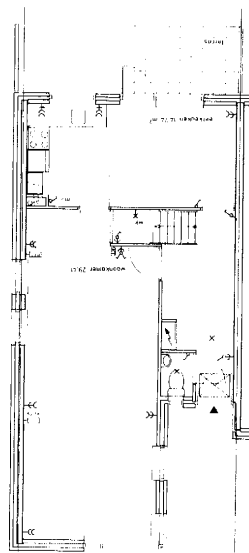
**begane grond**



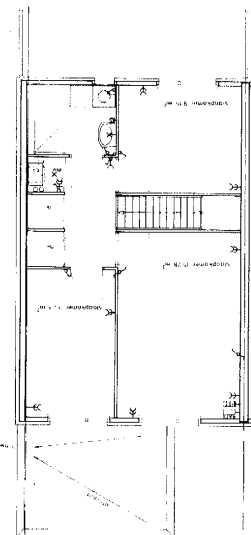
**eerste verdieping**



**woning aan de LV route**



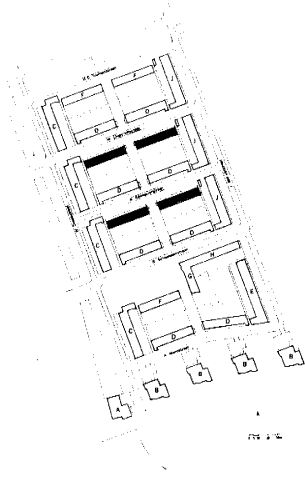
**begane grond**



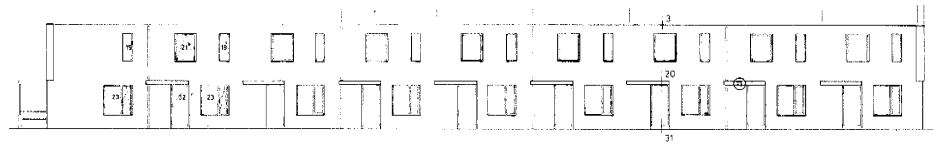
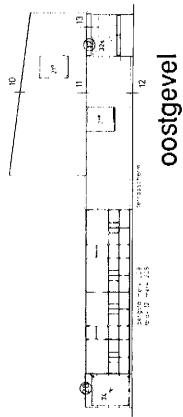
**eerste verdieping**



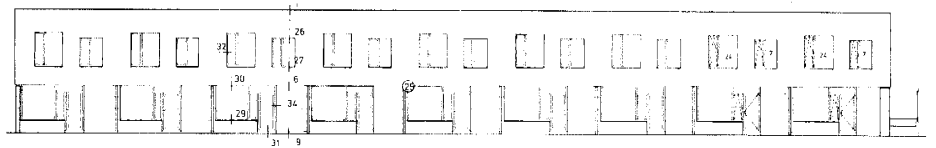
**hoekwoning**



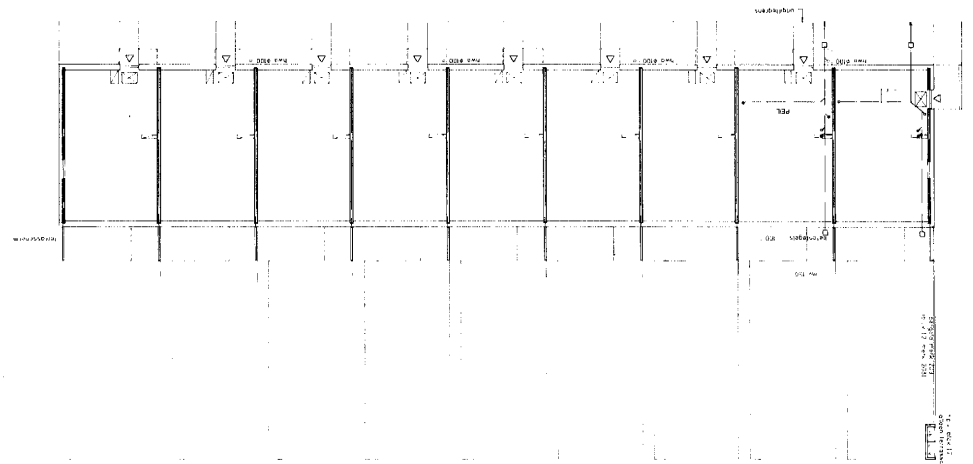
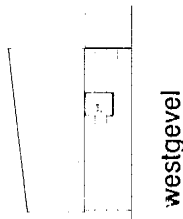
**blok I** (zuidzijde van de woonstraat)



noordgevel



zuidgevel

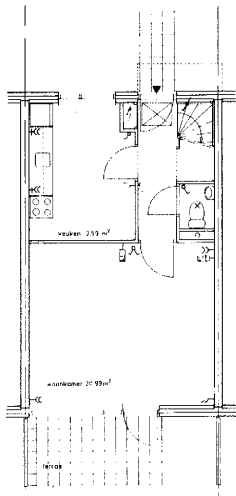


1:400

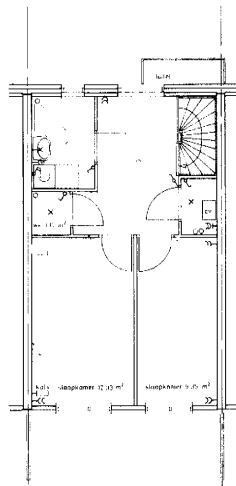
plattegrond blok I



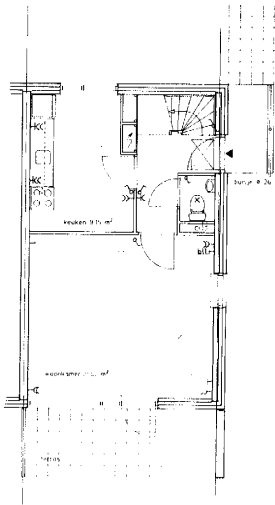
standaardwoning blok I



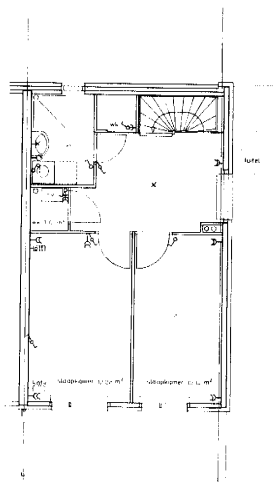
begane grond



eerste verdieping



begane grond

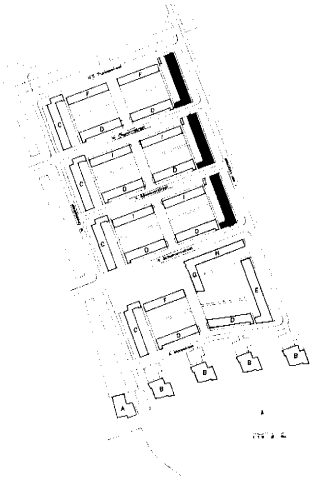


eerste verdieping

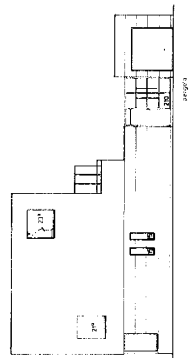
woning aan de LV route

1:200

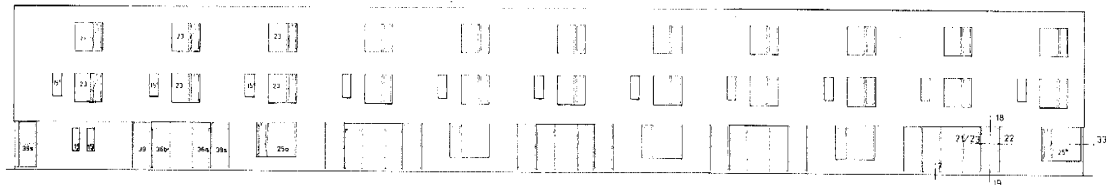




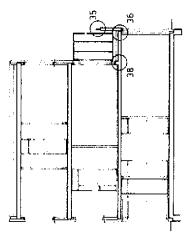
# blok J (gestapelde woningbouw)



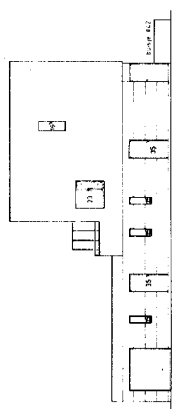
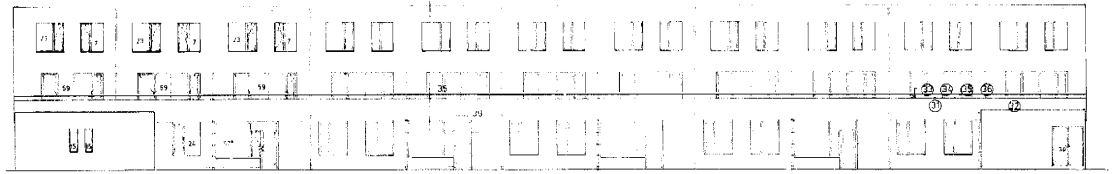
noordgevel



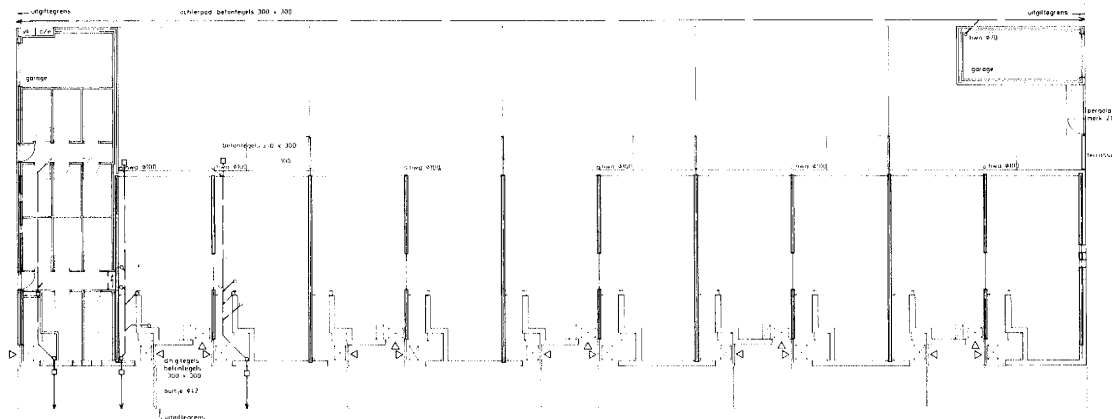
oostgevel



westgevel

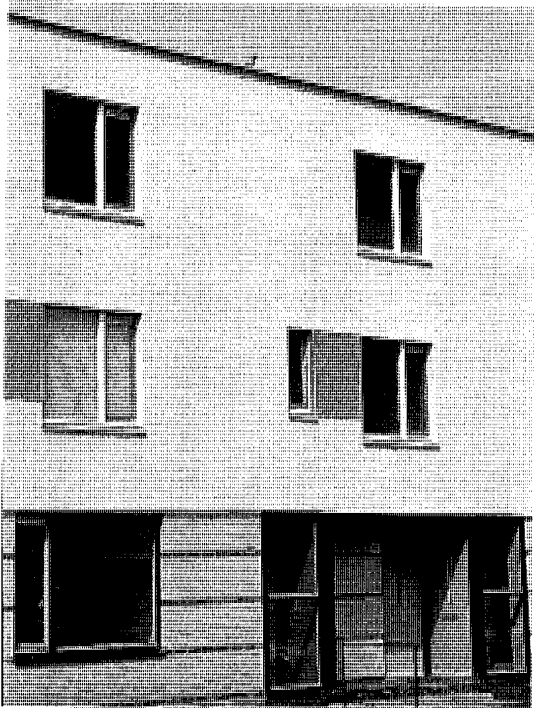


zuidgevel

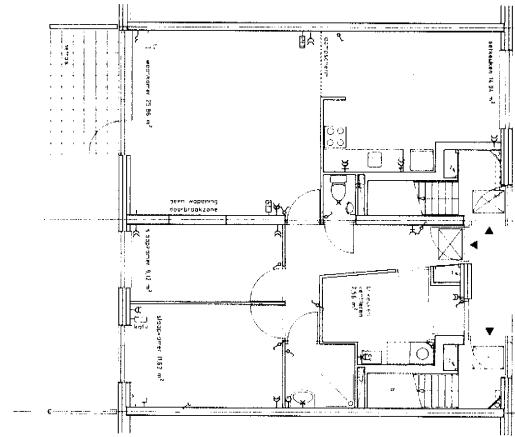


plattegrond blok J

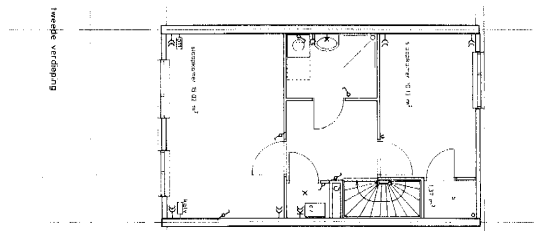
1:400



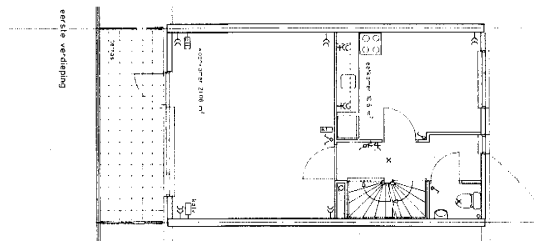
begane grond woning



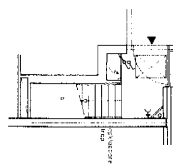
bovenwoning



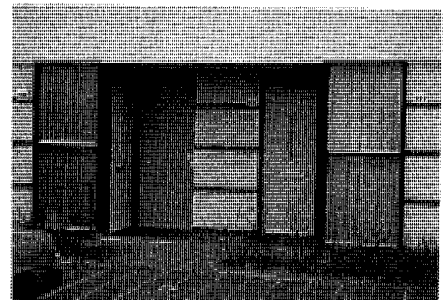
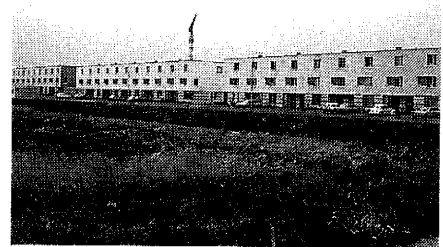
tweede verdieping



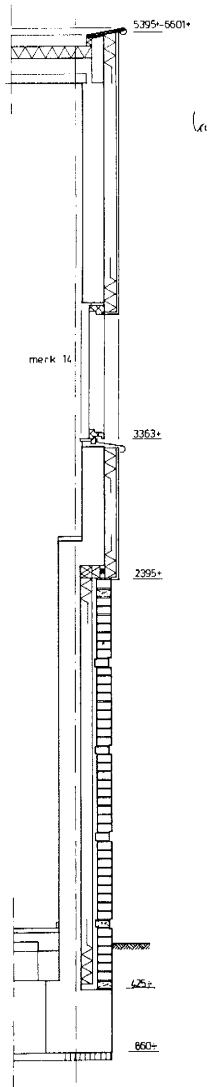
eerste verdieping



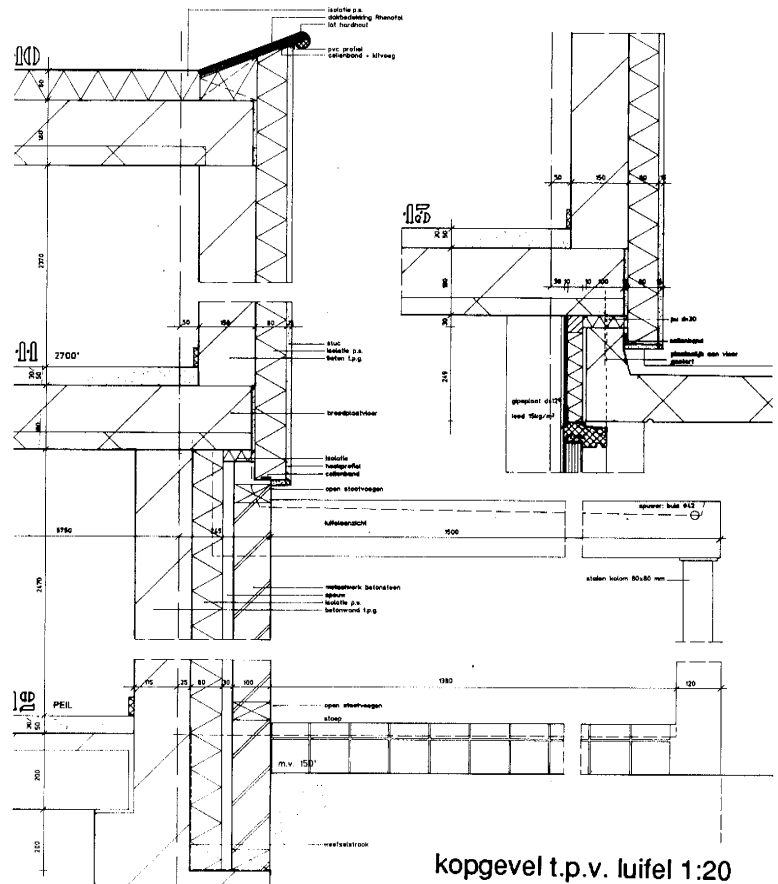
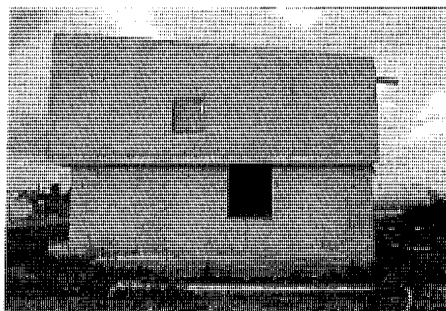
begane grond



# details documentatie



kopgevel doorsnede 1:50



kopgevel t.p.v. luifel 1:20







## Seriële composities voor stad en landschap

Frits Palmboom

### Groningen: concentrische stad, lineaire ondergrond

Het project Corpus den Hoorn is een intrigerende poging om laagbouwarchitectuur, stedenbouwkundig ontwerp en de vorm van stad en landschap op elkaar te betrekken. Hoe verhouden in Groningen stad en landschap zich nu tot elkaar, en hoe voegt Corpus den Hoorn zich daarin?

De kern van de stad Groningen is gesitueerd op een uiterste uitloper van de Hondsrug, instekend in het wijde Groningse laagland. Parallel aan de langgerekte Hondsrug lopen riviertjes uit Drente richting zee. Ter plaatse van de stadskern zijn de routes en waterlopen verknoopt. Deze in hoofdzaak orthogonale verknoping vormt de kern van de stad, die is afgeschermd door een concentrische ring van verdedigingswerken. Op basis hiervan is de stad in een concentrisch patroon uitgebreid, waardoor de stad een welhaast klassieke opbouw heeft gekregen: een stadshart met een gordel van (geslechte) bolwerken, en ring na ring steeds nieuwere wijken er omheen. Het principe van de concentrische groei werd - zoals op vele andere plaatsen - decennia lang door de stedenbouwers als concept gehanteerd. Het uitbreidingsplan van Berlage was daar een perfect voorbeeld van.

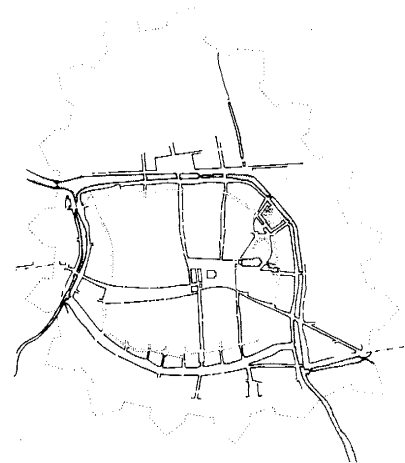
De confrontatie van de concentrische vorm met de lineaire ondergrond heeft tegelijkertijd altijd een aanzienlijk karaktersverschil tussen de verschillende stadsdelen veroorzaakt: het gedifferentieerde zuiden, met de beboste Hondsrug, geflankeerd door de Drentse beekdalen en hun meren, tegenover het uitgestrekte kale westen, noorden en oosten. Maarten Schmitt heeft reeds uiteengezet hoe ook sociale verschillen zich hier naar voegden.

Zoals ook elders te zien is, is het concentrische concept van de stad onder druk komen te staan naarmate de groei voortging. De afstand tot het centrum wordt steeds groter, evenals het aantal barrières in de vorm van ringwegen, kanalen en spoorlijnen, met de bijbehorende blinde zones (bedrijfsterreinen etc.). Door telkens nieuwe ringen toe te voegen wordt bovendien vaak de kwaliteit van voorgaande ringen gedevalueerd.

Daar tegenover gaat het verschil in omstandigheden in de periferie zelf een steeds grotere rol spelen. Men treft steeds meer omstandigheden aan om van het eenduidig concentrische concept af te wijken. In Groningen illustreren de wijken Beyum en Leeuwenborg deze problematiek perfect: ze liggen als aan-



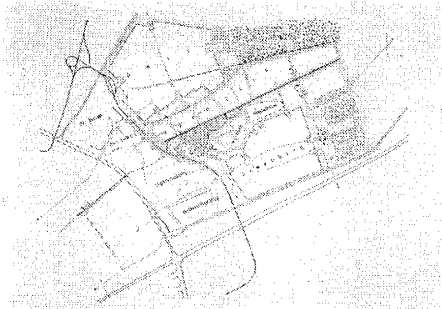
Groningen op fr Hondsrug



Binnenstad : routes en bolwerken



Het "urban field"



Plan Noorddijk, Mariet schoenmakers

plakzels verloren in het kale land.

Corpus den Hoorn daarentegen verkeert in de gelukkige omstandigheid dat tegenover een groeiende afstand tot het centrum, een fantastisch element in het landschap zelf aanwezig is: het Paterwoldse Meer. Zowel het stedenbouwkundig plan als het deelplan van Mecanoo/Roelf Steenhuis vormt een interessante case met betrekking tot hoe op deze situatie gereageerd is.

### Het Paterswoldse Meer in het "urban field"

Dat het plan zich op het Paterwoldse Meer oriënteert en zich er aan laat zien is lang niet altijd vanzelfsprekend geweest. De plannen uit de jaren zestig laten zien hoe het samenbinden van de concentrische stad door middel van ringwegenstelsel prevaleerde boven het openen naar het landschap: het landschap als buitenkant. Het feit dat de stad zich nu aan het landschap laat zien is een betekenisvol aspect van het plan. De worsteling met het Meerschapp hierover is exemplarisch voor veel situaties elders.

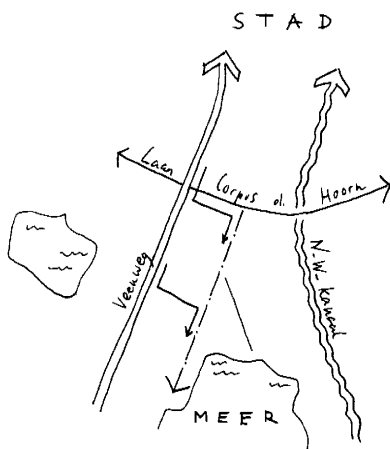
Dit wint nog aan betekenis als we het bezien in de context van het totale landschap ten zuiden van Groningen. Het is geëenszins een "leeg" landschap, het begint steeds meer trekken te vertonen van een "urban field", van vrijwel met elkaar en met de stad vergroeide suburbane kernen in lage dichtheden. Het is een situatie zoals die ook in de Randstad op grotere schaal aan het ontstaan is. Leo Tummers maakte al in 1975 studies waarin hij de verstedelijkingspotenties van dit gebied op nog veel radicalere schaal duidelijk maakte. Het Meer vormt hier - samen met de andere door Maarten Schmitt gememoreerde "grote artefacten" - een element dat door zijn schaal, zijn openheid en zijn karakter, een motief biedt waaraan de variëteit aan bouwvormen zich in maximale rijkdom ontplooiën kan.

Het is interessant dit te vergelijken met de plannen die Mariet Schoenmakers onlangs ontwikkelde voor de noord-oost flank van de stad. Daar waar de wijken Beyum en Leeuwenborg als vergeten aanplakzels in de leegte liggen, ontwikkelde zij voorstellen om een landschap te bouwen, dat de schaal van de afzonderlijke wijken overtreft en ze op een **gedifferentieerde** wijze - in plaats van plompverloren zoals tot nu toe - op de wijsheid van het Groningse laagland betreft. De samenhang van stedelijke en landschappelijke motieven als adagium. De volgorde (wat is er eerst, wat moet je maken als het er niet is) is een vraag van tweede orde.

### Corpus den Hoorn tussen concentrische stad en urban field

Het "opspannen van Corpus de Hoorn tussen Stad en Meer" (Maarten Schmitt) past in een concentrische opvatting van de stad. De eerlijkheid gebiedt echter te zeggen dat de relatie van de wijk met het Meer hechter is dan de relatie met de stad. De verwijzing naar de stad is bijna symbolisch: de hoofdstraat van het plan wijst in de richting van het centrum, maar de echte relaties naar de stad liggen terzijde van het plan: de Veenweg/Paterswoldseweg, en (voor fietsers) het Noord-Willemskanaal. Vanaf de Veenweg ligt de wijk wat verscholen. Door de nadruk op de verwijzing naar het centrum zijn de oost-west relaties wat onderbelicht gebleven. Dat is jammer, want ook ten oosten van de Veenweg ligt een plas; weliswaar niet zo'n mooie, maar wat niet mooi is kan mooi worden. Het assenkruis in het vrije sector buurtje ten oosten van de Veenweg ligt er daardoor wat verloren bij.

In zekere zin lijdt het plan onder een wat lompe toepassing van het concentrische denken gedurende de jaren zeventig. De passieve plaatsing van losse kantoorgebouwen en het ziekenhuis aan de (toenmalige) buitenrand van de stad, belemmert nu de aansluiting van het plan op de ringweg (Laan Corpus Den Hoorn) die naar het oosten doorloopt in de andere delen van Groningen-Zuid. Ten opzichte van het alzijdige netwerk, dat de samenhang binnen het 'urban field' zou kunnen verzorgen, zou de wijk optimaler hebben kunnen liggen.



Zijdelingse relatie naar de stad

## Corpus den Hoorn als spiegel van de stedenbouw-discussie

Corpus den Hoorn vormt een spiegel van de benaderingen van de afgelopen decennia. Het heeft op papier zowel de mechanische herhaling (uniformiteit) van de jaren 60 als de manische differentiatie (pluriformiteit) van de jaren 70 aan zich voorbij zien trekken.

In het interview heeft Maarten Schmitt zijn positie ten opzichte van deze voorgaande benaderingen helder uiteengezet. Hij refereert daarbij aan twee andere benaderingen - die van Weeber en die van Heeling - die de achtergrond vormen van een groot deel van de stedenbouwdiscussie van de laatste jaren.

In zijn artikel "Geen architecten zonder stedenbouw (1)" pleitte Weeber ervoor om in de discussie over met name nieuwbouwgebieden niet de discussie over uniformiteit of pluriformiteit van de bebouwing te voeren maar juist de definitie van de openbare ruimte centraal te stellen. Stedenbouw heeft in deze visie tot taak daarover consensus te bereiken, en zo een helder kader te definiëren waarbinnen architecten vervolgens gericht aan het werk kunnen. Als hulpmiddel voor het bereiken van deze consensus pleitte Weeber voor "formele objectiviteit": voor het hanteren van helder gedefinieerde ruimte-typen (straatplein-hof etc.) in geometrisch te definiëren vormen (grid-cirkel-ovaal etc.). De formele objectiviteit moet het stedenbouwplan een evidentie verlenen die het bestand maakt tegen de waan van de dag gedurende het proces van verdere uitwerking. Hierdoor kunnen stedenbouw en architectuur helder ten opzichte van elkaar afgebakend worden.

Ook Jan Heeling (2) bepleit het gebruik van formele concepten in het ontwerpen, maar dan vanuit de landschapsarchitectuur. Hij stelt dat ingrepen in het landschap mogen getuigen van hun kunstmatig karakter, naar analogie met interventies van conceptuele en land-art kunstenaars zoals Christo en Richard Long. Door de kunstmatigheid van het landschap te accepteren wordt het mogelijk de patstelling tussen landschapsbedreigende en -beschermende deelbelangen te overstijgen en stad en landschap binnen één ontwerpbenadering op elkaar te betrekken.

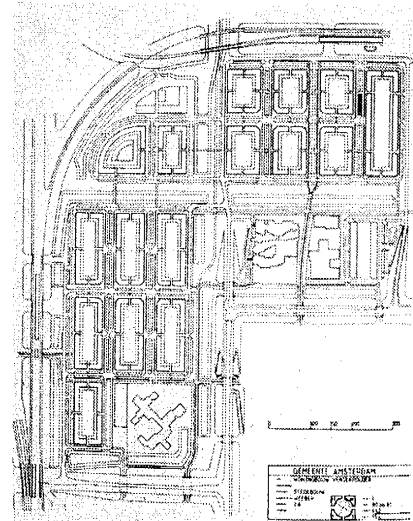
Maarten Schmitt combineert Weebers nadruk op de definitie van de openbare ruimte met Heelings pleidooi voor het articuleren van de ligging in het landschap, door te stellen dat de hiërarchie van het stratenplan en de oriëntatie op de omgeving elkaar moeten ondersteunen.

Het ontwerpproces aan Corpus den Hoorn vormt een interessante testcase voor deze hypothese.

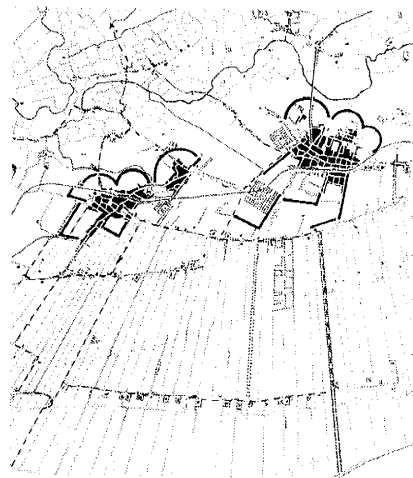
Is de harde, Weeberiaanse definitie van openbare ruimte adequaat om laagbouw tot ontplooiing te laten komen? We zagen immers eerder al dat laagbouw nauwelijks het vermogen heeft om stedelijke openbare ruimte in "Berlagaanse" zin te definiëren.

Is de heldere afbakening en volgtijdelijkheid van stedenbouw en architectuur overal even scherp te hanteren? Op cruciale details kunnen ze dermate vervlochten zijn dat architectonisch ontwerp onderzoek de stedenbouw mee moet sturen.

Voor het deelplan van Mecanoo/Roelf Steenhuis maakt een terugblik interessant. In het eindresultaat vormen architectuur en stedenbouw een hechte eenheid; ze lijken niet van elkaar te onderscheiden. De koppeling van het plan aan zijn omgeving blijkt juist plaats te vinden door een "omkering" in de hiërarchie, door een doorbreking van het formele kader van het stedenbouwkundig plan.



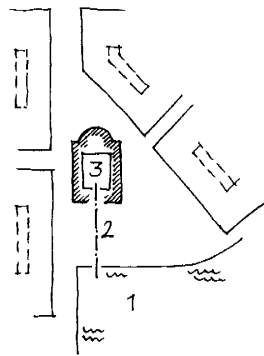
Carl Weeber, Vensterpolder Amsterdam



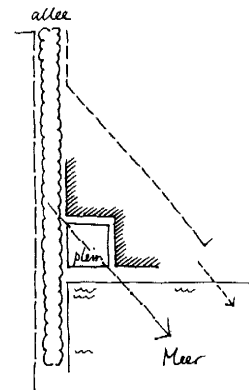
Jan Heeling c.s., Helshuizen

(1): Carel Weeber, "Geen architectuur zonder stedenbouw" in: *Intermediair* 19 oktober 1979, blz. 57-65, (2): Jan Heeling, Ronald Ackerstaff: "Beelden voor het landschap, dragers voor het denken" in: *Wonen/TABK* 20-1982, blz. 8-21.





De "basiliek"



De diagonaal

### Het stedenbouwplan: van statische naar dynamische compositie

De wil om hiërarchie en oriëntatie op elkaar te betrekken is een zeer interessante stap in vergelijking met de meer gangbare opzet van nieuwbouwprojecten. Vrijwel de hele stedenbouwgeschiedenis door is er een constante stroom van uitbreidingsplannen met een introverte en concentrische opzet, los van alle veranderingen in modes en opvattingen.

Het assenkruis met 4 kwartieren eromheen is daarvan het duidelijkste, meest herhaalde voorbeeld.

Het ontwerpproces voor Corpus den Hoorn kan tot op zekere hoogte als een "gevecht" met dit gangbare concept gezien worden. In vroege schetsen wordt geprobeerd de extraverte oriëntatie te combineren met een klassieke opzet met een centrum in het midden en een viertal buurten er omheen, ieder met hun eigen binnenwereld. Het centrum zelf is daarbij klassiek axiaal opgezet: het heeft de vorm van een basiliek. Met de nodige moeite wordt geprobeerd het water van de plas via de as van de "basiliek" op het centrum van het plan te betrekken. Plas en centrum zijn via een soort drietrapsraket op elkaar betrokken: eerst de plas zelf, dan een gracht richting "basiliek", en dan een binnenwater aan de binnenzijde van de "basiliek". Maarten Schmitt karakteriseerde tijdens het interview deze fase in het ontwerp met "de angst om de wijk te laten openen en de wil om alles van de buitenwereld naar binnen te willen halen". Het is fascinerend om te zien hoe er in de loop van het proces een veel ontspannener opzet wordt ontwikkeld. Niet de gebouwde vorm van het centrum vormt het middelpunt van de compositie, maar de allée die de hele wijk van noord tot zuid doorsnijdt en die in het zuiden langs de hoek van het meer schuift. Aan deze allée ligt in de oksel van het meer het "centrale" plein. Wijk en plas vertonen ieder hun eigen orde; ze zijn niet meer via een in bouwmassa's vastgelegde symmetrie-as op elkaar betrokken maar via een "toeval" ontstane diagonaal in de ruimte.

De nadruk is verschoven van een getrapte koppeling via bouwmassa's naar een meer directe koppeling via ruimte; van een statische compositie naar een meer dynamische.

Daarmee heeft zich op het niveau van het hele plan iets voltrokken, wat later op het niveau van het buurtje van Mecanoo/Roelf Steenhuis ook gebeurd is.

Een dergelijk ontwerpproces zal herkenbaar zijn voor velen die met een dergelijke opgave geworsteld hebben; het is tevens een interessant voorbeeld van de ontwerpproblematiek die hoort bij het zoeken naar een expressiever relatie van plan en omgeving dan veelal gebruikelijk is.

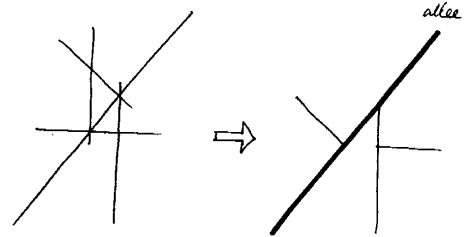
## De hoekverdraaiing als cruciaal detail

De behandeling van het centrum van het plan roept een aantal vragen op tegen het licht van de door Maarten Schmitt aangestipte hypothese van Carel Weeber. Als we het uiteindelijke plan bekijken, dan valt op dat m.n. op de flanken een vergaande rationalisering is doorgevoerd: oriëntatie, situering van woningtypes, verkeerssysteem en bouwblokform vertonen een redelijke tot grote mate van evidentie.

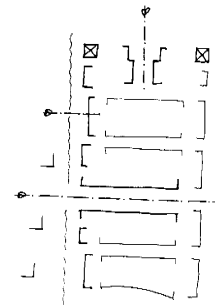
In het centrum ontbreekt deze evidentie. Het lijkt er op dat die gedurende vrijwel het hele proces heeft ontbroken. Wat Maarten Schmitt daar in het interview zelf over vertelt, is zeer beeldend: het gevoel in een tube te knijpen, waarvan de inhoud er altijd op een onverwachte plek weer uitkomt. Hij doelde daarmee op de hoekverdraaiing, die bij elke variant wel ergens een probleem veroorzaakt.

De hoekverdraaiing vormt - achteraf gezien - misschien wel dat cruciale detail, dat in een vroeger stadium om een meer gedetailleerde ontwerpstudie had gevraagd.

Nu doet zich de merkwaardige situatie voor, dat het plan juist in het midden uiteen dreigt te vallen. De flanken houden het plan bijeen, terwijl in het midden de onlogica zich ophoopt: de overmatig grote binnenterreinen zijn omgeven door laagbouw; op het door gestapelde bouw omsloten binnenterrein staan auto's; in de singelbermen en op het centrale plein worden de hoogste torens van het plan geparkeerd. Het gevolg is een zekere schaalloosheid: alles is er net te groot en te klein tegelijk. Met een zeker optimisme waren in vroege schetsen alle richtingen van het plan als doorschietende lijnen door elkaar heen geprojecteerd. Achteraf blijken ze voor het merendeel geëlimineerd te zijn, ten juiste van de hoofdrichting van het plan (de Veenweg-richting). Wellicht was het de moeite waard geweest de verschillende richtingen meer in een autonome vorm op elkaar te betrekken, er tussen te bemiddelen, dan ze slechts over elkaar heen te projecteren.



De hoekverdraaiing



Schema randvoorwaarden

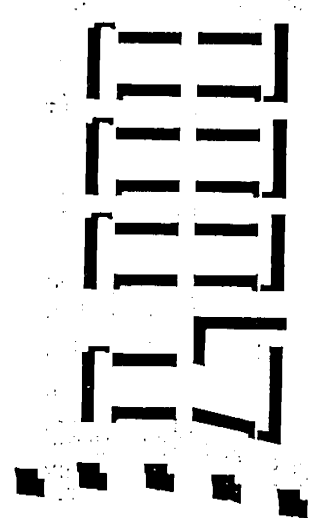
## Het deelplan: over monumentaliteit en serialiteit

In het interview vertelt Maarten Schmitt hoe in de loop van het ontwerpproces twee soorten referenties een rol speelden: die aan de negentiende eeuwse stratenplannen en de monumentale stratenplannen van Berlage, en die aan de rationele en seriële composities van de Moderne Beweging (Frankfurt, Taut e.a.). Met name de set randvoorwaarden die Mecanoo meekreeg voor de uitwerking van het zuidoostelijke buurtje draagt hiervan de sporen.

In de randvoorwaarden is dit plan een optelsom van vijf afzonderlijke, onderling telkens iets verschillende bouwblokken. De verspringing tussen de bouwblokken zijn alle terug te voeren op Berlagiaanse motieven: het aanzetten van de hoeken, het aan de uiteinden vernauwen van lineaire ruimtes, waardoor in de bebouwing een symmetrie dwars op de straat ontstaat. De straat van het deelplan naar het centrum krijgt een profiel van allure met een dubbele boomrij in het midden - die overigens tamelijk plompverloren doodloopt op de rij losse villa's langs de oostrand van het plan. Zowel ruimtes als bebouwing worden verzelfstandigd en licht gemonumentaliseerd.

Het interessante van de benadering van Roelf Steenhuis is dat hij de buurt homogeniseert en intern differentieert, vanuit de wil om zowel de schaal van het geheel als die van de onderdelen tot uitdrukking te laten komen. Het deelplan verschijnt als één geheel, waar een onderverdeling in vijfen overheen is gelegd. Vanwege een verschuiving in ritmes aan de zuidzijde differentieert deze 5-deling zich onmiddellijk in een regelmatige 3-deling in het noorden, een synopische 1/2-1-1/2 verdeling in het zuidwesten, en een bijna tot de grootte van 2 bouwblokken uitgerekte maat in het zuidoosten.

De middenroute pakt in één keer met een strakke doorsnede de maat van het hele buurtje, en biedt een oriëntatie op de plas. In de doorsnijding van de



Plan Mecanoo



symmetrische eenheden; bij niet spiegelen ontstaat een fijschalig ritme dat "één kant op wijst". Dit wordt versterkt doordat op de koppen uitzonderingen worden geïntroduceerd: een raam en/of ingang wordt overhoeks geplaatst, de kleuren en materialen springen, etc. In combinatie met de a-symmetrie van de afzonderlijke gevels is het niet meer direct herleidbaar wat nu precies de basiseenheid is.

Doordat de ene kop consequent anders is opgelost dan de andere, ontstaat ook een a-symmetrie over het blok als geheel. Langs de singel wordt de gevel op de begane grond gespiegeld maar op de verdieping erboven niet: ook hierdoor ontstaat een samenklank van verschillende ritmes, die de herhaling van beukmaten doet vervluchtigen. Het lessenaarsdak heeft in de doorsnede een soortgelijk effect. Aan één zijde van het blok ontstaat een overmaat, die niet direct herleidbaar is tot de standaard verdiepingshoogte. Er ontstaat opeens een klassieke ordening van een onderbouw t.o.v. een grotere bovenbouw. Er zit een extra groot raam in, soms in combinatie met een standaardraam. Het laat gewone laagbouwoningen extra luxe ogen. In veel gevels wordt de grootte van de raamopeningen ook gerelativeerd, door ze op allerlei manieren via kleurvakken te groeperen: in banden over het hele blok, in (a-symmetrische) groepen van twee, etc. etc.

Door al deze trucs afzonderlijk, maar vooral door hun combinatie, treedt er in het plan een soort milde schaalverdwazing op, een zekere onbepaaldheid van de basismaat: wat is nu groot, wat is nu klein? De basiseenheid schemert slechts zacht door de architectuur van de blokken als geheel door. Het effect van veelschaligheid dat in de verkaveling optreedt, treedt ook in de gevelarchitectuur op. Zo levert het Mecanoo/ Steenhuis plan juist - zoals Steenhuis zelf zegt - op één van de minst gethematiseerde onderdelen van de woningbouw, het gevelontwerp, een prikkelende bijdrage.

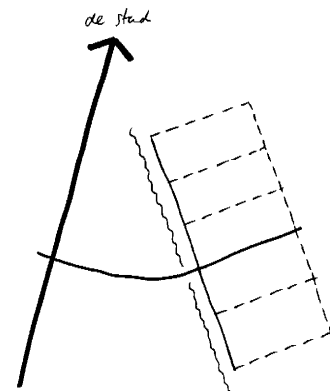
### Simultaniteit van interieur en exterieur

Maarten Schmitt vertelde in het interview dat hij als reactie op Beyum voorstelde de straat als architectonische eenheid, als eenheid van identificatie te hanteren, en benadrukte daarbij het belang van de straathoek als bepaler én koppelaar naar de stad. Hierdoor zou de hiërarchie van het stratenplan - in samenhang met de hoofdorientatie van het plan gearticuleerd moeten worden. Het plan van Roelf Steenhuis vormt een levendige en geperfectioneerde illustratie hiervan.

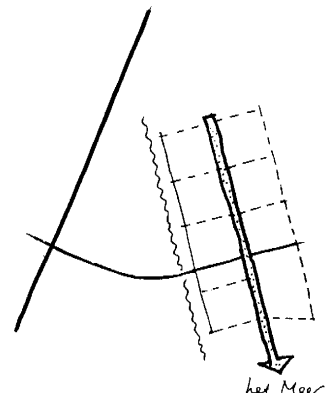
Met de introductie van de middenroute gebeurt er echter nog iets anders. Het subsysteem van dwarsroutes breekt door de - op zichzelf prijzenswaardige - hiërarchie van het stratenplan heen. Het doorbreekt de hiërarchische eenduidigheid, waarbij het kleinste onderdeel van het plan slechts in een uitgebreide getrapte reeks in contact met het geheel (de situatie, de stad, het meer) zou staan. Het introduceert een "omkering" van de hiërarchie: plotseling staan de meest intieme onderdelen van het plan - de binnenterreinen - vrijwel rechtstreeks in contact met de grote ruimte van het meer.

De subtiele fijschaligheid van de middenstrook maakt het in de ervaring bijna tot interieur. Een sprekend detail hierin wordt gevormd door de meterkasten: opeens blijken er in buitengevels geheimzinnige kastdeurtjes te zitten, met een fijnheid van detaillering die er bijna serviesgoed achter doet verwachten. Iets soortgelijks geldt voor de tuinafscheidingen, die ogen als binnengevels.

Tegelijkertijd pakt de middenstrook de horizon van de plas: het interieure milieu wordt rechtstreeks op het wijdse exterieur betrokken. Deze gelijktijdige ervaring van extreem verschillende schaalniveau's is een unieke kwaliteit van het plan.



"Omkering" van de hiërarchie



## Het gemis aan lelijkheid

De grote inzet van secundaire middelen (kleurvlakken, meterkasten, tuinafscheidingen etc.) vertoont een lichte hang naar het decoratieve. Het geeft de buurt een milde expressie. (Het ontwerp is uiteindelijk meer schatplichtingen aan Aldo van Eyck dan aan Carel Weeber)

Met zijn gestrekte lijnen, zijn a-symmetrieën, en de subtiele doorknopingen op de hoeken, heeft het bijna art-nouveau achtige trekjes.

Kan er ook een teveel aan mildheid zijn? Mijns inziens - en dit ligt op het vlak van de persoonlijke appreciatie - gaat het wel goed - maar het is goed dat er vlakbij een echt groot wijds open Meer is. Het overal gelijktijdig voelbaar maken van alle schaalniveau's zou uiteindelijk weer ruis op kunnen leveren. Een echte "contrapunt", een groot contrast zou niet geschuwd mogen worden.

De kleurstelling van het project laat mijns inziens de grenzen van de mildheid zien: met al haar pasteltinten neigt het naar het zoetige. Zou een "lelijke" tegenkleur af en toe de helderheid van de andere kleuren kunnen doen oplichten?

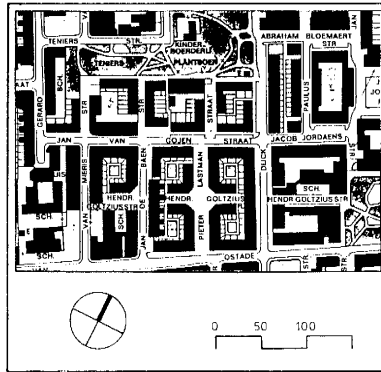
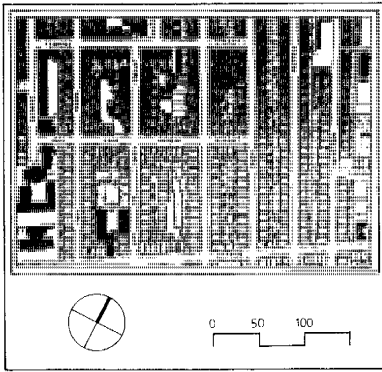




## Deel II - De Stadsvernieuwingsprojecten







## Inleiding

Arie Hebly

*Arie Hebly is  
zelfstandig architect  
te Delft*

De stadsvernieuwing is nu ongeveer vijftien jaar aan de gang. Bij een eerste waarneming valt vooral de hoeveelheid van de stadsvernieuwing op. Hele wijken zijn via zorgvuldige procedures (plannen maken, inspraak, aankoop, sloop, nieuwbouw of renovatie, sociale revitalisering) vernieuwd. Dit dwingt bewondering af.

In de hierna volgende teksten ligt op deze aspecten echter niet de nadruk; wij willen het hebben over hoe de stadsvernieuwing het aanzien van de stad heeft veranderd.

In de afgelopen vijftien jaar is er een ontwikkeling te zien in het denken over, en de wijze waarop wordt ingegrepen in een bestaande stedelijke structuur. Globaal zou je kunnen zeggen dat daarbij in eerste instantie het funderingsonderzoek de onderlegger vormde voor het maken van plannen, terwijl er nu grootschaliger en met meer ambitie stadsvernieuwingsplannen worden gemaakt. Het Vaillantlaanplan van SO/GZ Den Haag en Jo Coenen is hiervan het meest aansprekende voorbeeld. De verbanden tussen de diverse projecten en de samenhang tussen de stadsdelen krijgen steeds meer de aandacht.

In de stadsvernieuwing is altijd de verhouding tussen het nieuwe en het oude aan de orde. Een belangrijk verschil tussen nieuw en oud is de maat van de open ruimte; deze moet in de nieuwe situatie worden vergroot. Wat gebeurt er in dat geval met de vaak hechte oude stedelijke structuur?

Een ander in het oog springend verschil is die tussen nieuwe- en oude- architectuur. Wat zijn die verschillen; en hoe gaan architecten daarmee om? En wat is zowiezo de betekenis van een nieuw gebouw in een oude omgeving.

We bespreken een aantal van deze aspecten aan de hand van twee stadsvernieuwingsprojecten, te weten: het woningbouwcomplex "Punt" en "Komma" van Siza en Castanheira in de Haagse Schilderswijk, en het woongebouw "Natal" van van Dongen in de Afrikaanderwijk in Rotterdam.

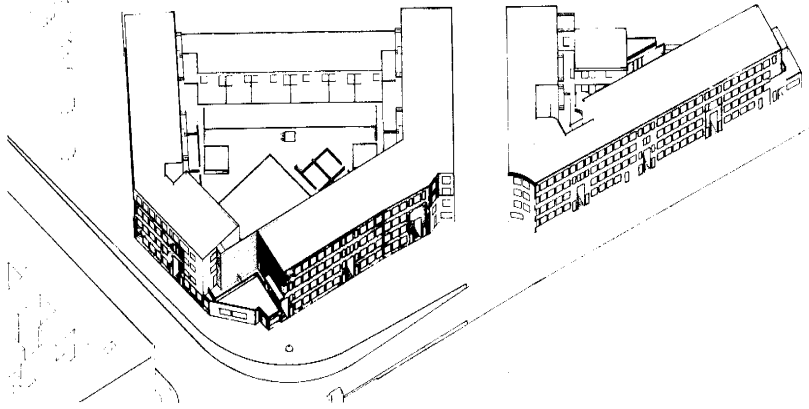
Bewust is gekozen voor twee projecten; beide projecten laten een duidelijke stellingname zien. Het goed kijken naar de projecten, de overeenkomsten en de verschillen ervan, is al bijna de plananalyse.



"Punt" en "Komma" Schilderswijk ,Den Haag







# Plantoelichting deelgebied 5 - Schilderswijk

Alvaro Siza

Alvaro Siza is  
architect te Porto, Portugal

## I. Inleiding

De wederopbouw van steden die in de Tweede Wereldoorlog zijn verwoest gebeurde overeenkomstig de beginselen van het Charte d'Athènes.

Door de snelle economische ontwikkelingen en de stedelijke groei leidde dat vooral tot de bouw van nieuwe steden of stadswijken.

Het optimisme en de overtuigingskracht die zo kenmerkend waren voor de jaren vijftig, evenals de behoefte aan doelmatigheid en snelheid van handelen, brachten standaardontwerpen voort, die vrijwel op zichzelf staan. In sommige opzichten zijn de resultaten uitstekend.

Aan deze optimistische kijk kwam echter een einde. Een nuchtere blik op de hedendaagse stad laat zien hoe versnipperd deze is; hoe start de wijkindeling is; dat het historisch centrum steeds kleiner wordt; en dat haar schematische architectuur niet in een confrontatie met de vroegere stedelijke toestand kan worden aangetast. Die blik onthult ook dat de "tabula rasa" die door de verbeelding op de tekenafels werd opgeroepen, door de vroegere toestand niet kon worden afgezwakt, en ook niet werd voorzien. Onder die omstandigheden groeide er algemeen een meedogenloze kritiek op de beginselen van de CIAM, omdat deze organisatie de scheppende kracht van de praktijk die deze beginselen had ingegeven, vergat en zich niet verzette tegen een automatische en bureaucratische toepassing.

Evenmin werd een beroep gedaan op de historie als vindplaats van afwisseling en verschillen, waardoor de symmetrie tussen historie en wensdroom - drijfveer voor het ontwerpen - werd vernietigd.

Een bouwwereld die zich kenmerkte door slecht verwerkte voorbeelden en allerlei ongerief, gaf protesten van bewoners en deskundigen uit verschillende vakgebieden. De botsing tussen bevolkingsgroepen werd aangewakkerd doordat aandacht voor gewoonten, gebruiken en cultuur ontbrak. Het liet een niet te verdedigen onrechtvaardigheid zien.

Dit ongenoegen en deze roep om veranderingen sluiten aan bij de huidige economische crisis, die de stedelijke groei stillet. Daardoor laten ze de omvang van de knelpunten, die door de afnemende financiële middelen zijn ontstaan, duidelijker zien. Stadsplanning en stedenbouwkundige architectuur staan ter discussie. Tevens komt het probleem van de verhouding tussen de-

ze twee disciplines naar voren. Dit probleem bleef vroeger verhuld door het onderling aanvullende karakter van de werkstijlen die in de jaren vijftig overheersten. Daardoor kon rekening worden gehouden met de afbakening van vakgebieden en was een duidelijke werkverdeling mogelijk. Als er nu voorstellen gedaan worden om in de stad in te grijpen, hebben deze de volgende kenmerken:

- a. Inspraak door bewoners, inspraak die soms onontbeerlijk is vanwege mogelijkheden in de wijk en met het oog op besluiten over onderwerpen van groot algemeen belang.
- b. Bezinning over een algehele verandering van de bestaande stad, een bezinning die verder gaat dan het proces van slopen en opnieuw bouwen. Een bezinning die gestalte krijgt door meer aandacht voor de historische binnenstad en de 18de en 19de eeuw; voor het verband tussen typologie en morfologie; en voor de theoretische en technische aspecten van herstelwerkzaamheden.

Deze vernieuwende kracht is niet vrij van de neiging tot vereenvoudiging en nalatigheid. Dat geldt zeker wanneer men er nu op uit is om de in de afgelopen veertig jaar opgedane ervaringen terzijde te schuiven, of wanneer de deelname van de bewoners aan de besluitvorming wordt gehanteerd als een eenvoudig middel tot verzoening. Dat heeft vaak een verwaterende invloed. Door omzichtigheid of berekening weigert men dan de scheppende sprong te maken waardoor inspraak tot een onlosmakelijk deel van het ontwerpen kan worden.

## II. Stadsvernieuwing voor deelgebied 5 van Schilderswijk-Centrum

### II.1. Doelstellingen van het plan en ontwikkelingen rond de herziening ervan

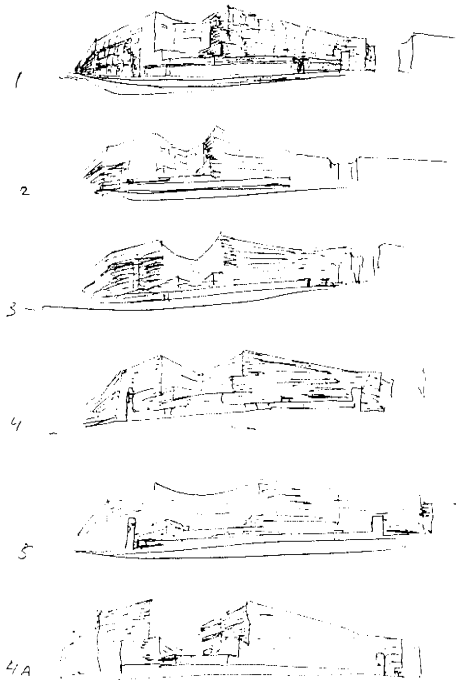
- a. In de doelstellingen die zijn omschreven in de uitnodiging om deel te nemen aan de planvorming, is rekening gehouden met methoden die een directer verband bevorderen tussen de planning en de inspraakmogelijkheden bij een bouwproject.

Het is gebleken dat zo'n proces moeilijk is, hetgeen kennelijk veroorzaakt wordt doordat de bewoners uit een veelheid van landen komen (Suriname, Turkije, Marokko, Tunesië, India, Portugal enz.). In verband met hun verschillende culturele achtergrond komen daar gedragsconflicten uit voort. Het is een ingewikkeld proces van aanpassing en verandering dat zijn weerga niet kent. In een leven, dat elke dag wordt verstoord door geweldadigheid, vandalisme en verloedering, tussen het puin van de sloop en de bouw, moet gedeelde verantwoordelijkheid terecht worden gezien als een criterium van planning, ontwerp en organisatie.

- b. Tevoren waren al verscheidene richtlijnen bepaald. Of deze werden bij kritische besprekingen van alternatieven door de werkgroep vastgesteld. Vooral de oplossingen die eerder in de Schilderswijk waren verwezenlijkt, bleken van invloed. De verdieping van de discussie kwam voort uit de geleidelijk groeiende betrokkenheid van de bewoners en werd gesteund door de gemeentepolitiek van Den Haag. Ook door de vastberadenheid van degenen die bij het proces betrokken waren om tegenstrijdigheden en latente of duidelijk conflicten op te pakken.

De discussies hadden als kenmerk de wens om de bijzonderheden van de Schilderswijk, als buitengewoon hecht gebied, in stand te houden. Anderzijds ook niet openstaan voor onherroepelijke en grootscheepse veranderingen door de gewijzigde bevolkingssamenstelling en de "nieuwe" woonbehoeften: ruimte en comfort. De discussie verliep tussen angst, het beheersen van conflicten en de aanvaarding dat die beheersing een eerste vereiste is om verder te komen.

- c. De tegenstelling tussen de wens om de wijk in stand te houden en de behoefte om te veranderen, die op het eerste gezicht een gevolg lijkt van de tegenstelling tussen Nederlanders en immigranten, kent andere en diepere oorzaken. In wezen biedt zij fundamenteel ruimte aan een vorm van stads-



vernieuwing die niet beteugelend en achteraf beschouwd niet geïmproviseerd is.

Het is de uitdaging om bewust om te gaan met de traditie van kwaliteit in zowel de stadsplanning als de architectuur van Den Haag.

## II.2. Nabeschuiving van de praktijkervaringen

De opgedane ervaringen geven aanleiding tot de volgende opmerkingen:

- a. Bepaalde mogelijkheden die nu in de planning zijn opgenomen, zoals het grondig wijzigen van de stadsstructuur of het stelselmatig bundelen van bedrijven in bepaalde gebieden, verdragen zich niet met "vernieuwen met inspraak", iets dat steeds meer in zwang is gekomen als alternatief voor "veranderen"; dat laatste werkt overlast in de hand en vergroot de kans op verloedering van de omgeving, in gebieden waarin de vernieuwingen nu eenmaal langzaam en gefaseerd moeten plaatsvinden en waarin willens en wetens wordt geaccepteerd dat bewoners niet voor nieuwe huisvesting in aanmerking komen.

Het is noodzakelijk dat men niet wordt gedwongen om jarenlang in de sfeer van een "bouwdoek" te wonen en dat ontregeling en verbrokkeling van het stadsleven niet langdurig blijven bestaan. Het wordt nodig research te doen naar de technische aspecten van de herstelwerkzaamheden, waarbij rekening wordt gehouden met fysieke belasting en maatschappelijke kosten.

- b. Tussen het ontwerpen en de planningsactiviteiten moet nadrukkelijk meer samenhang komen. Daarbij dienen de thans aan de orde zijnde nadelen van een starre en tegelijk vage afbakening tussen vakgebieden te verdwijnen.

Behalve dat hiervoor flexibelere en vrijere organisatiestructuren en werkmethoden nodig zijn, kan dit uiteindelijk resulteren in een verandering van de huidige opleidingen op het gebied van architectuur en planologie.

- c. De bijdragen en deelname van bewoners, deskundigen en politici moeten leiden tot een open gang van zaken. Die moet niet tot doel hebben de gemeenteraden te bedaren of berusting te verkrijgen. Die moet ook niet een puur plaatselijk of verbrokkeld karakter hebben. Evenmin moet die erop gericht zijn om te bevorderen dat men instemt met ontwerpen waarover men gemakkelijk consensus bereikt. De ervaringen die inmiddels zijn opgedaan maken degenen die zeggen dat standaardmethoden, of concreter uitgedrukt "algemeen toepasbare werkwijzen en deskundigheden van inspraak" bestaan, ongeloofwaardig.

Zij laten bovenal het belang zien van een juiste informatievoorziening, informatie die voortdurend wordt aangepast en niet door vakgebieden wordt beperkt. Juist daarmee bereikt men dat een grondslag ontstaat voor creativiteit, kracht en rechtvaardigheid in de stadsvernieuwing.

## II.3. Opties van het plan

Met het plan wordt beoogd de aangegeven richtlijnen te verwezenlijken. In dit opzicht zijn een aantal zeer gunstige oplossingen bedacht:

- a. Herziening van de omvang van de woonblokken, zonder afbreuk te doen aan het uitgangspunt de ruimtelijke structuur van het gebied te handhaven. Uitgangspunt hierbij is de kwaliteit van de isolatie, de ventilatie en de privacy te verbeteren, doordat er een grotere ruimte ontstaat tussen de afzonderlijke wooneenheden.

Toen de ruimtelijke omvang werd herzien, ontstond er ruimte om aan de binnenzijde van de woonblokken kleine tuinen aan te leggen, die bij de woningen op de begane grond behoren, evenals een binnentuin die afhankelijk van de wensen van de onderscheiden bewoners al dan niet kan worden onderverdeeld in kleinere tuinen.



Voor woonblok C zijn er, gelet op de ruimte en de aanwezigheid van een school, termen aanwezig voor de aanleg van schooltuinen en voor vaste begeleiding door een gemeentelijke hovenier.

- b. Het uitgangspunt dat er portiekwoningen komen en een interne organisatie van het woongedeelte die flexibel is en ook in zijn uitgangspunten algemeen bruikbaar is voor de verschillende ontwerpers die erbij betrokken zullen zijn.
- c. Het groepsgewijs bundelen van garages en bergingen in een kleinschalige opzet. Deze moeten zodanig worden gebouwd dat er maar één inrit is. De voorzijde van de straat moet worden vrijgehouden voor geschakelde woningen van het duplex-type.
- d. Terrassen of tuinen aan de buitenzijde van de huizen moeten vanwege geluidwering in de richting van de binnenkant van het bouwblok worden gerealiseerd. De kwaliteit van de isolatie werd al eerder getoetst.

#### **II.4. Aanwijzingen voor de ontwerpers**

De ontwikkeling en de bijstelling van het plan moet samenvallen met de ontwikkeling van de bouwprojecten. Daarom werden er geen starre voorschriften opgesteld, doch ging men in het beginstadium accoord met verheldering van de voornemens en doelstellingen als programmatisch uitgangspunt voor de projecten.

Het ontwerpvoorstel legt toch een "raamwerk" vast, dat echter duidelijk schematisch van aard is. De mogelijkheid van geheel andere keuzes is ook binnen dit voorstel aanwezig.

- a. Aaneenschakeling en ligging van de huizen volgens het bestek van de ontworpen percelen.
- b. Het bepalen van de plaats en de verdere uitwerking van gebieden waar garages en bergingen komen.
- c. Plaatsing en kenmerken van veranda's en terrassen.
- d. Baksteenarchitectuur die past in de stedelijke ruimte eromheen, die uit eenvoudige vlakken bestaat en gekenmerkt wordt door de regelmatige afwisseling van onderbrekingen (raamopeningen en toegangen). Er worden niet voortdurend verschillen gemaakt; eerder is er sprake van een zekere "eentonigheid", die ruimte biedt aan bepaalde "ontwerprijheden", die schematisch als doel zijn aangeduid. Deze "ontwerpepisoden" en meer betekenisvolle ontwerpvarianten sluiten aan bij de bepalende aspecten van het plan en de ontwerpeenheden.

Die zijn: gebieden van gebogen vorm, met axiale richting en van speciale betekenis of gebieden die een overgang vormen, zoals stedelijke doorgangen of plekken waar kalmte overheerst; hoekgebouwen, gebouwen die naast al bestaande gebouwen staan die hersteld moeten worden en van bouwstijl bijzonder kenmerkend zijn (zowel wat betreft het bouwprogramma als het ontwerp), een en ander in verband met de overheersende uitstraling van deelgebied 5.

- e. Gebruik van bouwmaterialen die nu al in deelgebied 5 voorkomen; dezelfde kleur stenen en witte vlakken in stucwerk of metselsteen. De gevels moeten zo vlak mogelijk blijven; uitstulpingen moeten zoveel mogelijk worden beperkt. De raamkozijnen en deurposten moeten in traditionele kleuren worden geschilderd (op de begane grond moet er ruimte zijn om ook andere kleuren aan te brengen). De dakbedekking moet overal hetzelfde zijn. De materiaalkeuze moet worden bepaald aan de hand van doelmatigheidsonderzoeken.



## "Ik vind niet dat je alles maar moet afbreken"

Alvaro Siza

Als je een gesprek aangaat met een groep mensen -al is het een familie over hun woonhuis- dan zijn er altijd vele punten waarover niet direct overeenstemming bereikt kan worden. Ieder heeft verschillende uitgangspunten en verwachtingen, en verschillende informatie. Er bestaan misverstanden over de betekenis van conflicten.

In zo'n situatie kun je als architect twee dingen doen. Je kunt proberen de conflicten te vermijden door snel tot oplossingen te komen. Maar dan is een deel van de problemen vergeten, als het ware tussen haakjes gezet. Of aan de andere kant, als je wilt begrijpen waar het om gaat, kun je je verdiepen in de problemen, er over praten. Dan kun je conflicten niet vermijden, omdat mensen nu eenmaal verschillende ideeën hebben. Het is een moeilijk proces, waarbij je steeds moet zoeken naar wat er achter zit. Het gevaar van manipulatie bij zulke processen is altijd groot, en daar moet ieder op bedacht zijn. Maar het resultaat is ook rijker. Ik vond het in het begin moeilijk om in de Nederlandse maten te denken. Vergeleken bij Portugal is de woonkamer hier enorm groot. En dan het meubilair, dat is nog moeilijker dan het huis zelf. Als mensen een kastenwand van 5 meter willen dan moet je je afvragen waarom. Soms komen meubels van de ouders, of zijn bij het trouwen gekocht. Je moet praten over het meubilair in samenhang met het huis. Dat hebben we bijvoorbeeld in het ROL gedaan, daar hadden we meubilair om te praten over de verschillende ruimten. Ook in andere bijeenkomsten hebben we er heel veel over gepraat. We hadden zelfs het plan meubels te maken voor een modelwoning, om daar de mogelijkheden te bespreken, en te praten over de samenhang tussen het huis en de meubilering. Maar dat is er niet van gekomen.

Ik vind niet dat je alles maar moet afbreken omdat je denkt dat je iets beters kunt maken. Er is zoveel dat echt bij de wijk hoort. Je moet er ook niet van uit gaan het beter te maken, het gaat er vooral om het niet slechter te maken. Bovendien is het belangrijk referenties te hebben, oud is toch de basis voor wat je niet maakt. Als we de pretentie hebben opnieuw een hoge kwaliteit te halen, kunnen we niet bij nul beginnen. Het bestaande is een voorwaarde om te kunnen transformeren en opnieuw iets prachtigs te maken. Als we alles maar afbreken halen we met de fysieke herkenningstekens de ziel uit de wijk.

Het is ook zo'n dwaas idee dat het conservatief is om elementen te behouden, dat kwam in de discussies naar voren. Met de portieken was dat zo. De mees-

te mensen zagen alleen dat die in oude huizen voorkwamen, en vonden ze daarom niet geschikt voor vandaag. Het idee "portiek" stond al direct voor "oud". "De portiek hoort bij een oud woningtype", werd er gezegd, "het is er donker, er kan van alles gebeuren". Ik ben diep ingegaan op de mogelijkheden van de portiek, heb in detail uitgelegd hoe mensen een eigen voordeur kunnen krijgen, en hoe je de toegang kunt controleren. De tegenstand had niets te maken met het gebruik, maar kwam vooral van de afkeer, die mensen bij voorbaat hadden.

Je komt vaak tegen dat tegenstand eigenlijk niet gefundeerd is, maar berust op duistere ideeën. We hadden ook een heftige discussie over de hoek van de Punt. Hoewel praktische problemen als geluidshinder werden aangehaald was het van het begin af aan duidelijk dat het zowel voor de bewoners als voor technici van verschillende afdelingen en politici vooral een kwestie was van "we vinden deze specifieke punt van het gebouw mooi of niet". Het lawaai werd gebruikt als een middel om de vorm aan te vallen, maar de eigenlijke discussie ging erover hoe je een hoek maakt op deze bijzondere plaats. Ik had verschillende argumenten om het zo te doen. De gesloten wand is een goede oplossing, als je geen woningen kunt maken om het ene bouwdeel met het andere te verbinden. Berlage heeft dat ook gedaan; hij stopt gewoon met het ene blok en verbindt het dan heel eenvoudig aan het volgende.

Het gaat er altijd om een probleem niet te isoleren, en dan voor dat ene probleem een oplossing te zoeken. Je moet een evenwicht zoeken tussen alle factoren die een rol spelen. Daarom zijn er ook geen vaste antwoorden. Toch zij er nog steeds allerlei vaste uitgangspunten en ideeën gebaseerd op de hele machinerie, de woningbouw als grote onderneming, maken het moeilijk te experimenteren met de ontwikkeling van nieuwe dingen, en maken het moeilijk de kwaliteit van de architectuur te vergroten. Er wordt veel geld besteed aan comfort en onderhoud. Dezelfde aandacht gaat niet naar andere kwaliteiten: ruimte, meubilair. Met een uitgangspunt dat je in sociale woningbouw geen hoge kwaliteit kunt maken omdat het sociale woningbouw is kom je nooit verder.

In Portugal kunnen we niet zoveel zorg besteden aan die basisvoorwaarden. Die tijd is in Nederland lang voorbij. De kosten voor die hogere kwaliteit zijn niet zo hoog als men denkt, het gaat veel meer om een andere houding. Traditioneel was er in Nederland in alle opzichten een hoge kwaliteit. De schoonheid van de steden zit ook in de sociale woningbouw, bijvoorbeeld in de jaren dertig. Het gaat om de stad als geheel, niet om enkele monumenten. Zonder een weefsel van hoge kwaliteit houden de monumenten geen stand. Ze zijn ook niet in een middelmatig weefsel tot stand gekomen.

Over de uitstraling van het geheel wordt vaak te licht gedacht. Daarom wordt bijvoorbeeld in de stadsvernieuwingswijken zo gemakkelijk asfalt of beton gebruikt, terwijl klinkers allerlei voordelen hebben en veel beter bij de omgeving passen. In de oude centra vind je wel een mooie bestrating. Maar in de wijken denkt men er niet op dezelfde manier over. Het is vaak een kwestie van kosten. Er wordt wel gepraat over kwaliteit, maar eigenlijk gaat het om de kosten. Dat is een verkeerde benadering, waarbij de wezenlijke problemen onbesproken blijven.

Als je zo'n ervaring hebt gehad dan neem je er natuurlijk iets van mee, maar wat dat is, dat is niet voor iedereen gelijk. En een volgende ervaring is weer anders. Het blijft een continu proces, als je het onderbreekt levert het niet op. Je moet ermee verder gaan, bij volgende projecten praten over het meubilair en over de woning, naast de wijk en de stad. Dan komt er pas echt een hogere kwaliteit uit. Het gaat er om hoe mensenleven in een gemeenschap.

Het is goed om te praten over een lokaal probleem. Maar eigenlijk is het probleem universeel, en niet beperkt tot een deel van een stad. Dat besef moet ook steeds een rol blijven spelen. Zo'n discussie zou normaal moeten zijn, bij elk project. Alleen als een experiment werkt het niet, het moet een vanzelfsprekend onderdeel van het proces worden. Zonder die discussie waren de huizen zeker niet zo goed geworden. Ik heb er heel veel informatie uit gekregen. Je zou zelfs kunnen zeggen dat mijn eerste belang bij inspraak

egoïstisch is: het is een bron van informatie voor mij als architect.

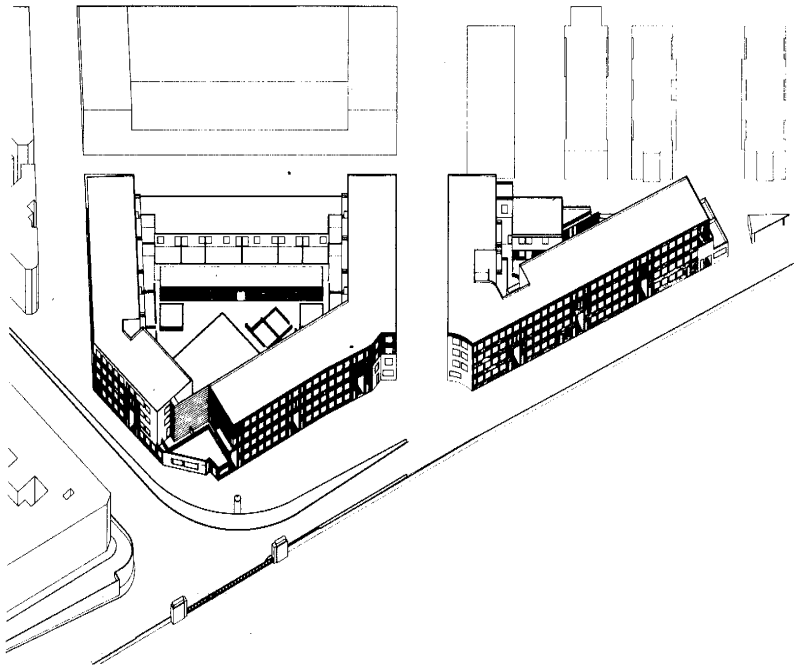
Ik denk wel dat het participatieproces te lang geduurd heeft, wat vooral komt doordat een deel van de verantwoordelijke mensen er te laat bij betrokken is. Daardoor moesten we opnieuw beginnen en alles weer herhalen. Dat is vervelend en heel vermoeiend. Vooral de bewoners raakten verveeld als alles telkens weer herhaald werd, maar voor andere is het ook niet prettig. Bovendien werd het proces bijna volledig onderbroken toen er allerlei financiële beslissingen genomen moesten worden. Sommige actieve bewoners zijn er mee opgehouden.

Ik geloof zeker dat de belangstelling terugkomt als de bouw vordert. Of men het nu mooi vindt of niet, het zal niet zomaar een gebouw zijn. Het is diepgaand besproken, en dat is belangrijk.

uit: D. Boason e.a. "Visie op de stad"  
uitgave POS, Den Haag

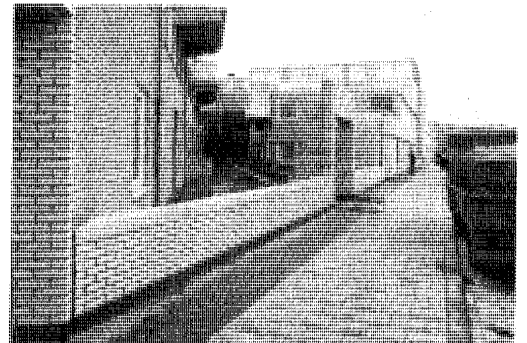
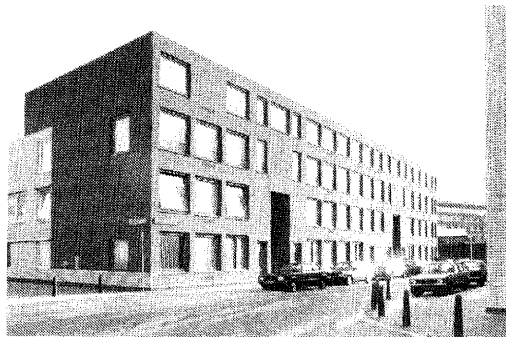
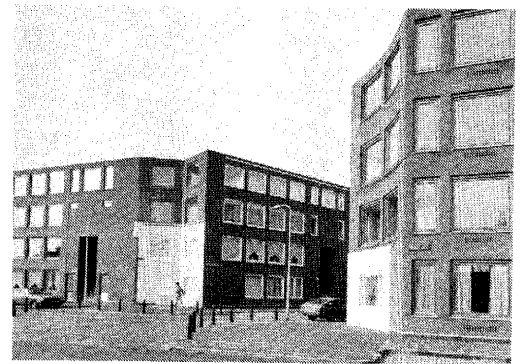
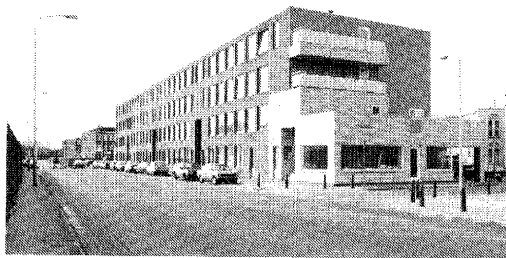


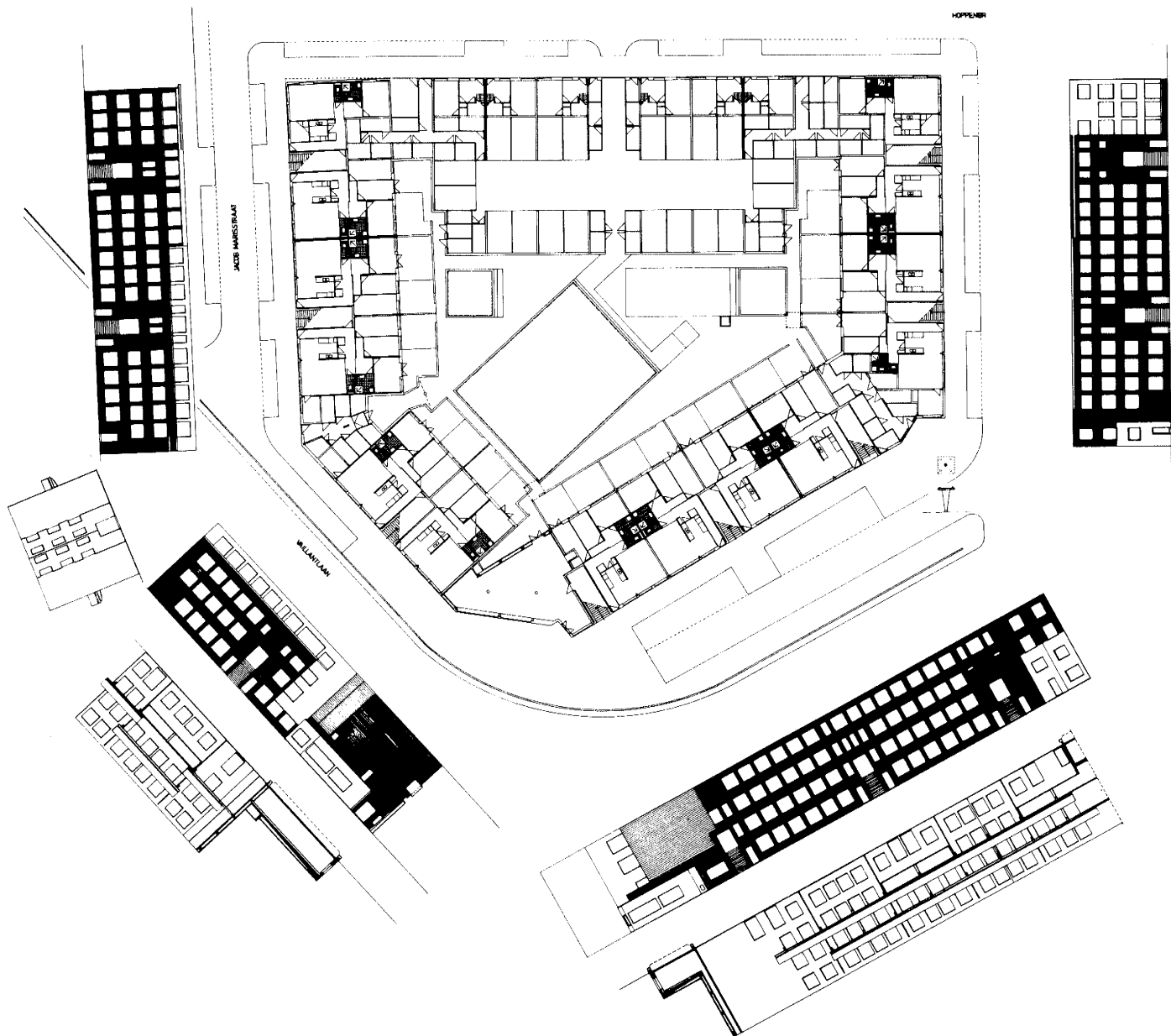
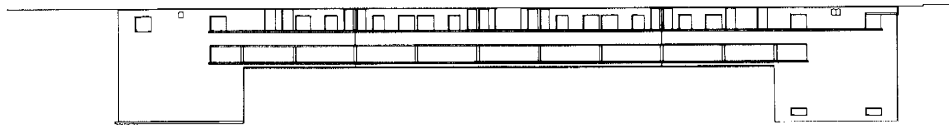


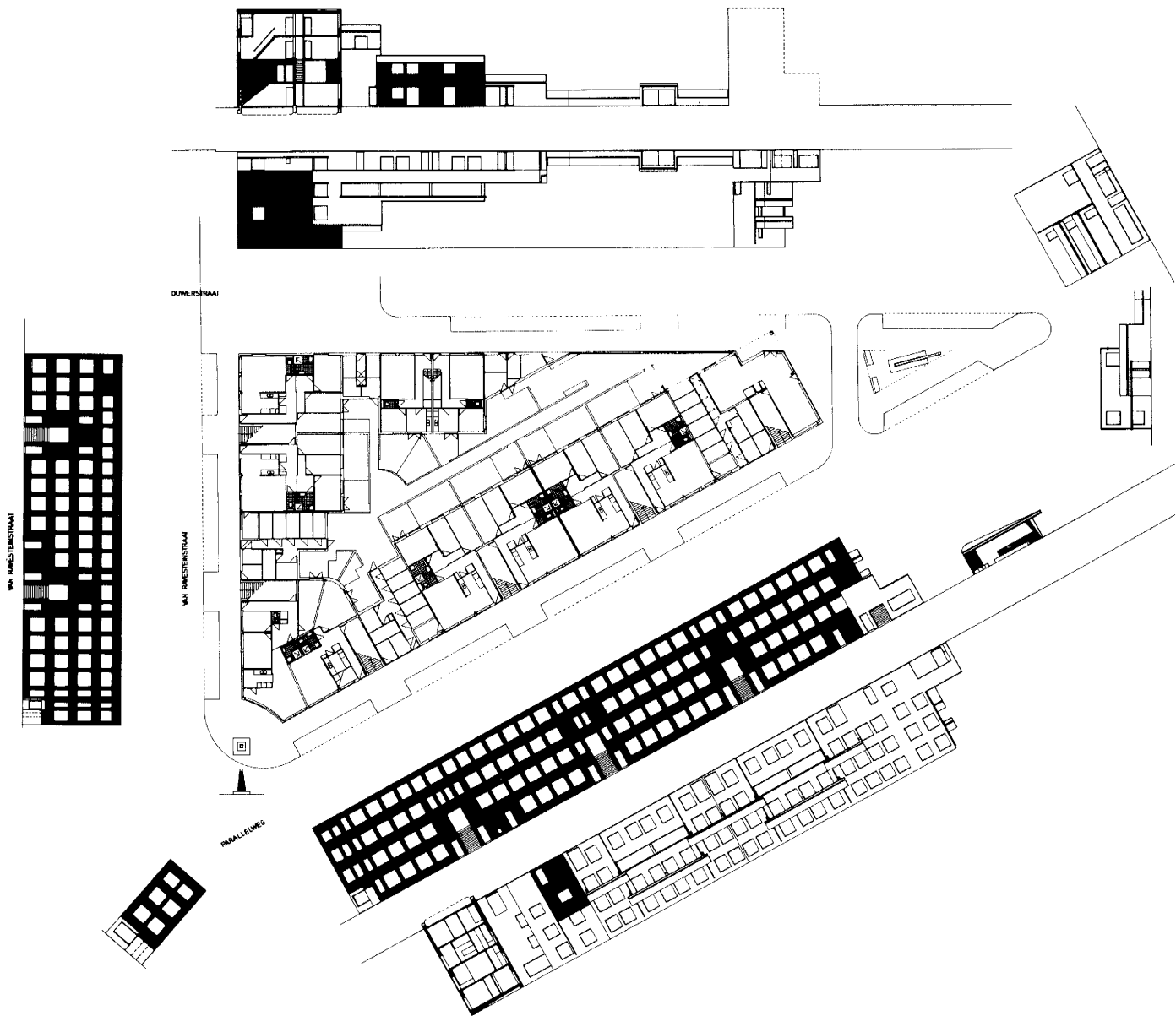


## Plandocumentatie

### Punt en komma

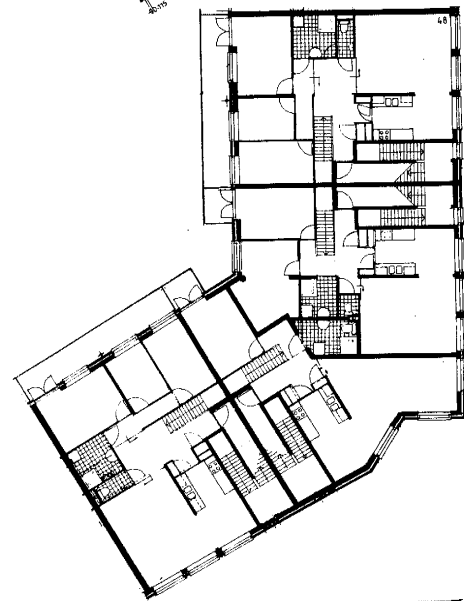
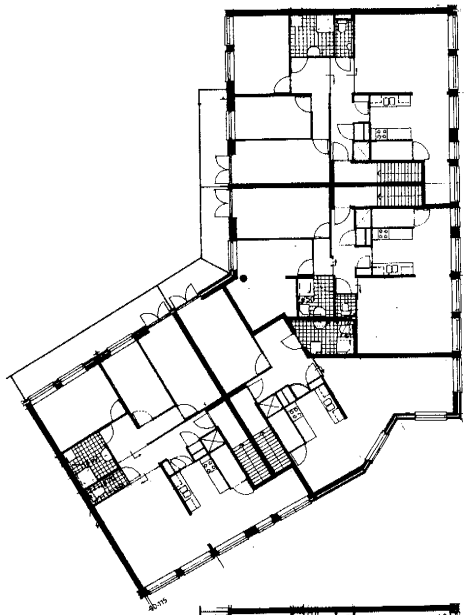




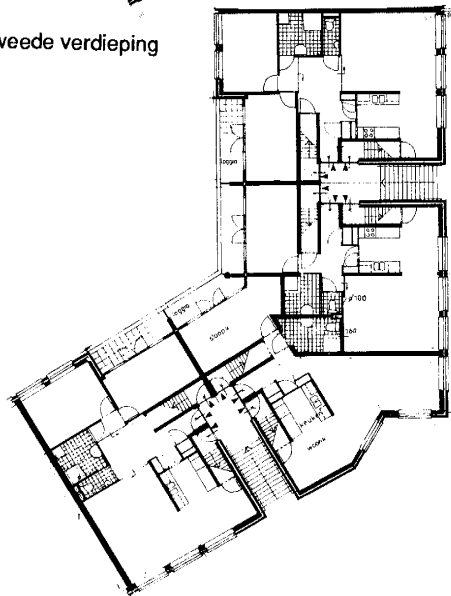


"De Punt en "De Komma" 1 : 1000

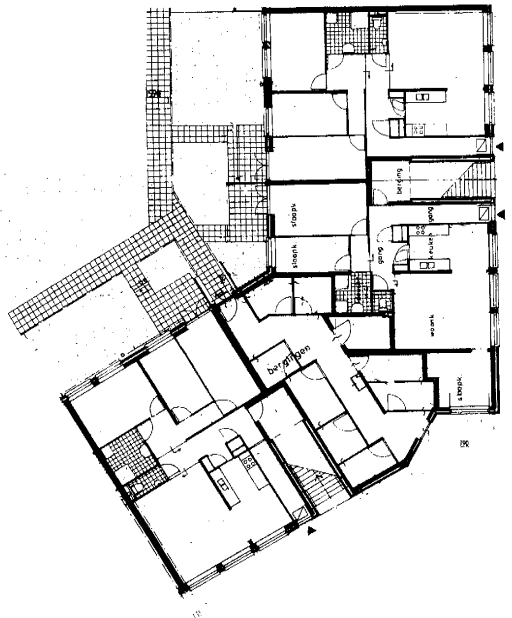
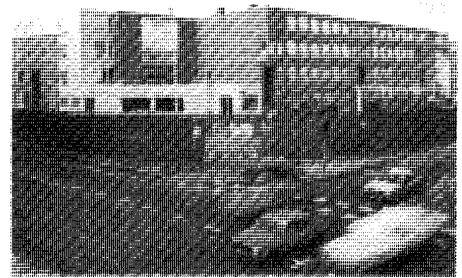
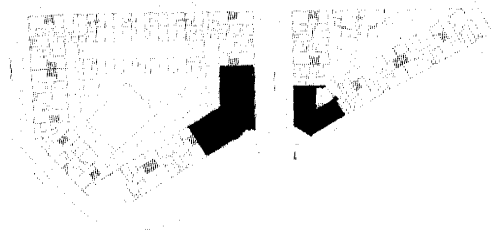




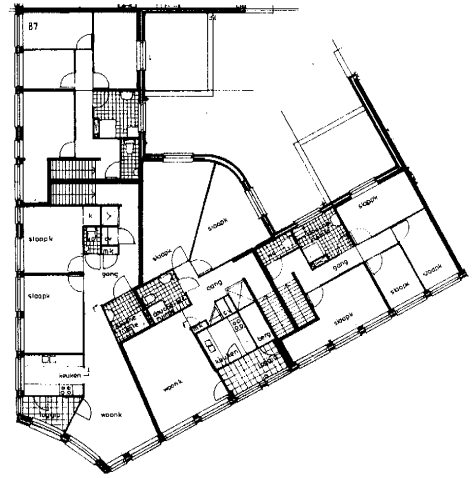
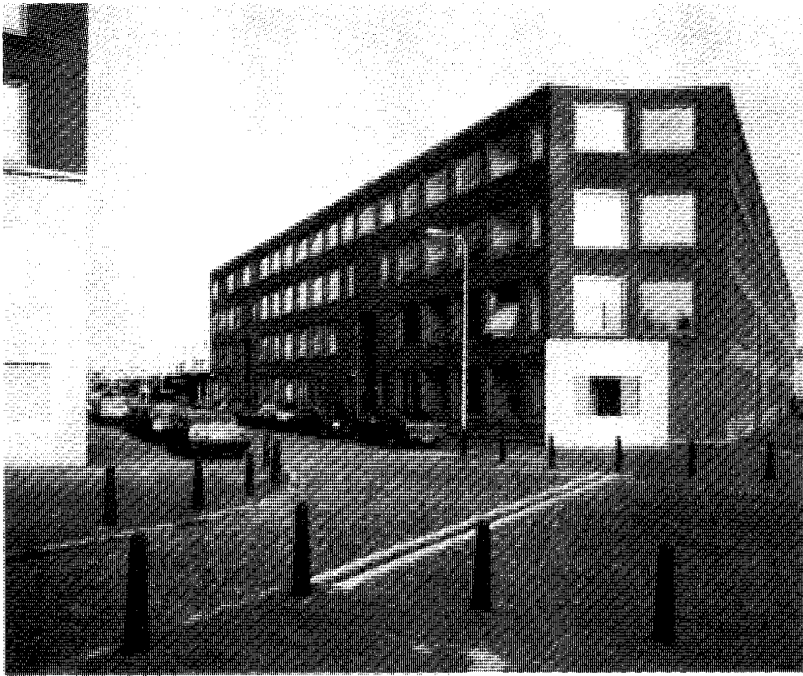
tweede verdieping



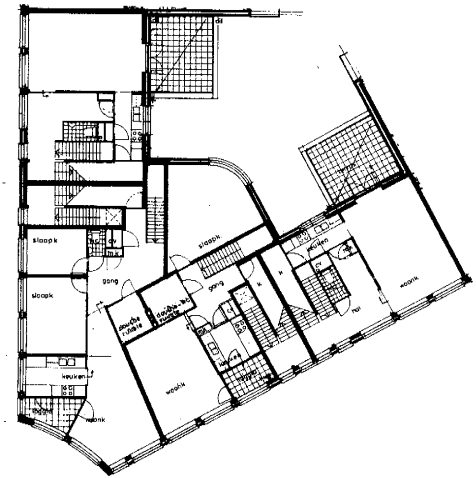
eerste verdieping



begane grond



derde verdieping



eerste verdieping

1:400

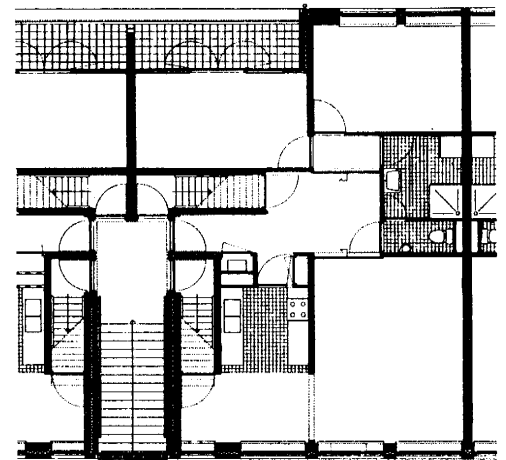
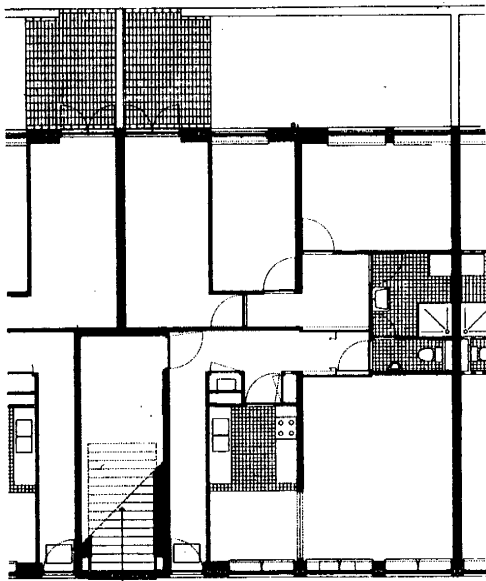


begane grond

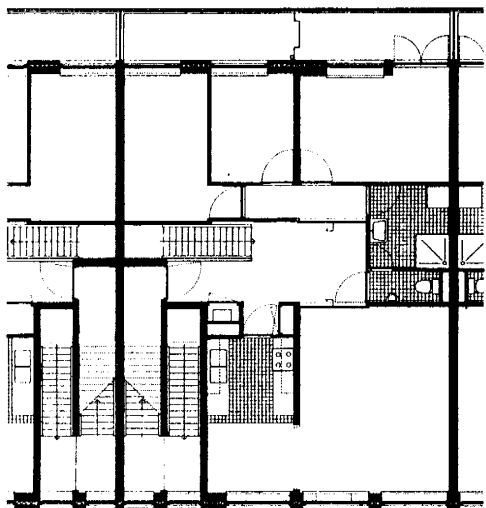
Het standaard element



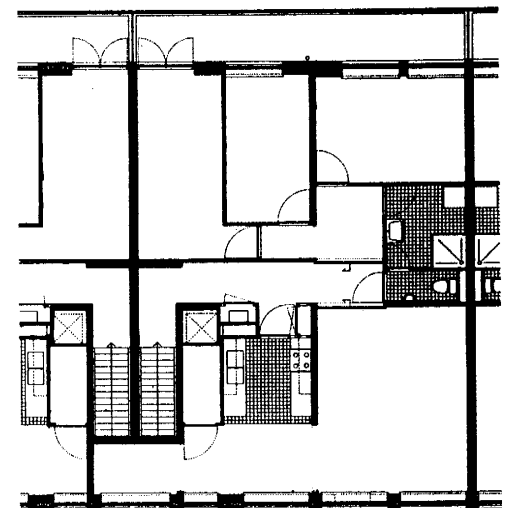
1:200



eerste verdieping

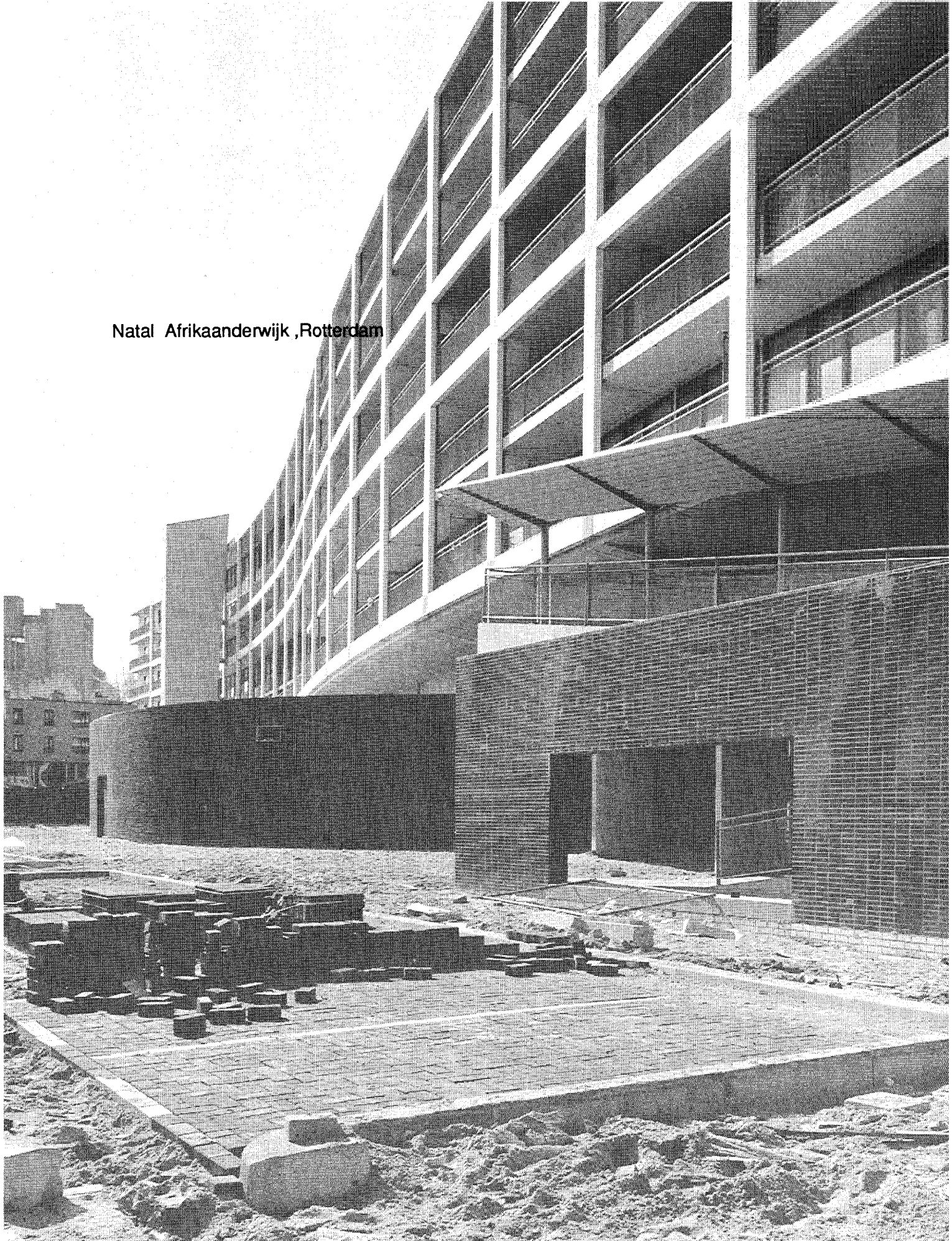


tweede verdieping

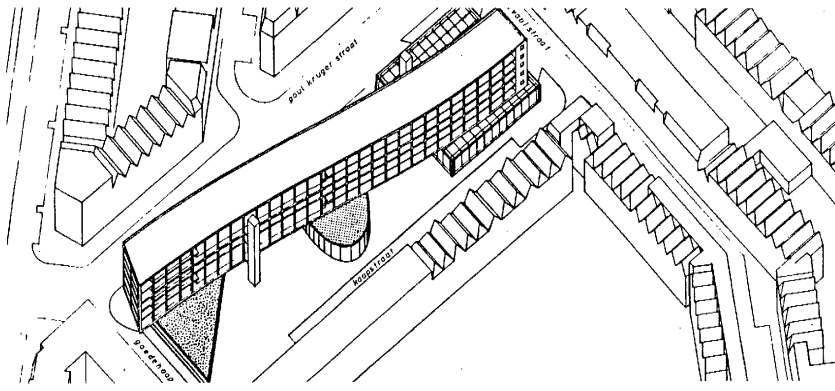


derde verdieping

Natal Afrikaanderwijk ,Rotterdam







## NATAL-Afrikaanderwijk Rotterdam-Zuid

### Planbeschrijving

*De Architecten Cie,  
project architect  
Frits van Dongen*

De stedenbouwkundige structuur van de Afrikaanderwijk wordt in hoofdzaak gekenmerkt door rechthoekige en "driehoekige afgeschuinde" ondiepe, gesloten bouwblokken. Ter plaatse van het huidige project Natal lagen twee kleine bouwblokken en een in maat (40m x 40m) overeenkomstige kop van een groter blok. Het vrijgekomen terrein, maar 40m x 150m, vertoonde over de lengte een hoogteverschil van 1,80m en is gelegen aan een van de twee grote winkelstraten die de wijk doorsnijden: de Paul Krugerstraat.

Uitgangspunt zowel stedenbouwkundig, bij de gratie van de aanwezige gesloten bouwblokkenstructuur, architectonische als bouwkundig was de autonomie van de vrije norm, de programmatische onderdelen en de herkenbaarheid van de samenstellende onderdelen. Op deze manier verhoudt de voorgestelde bebouwing zich dialectisch ten opzichte van de bestaande stedelijke context.

Op begane grondnivo bevestigen de drie geometrische winkelvolumes in de maximale maten het huidige stedenbouwkundig kavel en refereren aan de voormalige structuur. De winkels zijn eenzijdig georiënteerd op de oude winkelstraat, de kolommenstructuur van het woongebouw vormt een hiervoor gelegen (bijna klassieke) kolonade.

Tussen de winkels en het woongebouw bevindt zich, als visueel "stootblok" over de halve bouwlengte, het bergingenvolume, via lift en hellingbaan bereikbaar.

Het lange woongebouw, op ongeveer 6,00 meter boven straatniveau gesitueerd, maakt zich los van zijn vaste oorsprong en vindt, 1,50 meter verder, dank zij zijn gebogen vorm, een vrije positie tussen twee bestaande blokken.

De ter plaatse gedraaide bouwstructuur biedt een tiental woningen het open uitzicht op de haven.

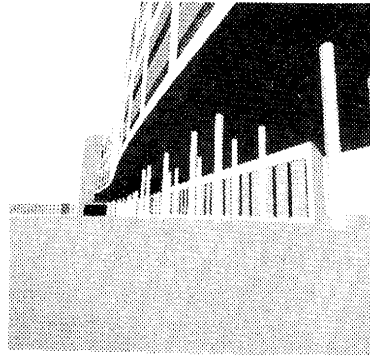
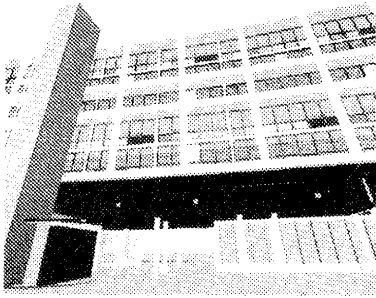
Bovendien komt dit tot uitdrukking in de woningdifferentiatie en de gevels: de sterk gesloten prefab betongeveld bij de oorsprong (twee en drie k.w.) over in open driehoekige kopbalkons (vier en vijf k.w.).

Het uitgangspunt wordt versterkt door de vorm van de entrees, de woning layout en de mogelijkheid van spiegeling in het gebouw als wel in de individuele woning:

- de twee vrijstaande liftovens zijn de hoofdtoegangen van het woongebouw, via galerijen worden portieken bereikt die ieder twee of vier woningen ontsluiten.
- vanuit de specifieke oriëntatie en de spiegelssymmetrische opzet van het gebouw zijn de beide zijden balkons en galerijen gesitueerd.
- de lay-out van de woningplattegrond is ontworpen vanuit een vrijstaand "serviceblok" dat alle utilitaire voorzieningen bevat.

De verschillende gevels functioneren als schermen van buiten naar binnen: de betonnen rasterstructuur, de galerij en balkonhekken, de gedeeltelijke open aluminium gevel.

De primaire kleurstelling van de aluminium gevelpanelen verwijst via een vaste codering naar de achterliggende woning.



## "De intuïtieve kant krijgt een rationele legitimatie"

Interview Frits van Dongen 10-2-90

*Frits van Dongen is  
architect bij de Architecten Cie  
te Amsterdam*

*Kan je iets vertellen over je loopbaan?*

Begin zeventiger jaren ben ik met een groep aan het afstuderen. Om voornamelijk architectonische redenen stop ik dan 6 à 7 jaar met de studie. In 1978 begin ik weer met afstuderen bij Weeber & Koolhaas. Na het afstuderen werk ik op een aantal buro's; ik doe in die periode veel prijsvragen & projecten samen met Kas Oosterhuis. In 1985 start ik een eigen buro; 'Natal' is dan mijn eerste opdracht. In 1988 richt ik samen met een drietal andere architecten een nieuw buro op: de architecten Cie.

*Hoe is de opdracht tot stand gekomen?*

Door een extern deskundige ben ik destijds op een lijst gezet voor een architectenselectie. Deze lijst bestaat in eerste instantie uit ongeveer vijftien buro's. Na een presentatie, waarin wordt gevraagd te reageren op de opgave blijven tenslotte vijf buro's over. Er volgt dan een bezoek aan het planteam; ondanks het feit dat ik geen ervaring heb met woningbouw krijgt mijn buro toch de opdracht.

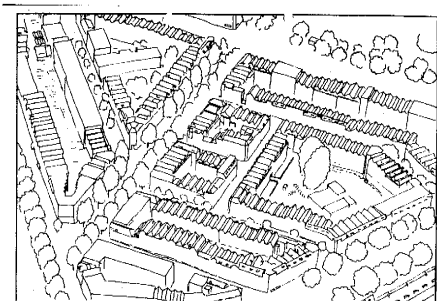
*Hoe is het proces van totstandkoming verder verlopen?*

Dit planteam, bestaande uit een projectcoördinator, de diensten Stadsontwikkeling, Grondbedrijf en Volkshuisvesting, de bewoners en de Woningbouwvereniging, was een positieve club. Ze hebben zich open opgesteld ten opzichte van onze voorstellen.

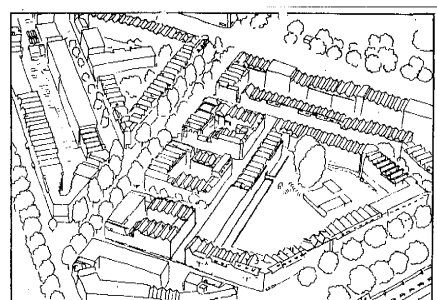
De architecten selectie vindt in januari 1985 plaats; het bouwteam start in februari. In verband met onteigeningsprocedures, met name van een 'bakker op de hoek', ligt het plan van 1986 tot 1988 stil. De wethouder doorbreekt uiteindelijk deze impasse; in 1988 krijgen we te horen dat het bestek kan worden afgerond. In september van datzelfde jaar start de bouw.

Het programma bestaat uit tachtig à negentig woningen en 2000 à 2500

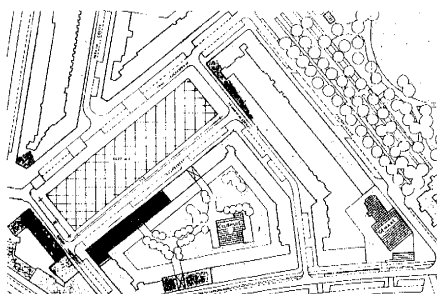




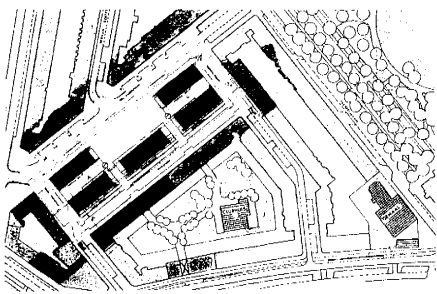
1. Bestaande situatie bouwblokken



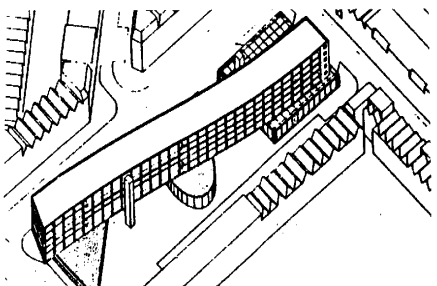
2. Bouwblokvergroting planteam



3. Nieuwbouwlokatie



4. Bebouwingsvoorstel planteam



5.

vierkante meters winkel. Uiteindelijk zijn er honderd woningen in het project gerealiseerd.

*Hoe zit het met de kosten van het project?*

Financieel is het geen bijzonder stadsvernieuwingsproject. De woningen kosten gemiddeld fl 82.000,- (excl. BTW). In het totaal gaat het om fl 8.200.000,- aan woningen en om fl 2.900.000,- aan winkels.

*Kan je iets vertellen over je stedenbouwkundige oplossing. Is er bijvoorbeeld een ander stedenbouwkundig plan geweest van de gemeente?*

Ja, dat plan heeft voor de dienst stedenbouw en het planteam een historie. Binnen de oorspronkelijke verkaveling (fig. 1) komen eerst de bouwblokken 1 en 2 vrij. In het planteam is toen het idee ontwikkeld om grotere bouwblokken te maken. Daarvoor wordt bouwblok 3 voor een deel samengevoegd met bouwblok 4 (fig. 2). De nieuwbouwlocatie bestaat dan uit de strook van 150x40 meter langs de Paul Krugerstraat (fig. 3).

In het bebouwingsvoorstel van het planteam wordt dan bijna de gehele strook weer bebouwd (fig. 4). Aan een nieuwe pleintje langs de Paul Krugerstraat zijn winkels gesitueerd. Eigenlijk vinden wij dat je op deze manier niet veel meer doet dan het opnieuw maken van een smal bouwblok waaruit een aantal stukken zijn gesloopt. Ook de straten blijven smal.

Wij onderzoeken vervolgens een aantal stedenbouwkundige modellen. Een belangrijk uitgangspunt hierbij is dat we op de begane grond meer ruimte willen creëren; bijvoorbeeld van de Kaapstraat geen achterstraat maken maar deze ruimtelijk duidelijk verbinden met de Paul Krugerstraat. Bovendien willen we de smalle zielige straatjes van 12 meter breedte niet herbouwen; de stedelijke ruimten zelf ook vergroten. We hebben een zestal modellen gemaakt; één bijvoorbeeld met een aantal Urban Villa's op een dek (fig. 5). In het uiteindelijke model (fig. 6) is een slinger gemaakt die zowel de Paul Krugerstraat als de Kaapstraat ruimtelijk verbreedt. De woningen zijn opgetild van de begane grond waar zich de winkels bevinden. De ruime doorgang onder het blok liggen ter hoogte van de oude dwarsstraten.

De stedenbouwers uit het planteam zijn enthousiast over dit plan. Ze hebben zelf iets dergelijks al eens geprobeerd, maar dit idee hebben ze laten vallen; het komt hen daarom niet geheel onbekend voor. Op begane grondniveau zijn de hoekpunten van het bouwterrein vastgelegd door de bebouwing. De stedenbouwkundige maat staat zo vast.

*Is jouw ontwerp op te vatten als een incident in een oude stedelijke structuur, of als een model voor een nieuw soort stad, of als een sterk locatiegebonden stedelijke vorm? Is de positie die dit project inneemt ten opzichte van de stad voor jou een overtuiging; stel je in volgende projecten weer dezelfde vragen aan de orde, of is je positie meer afhankelijk van verschillende stedelijke omgevingen?*

Het verrassende is dat het eigenlijk zowel het één als het andere is. De uitgangspunten hebben zoals ik heb gezegd veel te maken met de situatie. Toch is dit slingertype gebouw op te vatten als een incident.

Bizar is wel dat 500 meter verderop ook een slinger is gemaakt door Mecanoo, waardoor het iets minder een incident lijkt. Of misschien zegt het ook wel wat over de inzet van jonge architecten?

Toch is voor mij dit gebouw ontwikkeld vanuit het idee dat er naast het gesloten bouwblok ook andere stedenbouwkundige typologieën bestaan. Deze andere typologieën hebben meer mijn voorkeur. De slinger kan hier be-

staan dankzij de sterke structuur van gesloten bouwblokken die het plan omgeven en omdat er geen ander incident in de buurt een precedent vormde. Daarom was ik verbaasd toen later Mecanoo ook met een slinger kwam.

Toch kan ik me wel een stad voorstellen die is opgebouwd uit een veel losere structuur, bijvoorbeeld de stedenbouw van de zestiger jaren. Zo experimenteer ik wel in meerdere projecten met het van de grond getilde gebouw maar dit is geen à priori. Het gaat altijd om de interpretatie van een aanwezige stedelijke structuur. Nu ben ik bijvoorbeeld bezig met een ander project in de Afrikaanderwijk. Het gaat daarbij om een aantal invullingen in verschillende gesloten bouwblokken. Dit plan is gewoon gevoegd in het stedelijke patroon.

### *Zijn er belangrijke stappen in het ontwerpproces geweest?*

Het grootste deel van de schetsen voorafgaand aan het uittekenen op de computer heb ik weggegooid. Het project moet naar mijn idee zijn eigen verhaal kunnen vertellen. We hebben geprobeerd de verschillende modellen zo objectief mogelijk te toetsen aan de stedenbouwkundige uitgangspunten. Daar hebben we maquettes van gemaakt. Deze zijn in de entoscoop bekeken. Een aantal vallen dan af. Daarbij spelen zaken als oriëntatie op zon en uitzicht een belangrijke rol, alsook de ontsluiting van de woningen (al dan niet met liften). Uiteindelijk is dit gebouw daaruit gekomen. Een belangrijk uitgangspunt tijdens het werken aan dit gebouw is geweest om de bouwstructuur zoveel mogelijk te rationaliseren waardoor je in staat bent bijzondere dingen te doen elders in het plan. Dit geldt zowel voor de opzet van het gehele blok, de plattegronden als voor de gevels en de detaillering.

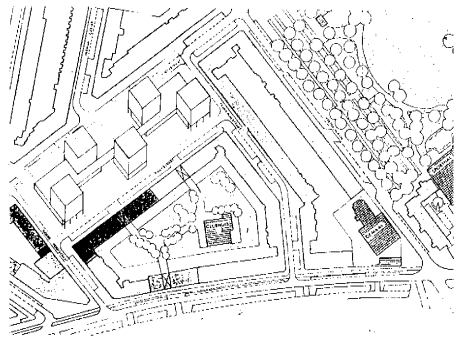
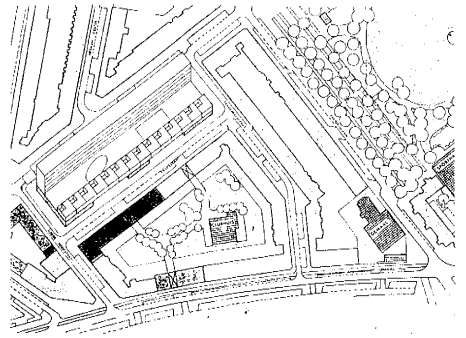
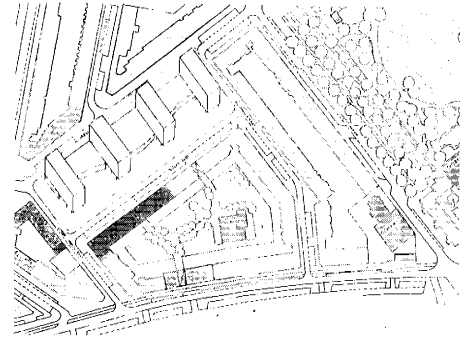
### *Hoe is de opzet van het gebouw?*

Het gebouw bestaat van onder naar boven uit winkels en ruime doorgangen op de begane grond, een tussenverdieping over de helft van het gebouw met bergingen, en vijf lagen woningen daarboven. Het bouwelement - structurelelement van het gebouw - bestaat uit, twee rechte beuken met een gerende wisselbeuk (fig 7). Door dit element te schakelen ontstaat een gebogen strook. In het midden van het gebouw is dit principe gespiegeld (puntsymmetrisch) waardoor de slingervorm ontstaat.

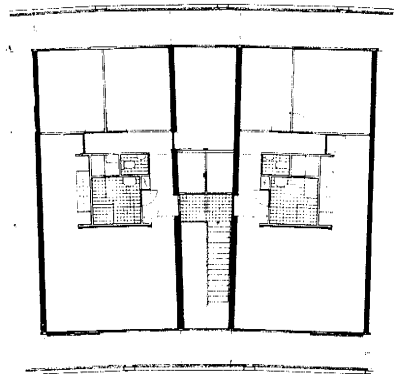
Aan de zogenaamde 'kont' -met 2 en 3 kamerwoningen- en 'kop' -met 4 en 5 kamerwoningen- van het gebouw is de bouwstructuur gedraaid. Hierdoor krijgt het gebouw een duidelijk begin en eind en een richting. De kont met kleine woningen heeft een gesloten gevel met gaten. De kop aan de Hilledijk steekt over de kavellijnen heen en heeft een overstekend balkon en glazen gevel. Door het gebouw in het midden te spiegelen heeft het geen bepaalde voor- of achterkant. Beide kanten zijn gelijkwaardig, het heeft alleen een begin en een eind.

We willen het gebouw een stedelijke allure geven in de verschijningsvorm en die krijg je niet alleen door het gebouw op te tillen van de begane grond. Met het abstracte raster van de gevel hebben we dit willen bereiken. Dit raster refereert niet zozeer aan de woningen als wel aan de schaal van het gehele gebouw. Nu het gebouw bijna is afgerond zie je ook dat het z'n kracht blijft bewaren. Er zijn mensen die hun was ophangen en achter de gevels hangen allemaal verschillende gordijntjes, maar dat zijn geen storende elementen. Het gebouw heeft zoveel kracht in zijn eerste gevel dat het daardoor onaangetaast blijft.

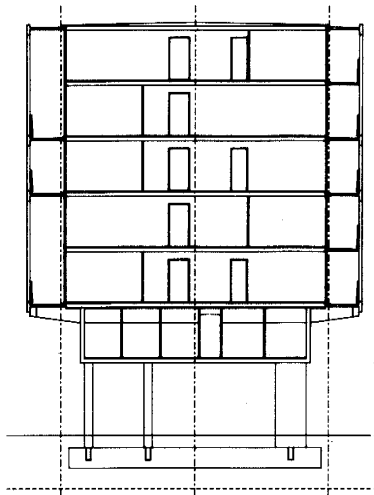
Het nadelige aspect van galerijflats is dat één stijgpunt lange anonieme galerijen ontsluit. Als bewoner op het uiteinde van een galerij moet je langs



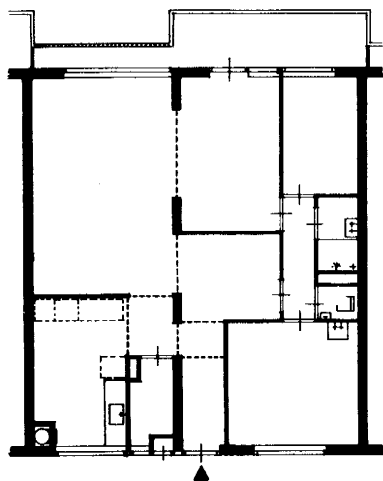
5. Bebouwingvoorstel van Dongen



7. Bouwwlment



8. Doorsnede, aanzicht van wand



9. Standaard galerijflat

veel deuren lopen. Door de puntsymmetrische opzet van dit gebouw hebben we dat kunnen voorkomen. De twee liften zijn in het midden van de twee gebouwhelften geplaatst. Daardoor loop je maar maximaal langs drie of vier woningen. Aan de galerijen zijn portieken gelegd; hierin herken je het portiektype. Het zijn geen doorgaande portieken van onder naar boven maar ze zijn per twee lagen gekoppeld. Door deze portieken aan de galerij krijg je een subtiele overgang van het openbare gebied naar een steeds meer privé-gebied, waardoor je ook sociaal contact kunt blijven houden met de bewoners van het flatgebouw.

Door de puntsymmetrische opzet van het gebouw loopt langs beide gevels voor de ene helft een galerij, en voor de andere helft een balkon. Het centrale trappenhuis is hier tussen de wissel; dit trappenhuis is zo transparant mogelijk gemaakt.

Ook de woning is spiegelsymmetrisch opgezet rond een kern. De kern, waarin alle voorzieningen zijn opgenomen (inclusief keuken) ligt even ver van de beide gevels. De kern is af te sluiten door middel van schuifdeuren. Door deze opzet kan je per woning steeds wisselen in woon & slaapkant. Aanvankelijk wilden we deze keuzemogelijkheid overlaten aan de bewoners. Uiteindelijk hebben we met het planteam toch een vaste indeling en differentiatie gemaakt voor het hele gebouw. De indeling is zodanig dat op een galerijlaag de slaapkamers grenzen aan de galerijzijde en dat op de 'portieklaag' de woonkamers grenzen aan de galerijzijde. Hierdoor liggen er evenveel woonkamers aan de ene zijde van het gebouw als aan de andere.

De woonkamers die op de Paul Krugerstraat zijn georiënteerd zijn weliswaar niet maximaal bezond maar veel mensen geven er toch de voorkeur aan om aan deze belangrijke straat te wonen. Elke oriëntatie heeft z'n eigen kwaliteit.

Bovendien wisselen in de hoogte drie- en vierkamerwoningen elkaar af. Dit heeft een constructieve oorzaak, aanvankelijk lagen alle drie- en vierkamerwoningen boven elkaar. De vierkamerwoning heeft een deur naar de kamer in de wisselbeuk. Nu blijkt, dat wanneer je alle vierkamerwoningen boven elkaar legt de gehele wand naar de wisselkamer te veel geperforeerd wordt. Deze wand zou extra moeten worden gewapend. Door nu de drie- en vierkamerwoningen te wisselen zijn beide wanden stijf en hoeven niet extra te worden gewapend. Dit blijkt kostenbesparend te zijn. Dit sterk wisselende patroon in woningoriëntatie en differentiatie is vanzelf zichtbaar gemaakt in de gevel door een kleurkodering voor de panelen van de verschillende ruimten toe te passen. Het resultaat hiervan in het gevelbeeld is erg onverwacht. De negatieve associatie die je hebt bij een flatgebouw van eindeloos lang een herhaling van hetzelfde wordt door de kleurenwisseling nog eens extra vermeden.

*Door het toepassen van portieken aan een galerij voeg je een extra deur toe voordat je in de woning bent? Aan de galerijen liggen echte woonfuncties zoals slaap- & woonkamers, terwijl in het standaard flattype (fig. 9) aan de galerij de openbare functie keuken & ten hoogste één slaapkamer liggen. Oftewel wat zijn je ideeën over de relatie tussen de woningen en de openbare ruimte?*

Bij het standaardgalerijtype heb je altijd in de woning een gangetje naar het midden van de woning. Als je twee woningen naast elkaar legt dan kun je die twee gangetjes bij elkaar pakken en een extra ruimte maken die beide woningen ten goede komt. Hierdoor ontstaat een soort intermediair tussen de galerij en de woning zelf. Dit betekent dat je ten opzicht van het standaardgalerijtype één extra deur hebt naar de woning.

Ook in dit project wilden de bewoners een keuken aan de gevel. Door maquettes en het tekenen van doorsneden van een keuken langs de galerij

hebben we de bewoners ervan kunnen overtuigen dat de relatie tussen de keuken en de straat altijd heel gering is. Dat de keuken in de standaard flat aan de galerij ligt heeft geen positieve reden, maar is alleen ontstaan om de negatieve aspecten van het woningtype zo veel mogelijk te elimineren.

*Hoe is de gevel opgebouwd? Wat zijn overwegingen hierbij geweest.*

Er zijn eigenlijk drie soorten gevels. De kont heeft een gesloten gevel met gaten. Het middendeel heeft een dubbele gevel. De kop gevel aan de Hilledijk bestaat voor honderd procent uit glas. Hoe meer het gebouw naar voren komt hoe opener het wordt.

Het betonnen raster geeft aan de gevel zijn stedelijke schaal. Het aardige is dat deze gevel ook een soort transformatie is van een balkon gevel met konsoles eronder. Want de kolommen zijn in feite de konsoles, ze staan alleen rechtop in plaats van aan de gevel.

De konstruktie van de vrije beganegrond bestaat uit kolommen. De balken die hierop liggen zijn tot de galerij-zone verlengd. De gevelkolommen staan daar weer op.

Om de stedelijke gevel los te koppelen van de woongevel hebben we deze zijn eigen ritme gegeven. De woongevel ligt op een maatsysteem van 6 meter, 3 meter en 6 meter. Het betonnen raster zit op een maatsysteem van 5,40 meter.

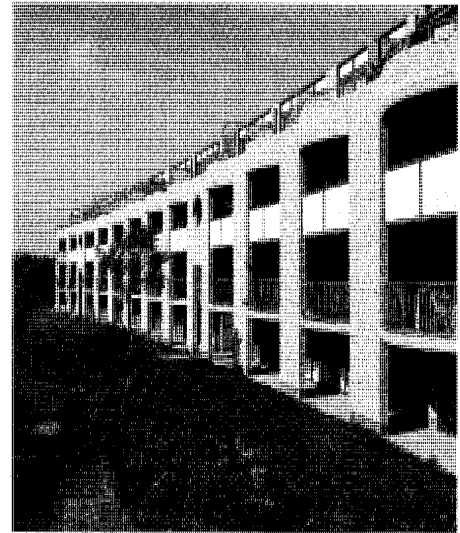
Bovendien is de woongevel opgebouwd met rechte geveldelen; een streep van 12 meter, een hoekverdraaiing over 3 meter, en dan weer een streep van 12 meter. De buitenkant volgt de kromming. Dus je hebt ook nog het verschil tussen recht en rond. Om het verschil tussen de rechte en de gekromde struktuur op te vangen is een speciaal element ontwikkeld ter plaatse van de oplegging van de balkonplaat aan de woongevel met als groot voordeel dat er maar twee typen galerijplaten zijn, holle en bolle. Hier hebben we nogal aan zitten knobbelen voordat we eruit waren.

Dit is weer zo'n voorbeeld van een rationalisatie waardoor je in staat bent bijzondere dingen te doen. Het is voor ons wel een uitgangspunt om niet alleen consequent te denken over de hoofdopzet en vormgeving van het gebouw met de spiegelsymmetrie etcetera, maar dit ook door te zetten tot in het konstruktieve detail.

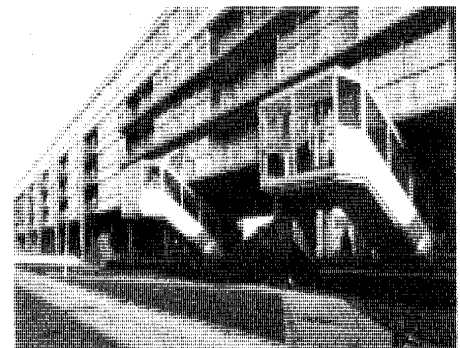
*Heb je met voorbeeldprojecten gewerkt? Ik vind het er bijvoorbeeld zo 'Frans' uitzien.*

Het lijkt me nutteloos een letterlijk voorbeeld na te jagen omdat elke nieuwe opgave in feite precedentloos is. Wat je afleest aan het project is wellicht mijn affiniteit met de brutalistische na-oorlogse architectuur, die onder andere sterk bepaald is door de Fransen - Le Corbusier. Mijn bewondering geldt vooral Oscar Niemeyer die werkelijk dramatische combinaties van verbeelding en rationaliteit heeft gerealiseerd.

De belangstelling voor deze combinatie van rationaliteit en fantasie werd al tijdens mijn afstuderen onderbouwd door het gelijktijdige mentorschap van Weeber en Koolhaas.



Carel Weber ,Zoetemeer



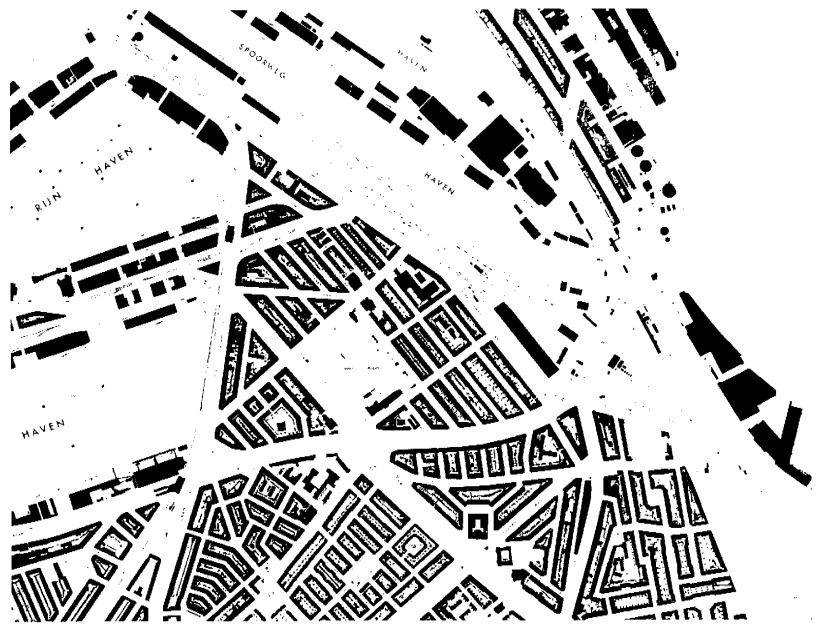
Rem Koolhaas , IJplein



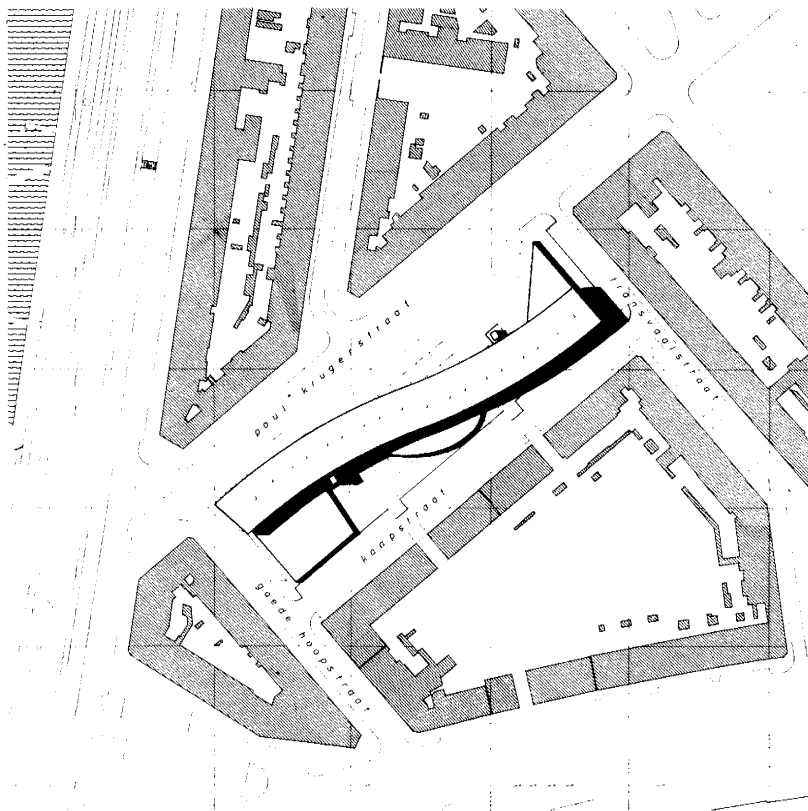
Oscar Niemeyer, Brazilië



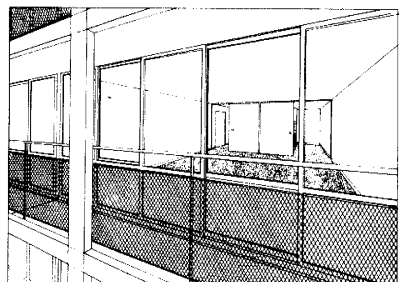
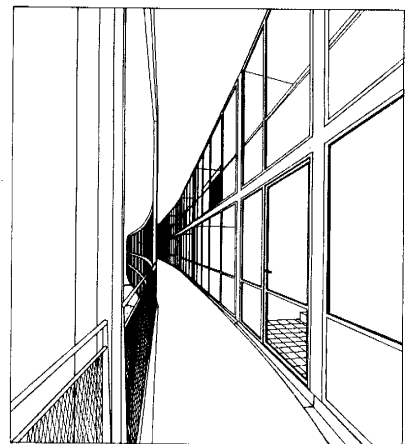
# Plandocumentatie



Afrikaanderwijk, Rotterdam 1980

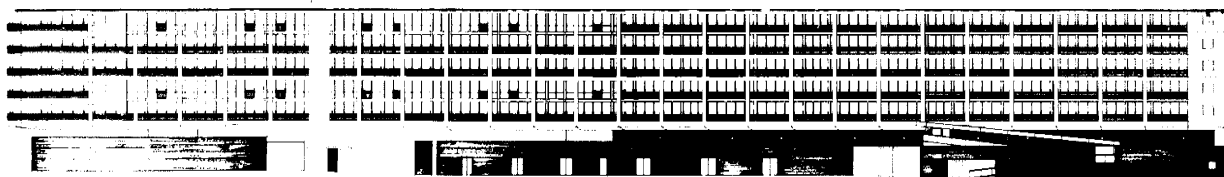


lokatie in context



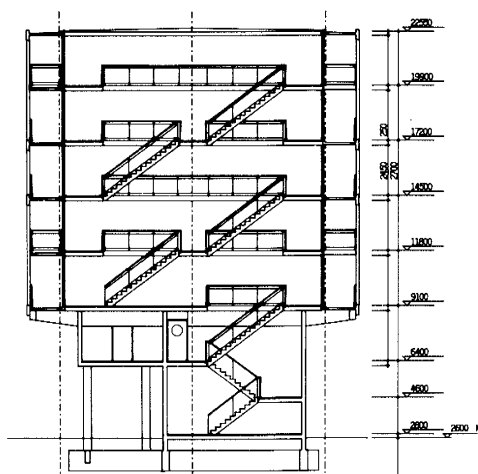


noordwestgevel

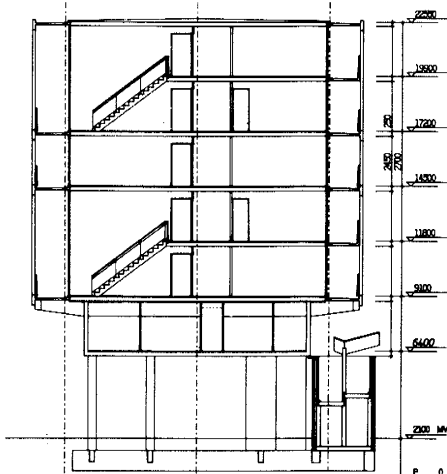


zuidoostgevel

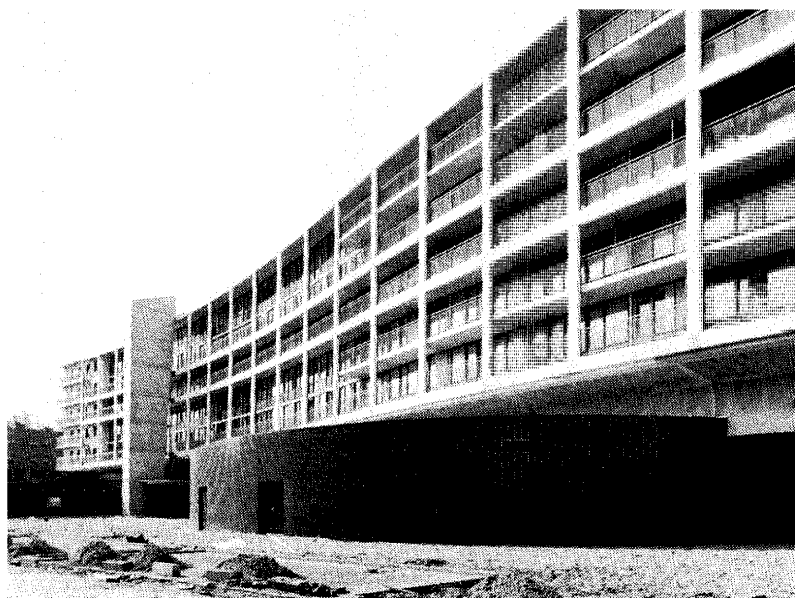
1: 750



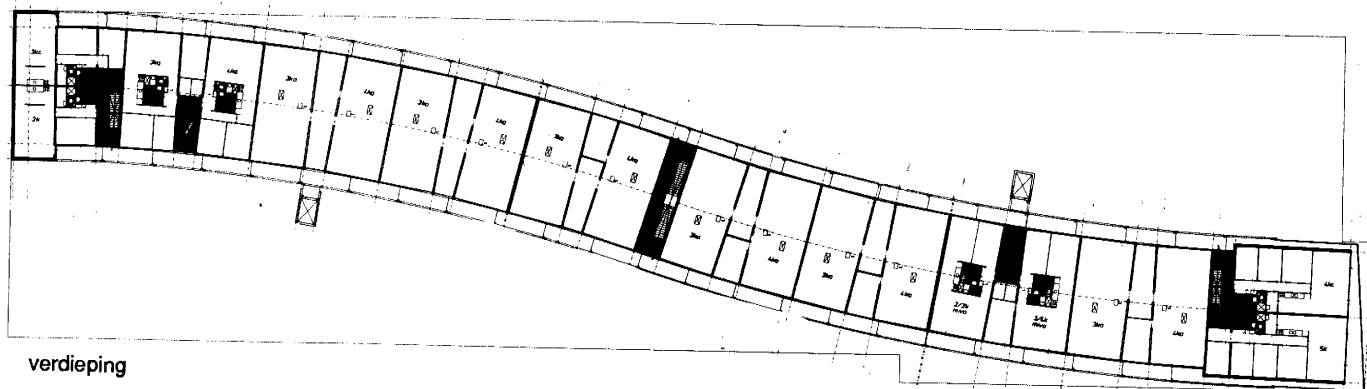
doorsnede t.p.v centraal trapehuis



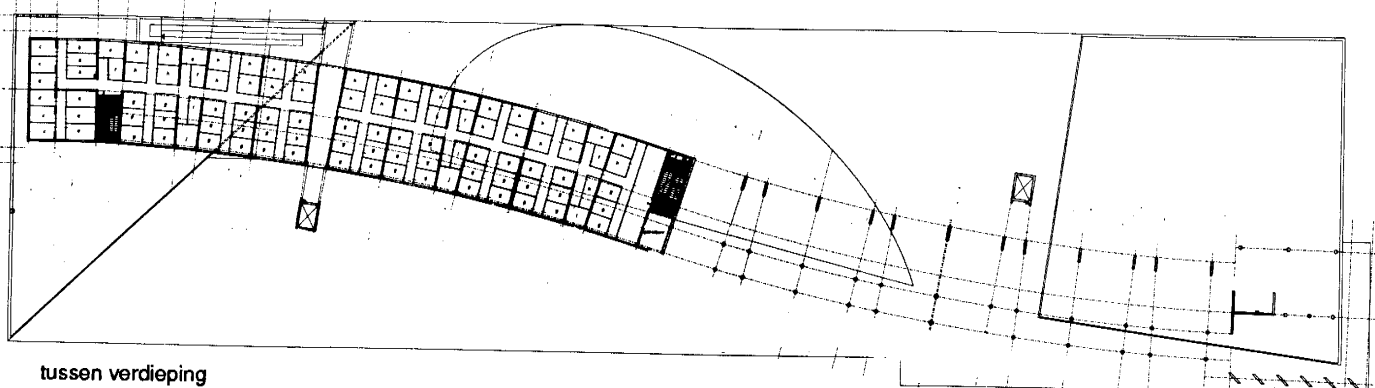
doorsnede t.p.v "prtiek"



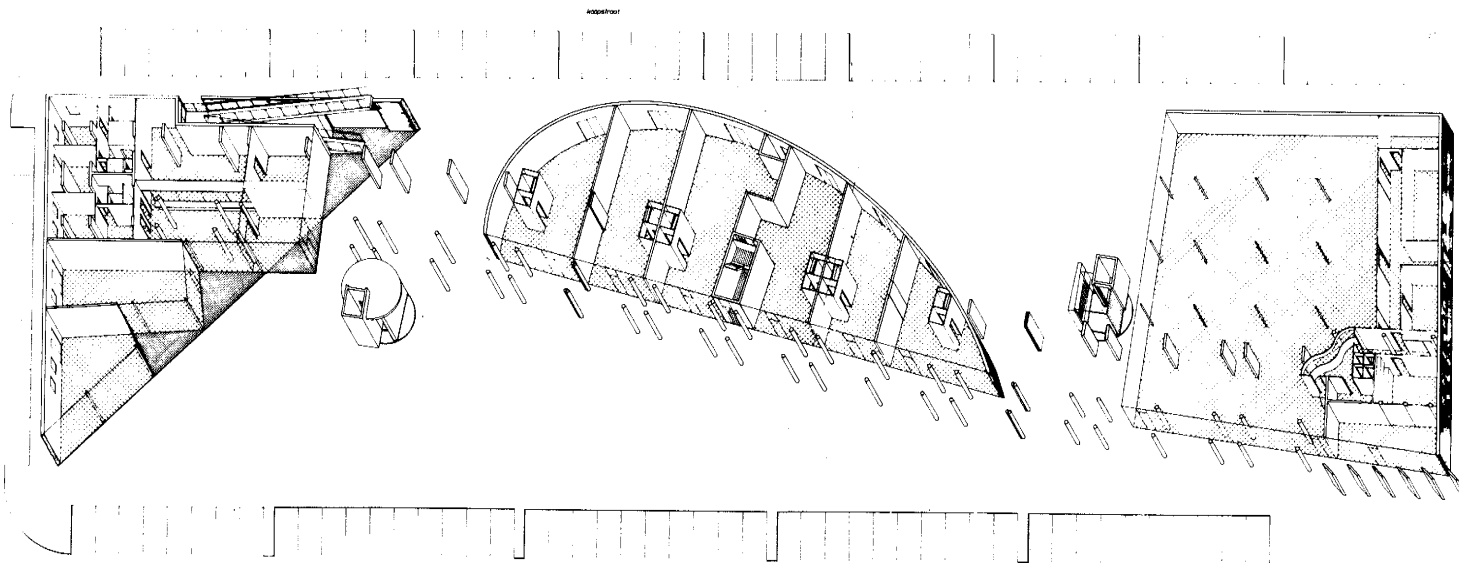
1: 400



verdieping

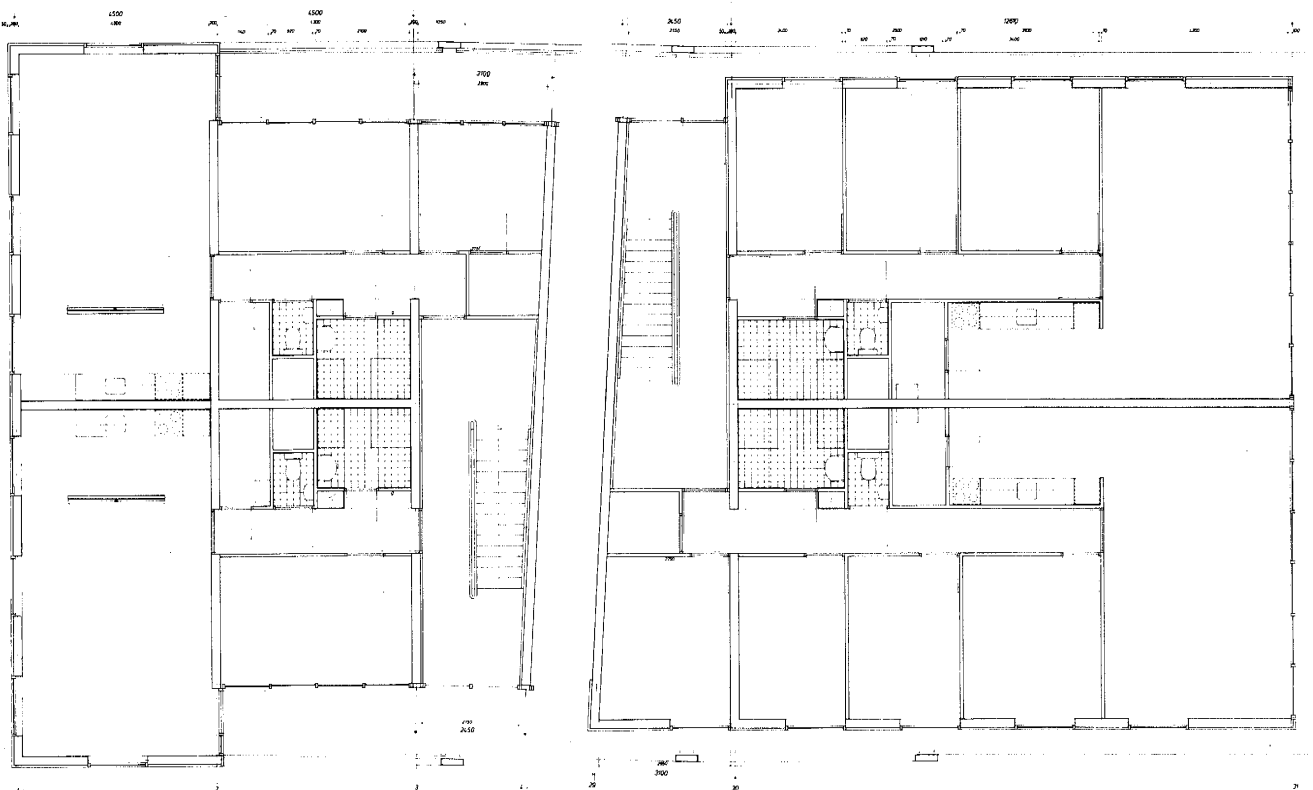


tussen verdieping



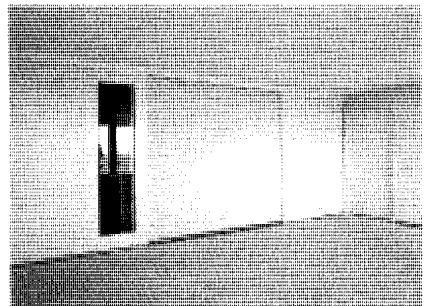
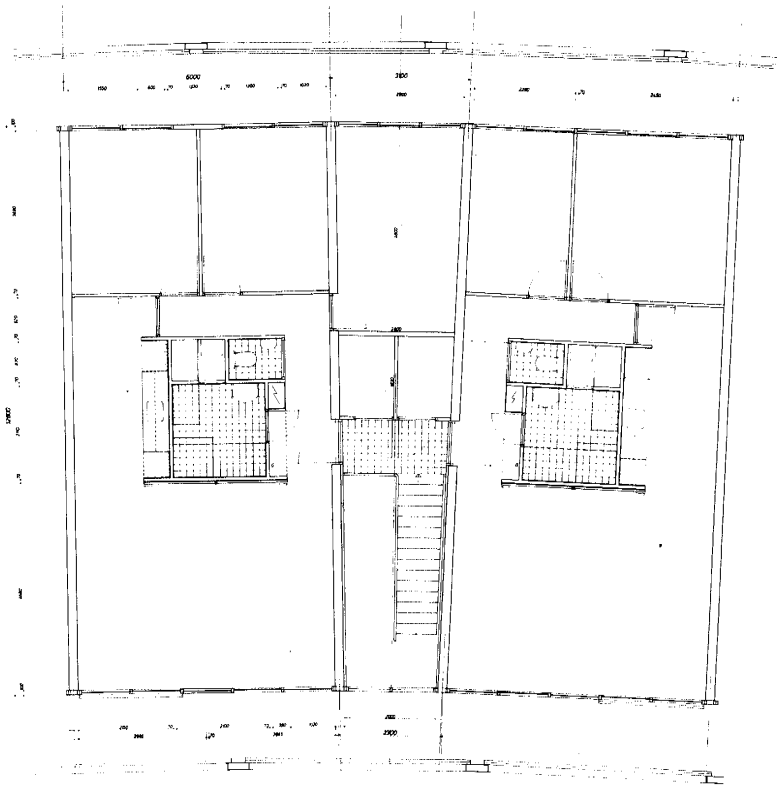
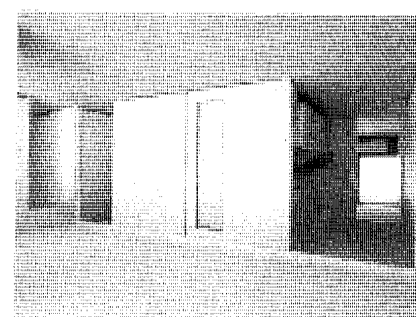
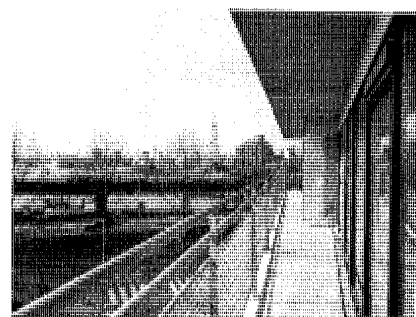
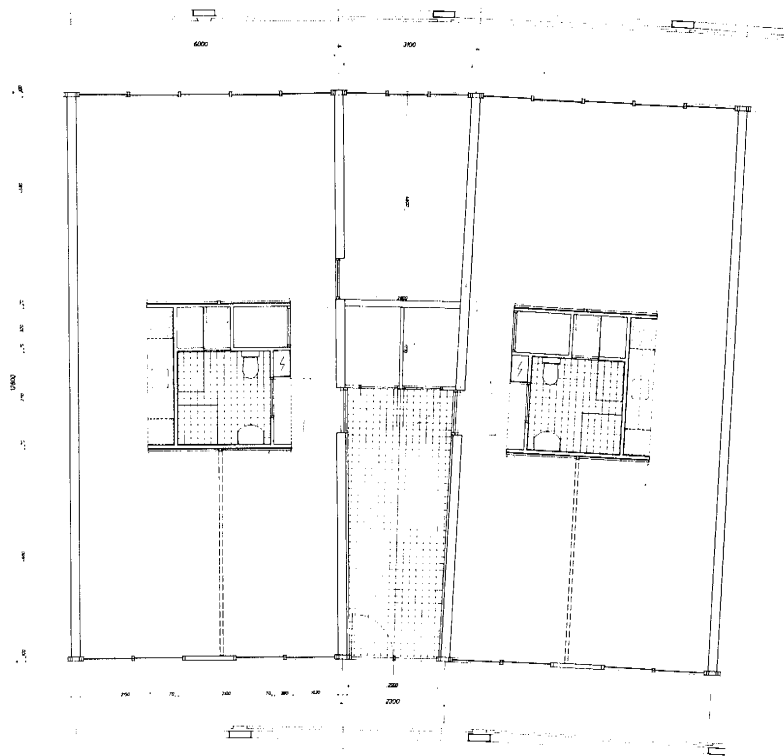
begane grond



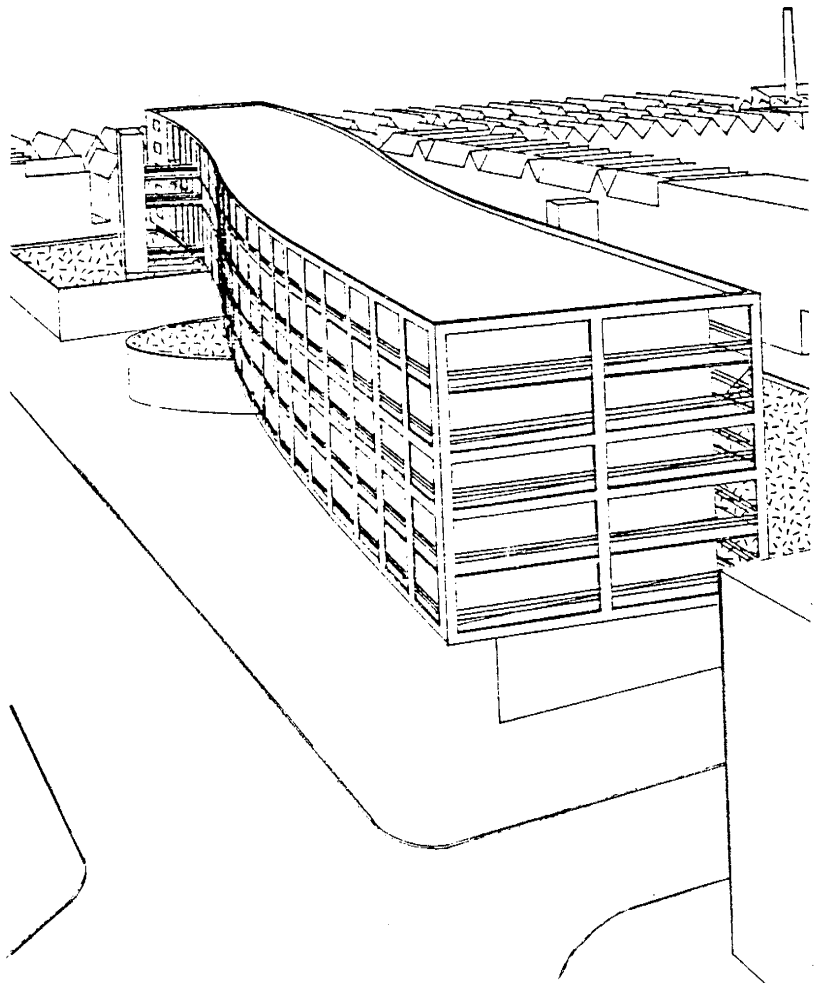
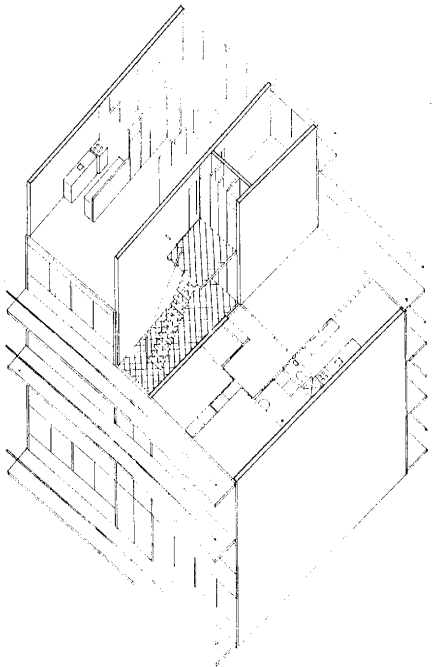
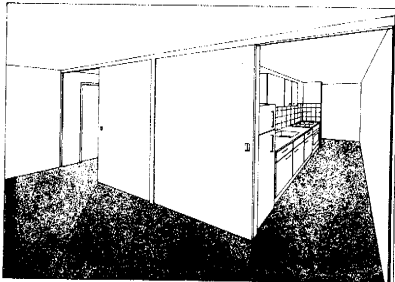
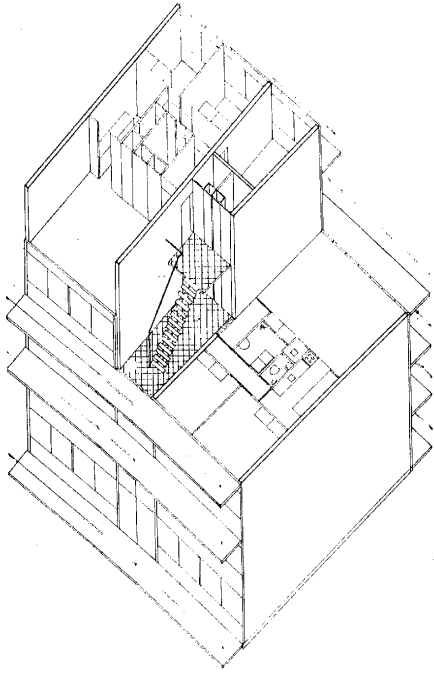


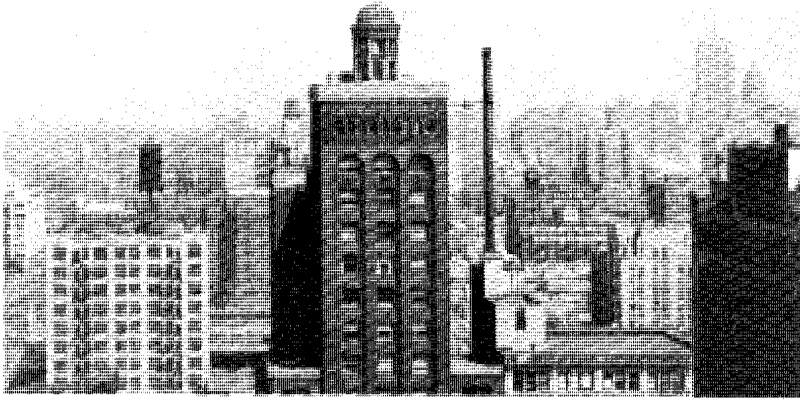
kopwoning (noord)

kopwoning (zuid)



standaardwoning





# Gebouwen in de stad: "Punt", "Komma" en Natal

Arie Hebly

## 1. Twee stadsvernieuwingsprojecten

In dit tweede deel van de collegereeks komen twee prachtige stadsvernieuwingsprojecten aan de orde: het "Natal" project van van Dongen in Rotterdam en het project "Punt" en "Komma" van Siza en Castanheira in Den Haag. Het tot stand brengen van dergelijke kwalitatief hoogwaardige gebouwen dwingt op zich al bewondering af. Je kan zeggen dat de architect en zijn ontwerp zich moeten verstaan met de samenleving of in ieder geval een afspiegeling daarvan, zoals: de woningbouwvereniging, de bewoners, de diensten stedebebauw, volkshuisvesting en grondzaken, de welstand, de constructeur, de aannemer, etc. In dit complexe proces hebben deze architecten het aangedurfd om niet met standaardoplossingen te komen. Een aantal ingesloten oplossingen zijn in de ontwerpen ter discussie gesteld. Zo zegt van Dongen in het interview dat het planteam zich "open" heeft opgesteld ten opzichte van zijn voorstellen. En in het geval van Siza en Castanheira is de "backing" van de toenmalige wethouder Duivesteijn en ook hier een enthousiast planteam van doorslaggevend belang geweest.

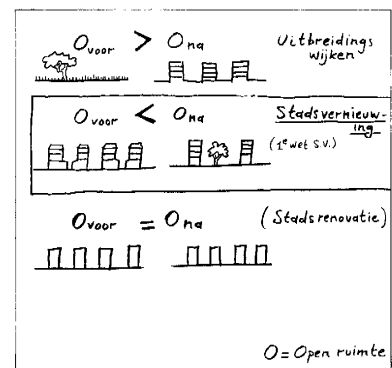
Een gebouw kost de opdrachtgever altijd veel geld. De architect weet dat zijn ontwerp niet de enige oplossing is voor deze opgave; het ontwerp is in dit proces dan ook kwetsbaar. Van Dongen zegt hierover: "Er zit natuurlijk ook een kunstzinnige intuïtieve kant aan architectuur. Dit verklaart bijvoorbeeld waarom er in zijn ogenschijnlijk vrije ontwerp zoveel is gewerkt met "objectieve" symmetrie.

## 2. Een aantal verschillen

Bij Punt en Komma staan de woningen op de grond en vormen duidelijke straatwanden. In het Natal project is het maaiveld grotendeels vrij, de woningen zijn opgetild.

Punt en Komma zijn twee bouwblokken waarin het verschil tussen voor- en achterkant extra is benadrukt. Natal is een objectmatig gebouw, wat wel een richting heeft, maar heel extreem geen voor- en achterkant kent.

De straatgevels van Punt en Komma zijn vlak gehouden. De gevels van Natal

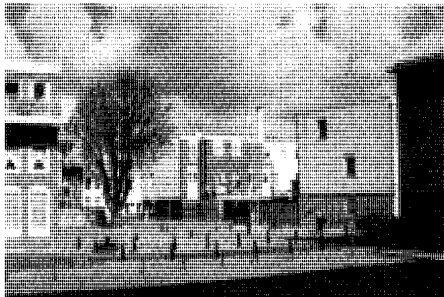




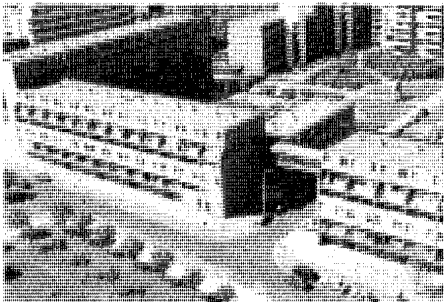
2



3



4



5



6

zijn gelaagd door toepassing van de doorgaande galerijen en balkons. De relatie tussen de openbare ruimte en de woning (de ontsluiting) is bij Punt en Komma, door de toepassing van het Haagse Portiek, zo direct mogelijk gemaakt. Diezelfde relatie is in het gevel van Natal indirecter, in meerdere stappen.

De stedenbouwkundig opzet en de architectuur van Punt en Komma zoekt aansluiting bij de oude stedelijke omgeving, en geeft op die manier richting aan andere nieuwe ingrepen in het gebied. De stedenbouwkundige en architectonische oplossing van Natal is een éénmalig kunstwerk in een hechte stedelijke structuur.

In het verlengde hiervan is de materiaal- en kleurtoepassing van Punt en Komma aards, hierin domineert de rode baksteen, en op bijzondere punten een witte. Het materiaal en kleurgebruik van Natal is abstract modern te noemen: beton, gestucte vlakken, geglazuurde bakstenen, heldere kleuren in de panelen, structural glazing voor de winkelpuien, hardglazen deuren, etc.

Voor een min of meer gelijksoortige opgave komen twee architecten in dezelfde tijd tot twee totaal verschillende oplossingen. Door naar deze beide projecten te kijken komen een aantal vraagstellingen, verbonden aan het ingrijpen in een oude stad, duidelijk naar voren. Vragen die door architecten verschillend worden beantwoord. Zoals blijkt uit het interview met van Dongen kan dit antwoord van de individuele architect ook per opgave wisselen.

### 3. Het vergroten van de open ruimte

Eén van de centrale vragen van de stadsvernieuwing is het vergroten van de open ruimte. Door de auto, het circuleren en parkeren daarvan, en de daaraan gekoppelde extra behoefte aan autovrije plekken, voor spelende kinderen en recreatie, moet de open ruimte worden vergroot. Dit onderscheidt stadsvernieuwing van plannen in uitbreidingsgebieden. Daarin wordt juist de beschikbare open ruimte door bebouwing verkleind (fig. 1).

Voor dit vraagstuk komen in de stadsvernieuwing veel verschillende oplossingen voor, zoals bijvoorbeeld: het realiseren van nieuwe pleinen en parken door bouwblokken geheel of gedeeltelijk op te heffen (fig. 2), het incidenteel verbreden van een straat (fig. 3), het maken van een nieuwe route in een wijk door dwars op de bouwblokken doorbraken te realiseren (de dwarsroute, fig. 4), en tenslotte het maken van een volledige nieuwe stedenbouwkundige structuur op de plaats van een oude wijk (fig. 5).

In veel van deze oplossingen verandert de stedelijke karakteristiek van de bestaande omgeving. Zo kende bijvoorbeeld de Haagse Schilderswijk een sterke ruimtelijke hiërarchie. De vele straten zijn twaalf meter breed, de wanden tien meter hoog (fig. 6), op enkele punten vormen pleinen en parken hierin de grote open ruimten.

In de straten ontstaan na de stadsvernieuwing is geen sprake meer van een vast profiel. Door incidentele verbredingen en verspringen in de bouwhoogte zijn veel straten onbepaalder geworden. Zo varieert bijvoorbeeld in de Jan van Gojenstraat de straatbreedte van 15, 16, 23, 19, 18, 13, 15 tot 24 meter. Bovendien kom je na elke straat wel weer een nieuw pleintje tegen. Kortom, van een éénvormige stedelijke structuur is in deze wijken vaak geen sprake meer.

De opgave van het vergroten van de open ruimte in de stad is ondermeer te vergelijken met de renaissance architectuur. In de chaotische middeleeuwse stad, bijvoorbeeld Florence, worden niet alleen nieuwe monumentale gebouwen neergezet, maar deze worden bovendien met elkaar verbonden door een nieuw stelsel van openbare ruimte (fig. 7).

### 3.1. Punt en Komma, vergroting bouwblokken en binnenterrein

Voor Siza en Castanheira is de bestaande stedelijke structuur van de Schilderswijk het uitgangspunt. De straat is in hun voorstel dominant. Het vaste profiel wordt aangehouden. De dominantie van de straat werkt door tot in de vormgeving van de gevels, het type ontsluiting, als ook in de woningplattegrond. Zo liggen bijvoorbeeld alle woonkamers aan de straatzijde. In het stedenbouwkundig plan van Siza en Castanheira wordt daarom ook afgeweken van stedenbouwkundige modellen van de gemeente, waarin op enkele plaatsen nieuwe pleintjes worden voorgesteld (fig. 8). Het oude Jacob van Campenplein blijft in het uiteindelijke plan de belangrijkste stedelijke ruimte (fig. 9).

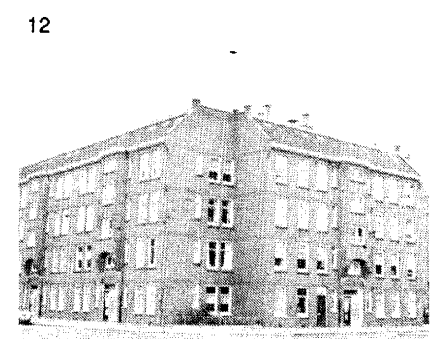
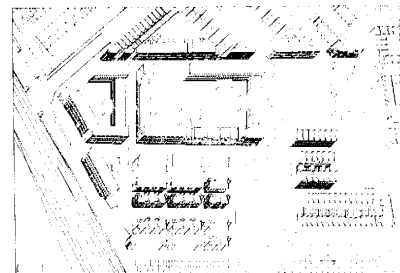
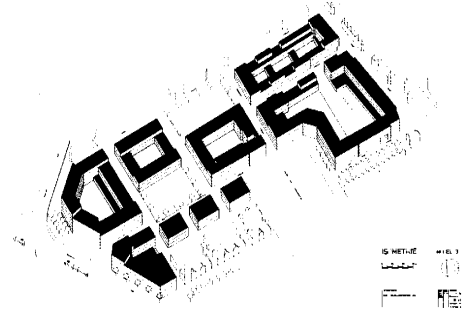
De vergroting van de open ruimte wordt gerealiseerd door de bouwblokken en daarmee de binnenterreinen te vergroten. In deze binnenterreinen worden parkeergarages van beperkte omvang en semi openbare- en privé tuinen gemaakt. De blinde gevel van de parkeergarage wordt vermeden door het toepassen van een "Duplex" woning. Ook in deze doorsnede is het functioneren van de straat weer datgene wat alles bepaald.

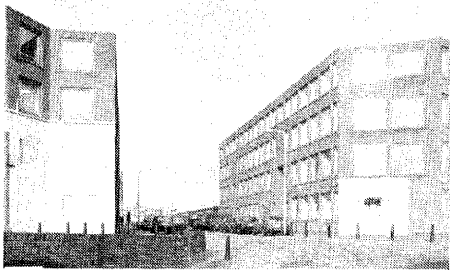
Het bouwblok Punt is volledig gesloten. Dit vergt complexe plattegronden voor de hoeken. Het bouwblok Komma is vanwege de geringe grootte niet volledig gesloten. Aan de Hoppenbrouwerstraat grenst hier het binnenterrein aan de straat. Op de grens tussen beide is in dezelfde architectonische taal een stedelijk hek gemaakt. Het bouwblok wordt erdoor afgemaakt (fig. 10).

De hoeken van de bouwblokken zijn, overeenkomstig aan de hoeken van de negentiende eeuwse straten, in vormgeving en waar mogelijk ook functioneel verbijzonderd. In de controversiële hoek met de Vaillantlaan is de bouwstrook waaruit het bouwblok is opgebouwd, het uitgangspunt voor een expressieve holle hoek. Dit spel met blinde muurvlekken speelt zich echter af op een plek waar het straatleven niet belemmerd wordt, namelijk in de lucht boven het straatleven. Siza verantwoordt deze oplossing ondermeer door te verwijzen naar een soortgelijke oplossing van Berlage (fig. 12).

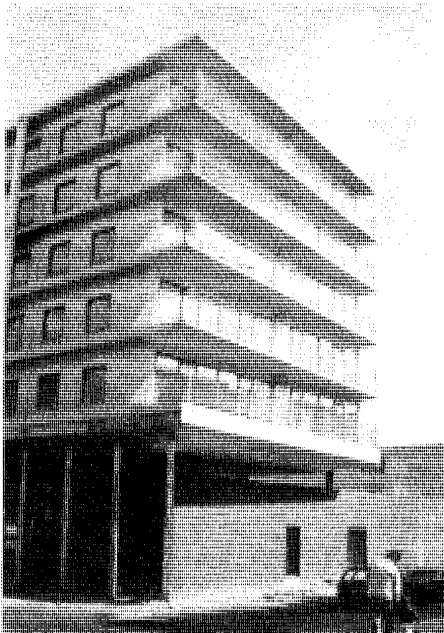
De hoeken van Punt en Komma met de Parallelweg en de van Ravesteinstraat (fig. 13), wordt in dit plan gezien als de toegang tot dit deel van de Schilderswijk. Deze toegangsfunctie is benadrukt door de toepassing van witte natuursteen op de afgeschuinde hoeken.

Belangrijk in het stedenbouwkundige en architectonische plan voor dit deelgebied is de nadruk die ligt op de aansluitingen tussen de verschillende bouwblokken, en daarmee ook tussen de verschillende projecten, ieder met een eigen architect. De overeenkomsten tussen de ontwerpers worden daarbij van meer belang dan het zoeken naar individuele bijzonderheden. Hoewel de werkwijze en het plan van Siza en Castanheira voor dit gebied iets voor de hand liggends heeft, is het toch de eerste keer in Nederland dat dit op een dergelijke consistente wijze is uitgevoerd.

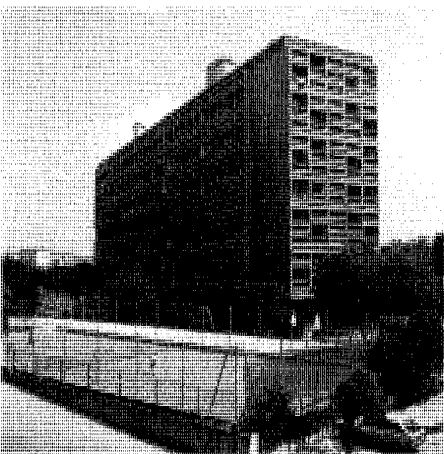




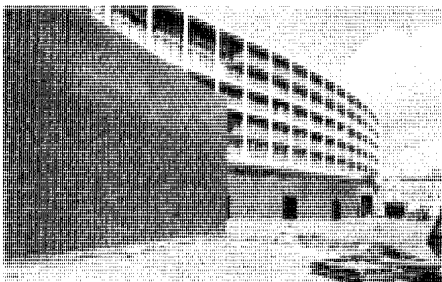
13



14



15



16

### 3.2. Natal vergroting openbare ruimte

Voor wat betreft het vergroten van de open ruimte is het uitgangspunt van van Dongen anders. Hij wil de "zielige" straatjes van voor de stadsvernieuwing niet herbouwen. Er wordt daarom niet uitgegaan van het gesloten bouwblok.

Toch blijft het bouwblok in het slingervormige gebouw wel herkenbaar. Je zou kunnen zeggen dat het bouwblok implodeert tot een enkele slinger; er is geen binnen terrein meer. De nadruk ligt op de openbare ruimte rond het gebouw, alles is even zichtbaar. De informele activiteiten aan de gevel moeten worden afgeschermd; de betonnen rastergevel vervult deze functie.

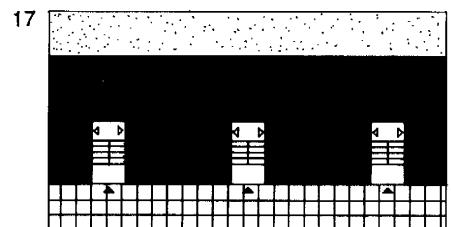
Er is niet één galerijgevel en één woongevel gemaakt (=strokenbouw), maar er zijn, net als wanneer er een gesloten bouwblok zou zijn gerealiseerd, evenveel galerijen, balkons, woonkamers en slaapkamers aan beide zijden van het gebouw gelegd. Dit wordt verkregen door het gebouw puntsymmetrisch op te zetten. Het gebouw heeft zodoende geen voor- en achterkant.

Beide uiteinden van de slinger zijn verbijzonderd. Hiermee wordt gereageerd op de stedelijke situatie. Het gebouw krijgt door "kont" en "kop" een richting naar de Hilledijk (fig. 14)

De opzet van het gebouw lijkt op de Unité van le Corbusier (fig. 15). Ook hier bevinden zich woon- en slaapkamers aan beide zijden van de gevel. Het gebouw is puntsymmetrisch over de middengang. De Unité staat echter noord/zuid georiënteerd in een parkachtige (niet stedelijke) omgeving. Beide langshevels zijn "gelijk" bezond. Er is slechts één kopgedraaid en wel die naar het zuiden.

Het Natal woongebouw is Noordoost/Zuidwest georiënteerd. De gevel aan de Kaapstraat is dan ook meer bezond dan die aan de Paul Krugerstraat. De oriëntatiewisselingen van de woningen, en het draaien van beide koppen is daarom niet zozeer verwant aan het bezonningsdogma van de Modernen, maar vindt zijn oorsprong in de stedelijke context. De vormtaal van het gebouw is modern, de opzet van het gebouw is daarentegen gebaseerd op het bouwblok. Ook in dit gebouw is, net als in "Punt" en "Komma", de bestaande stad het uitgangspunt. De bezonningseis wordt daarbij geresolveerd. Het traditionele stedelijk bouwblok is geconcentreerd in een enkelvoudig gebouw.

Het bovenstaande heeft betrekking op de woningen in het gebouw; deze zijn opgetild van het maaiveld en vormen de eigenlijke slinger. Op de begane grond bevinden zich naast de stijpunten, ruime doorgangen en kolommen ook voorzieningen. Deze voorzieningen zijn georiënteerd op de hoofdstraat, de Paul Krugerstraat. De andere straat, de Kaapstraat (fig. 16), is met de blinde muren een achterstraat. Op begane grondniveau heeft het gebouw wel een voor- en een achterkant gekregen.



17

#### 4. Relatie stad/straat/woning, het type

Woongebouwen waarin woningen zijn gestapeld worden vooral gekarakteriseerd aan de hand van de relatie tussen de stad, de straat en de woningen. In deze relatie is het type hoofdzakelijk bepaald. Zo is er het portiek-type, het corridor-type, etc.

Een belangrijke vraag voor een ontwerper en een opdrachtgever is welk type er wordt gekozen. In het gehanteerde type doet een architect een uitspraak over het functioneren van een gebouw, een groep woningen, een individuele woning, in de stad. Zo kan je je voorstellen dat de woningen van een woongroep ontsloten worden via een centrale hal met slechts één deur naar de straat, terwijl Yuppie-appartementen worden ontsloten via privé-liften uitkomend in een parkeergarage. De vraag naar het gebruikte type is niet waarde-vrij, zij heeft een maatschappelijke kant.

Zo heeft ook elk type een eigen geschiedenis, zoals bijvoorbeeld het portiek-type (fig. 17). Dit type is er niet altijd geweest. Voordat van de Broek daarvan het "oertype" neerzet in het Vroezenaanblok heeft hij veel geëxperimenteerd met andere oplossingen; waarbij de woningen nog zoveel mogelijk een eigen voordeur aan de straat hadden liggen. Deze oplossingen vergde ingewikkelde plattengronden. In de gevels domineren horizontale banden (fig 18).

In het Vroezenaanproject wordt door de toepassing van een doorgaande portiek over alle woonlagen de straat in het woongebouw doorgezet (fig. 19). Dit portiek is daarom transparant uitgevoerd, en steekt als een reliëf iets uit het gevelvlak. In het gevelbeeld vormt het portiek een nieuwe verticale orde. Het gebouw wordt bovenaan niet beëindigd door een bijzondere woning; alle woningen zijn aan elkaar gelijk geschakeld. De woning op de bovenste verdieping ligt net zo direct aan de straat als die op de eerste verdieping. In dit type is het functioneren van de straat dominant. Dit nieuwe type is een belangrijke stap geweest in de ontwikkeling van de woningbouw.

In een latere variant op dit type, aan de Gerdesiaweg (fig. 20 & 21) van van de Broek en Bakema, wordt een andere relatie tussen gebouw en stad gemaakt. Hier bevindt zich het portiek aan de achterkant. In dit portiek ligt de nadruk op het interieur en op de collectieve achtertuin, oftewel op de groep van woningen. De deur vanaf de straat is dan ook volledig dicht. Vanaf de straat is het (interne) portiek niet zichtbaar. De bovenste verdieping is teruggelegd, waardoor hier een doorgaand balkon aan de straat ligt. Je kunt je voorstellen dat de bewoners van dit gebouw als vanaf een scheepsdek het stadsleven (enigszins gereserveerd) gadeslaan. Een beeld dat niet wordt opgeroepen door het Vroezenaanblok.

In deze minimale verschillen van het eenvoudige portiek wordt al een andere verhouding tussen stad en woningen zichtbaar; woningbouw is tot op zekere hoogte "minimal art".

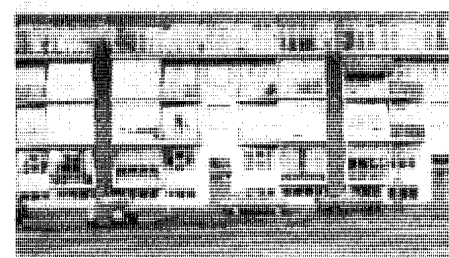
In de stadsvernieuwingsprojecten is vaak de keuze voor een bepaald type teruggebracht tot een technocratisch vraagstuk. De verschillende typen lijken waarde-vrije grootheden in het ontwerp. Er wordt in het ontwerp geen duidelijke uitspraak gedaan over datgene waarop het type de nadruk legt, bijvoorbeeld: het functioneren van de straat, het functioneren van een groep woningen of van een individuele woning. Onbedoeld is dan ook de relatie tussen de straat en de woning steeds indirecter geworden. Met name door de bergingen en de balkons op de baganegrond is deze relatie verstopt geraakt. De vele blinde muurvlakken in de straten en het privé-balkon langs de openbare straat zijn hiervan de vervreemdende resultaten (fig. 22).



18



19



20



21

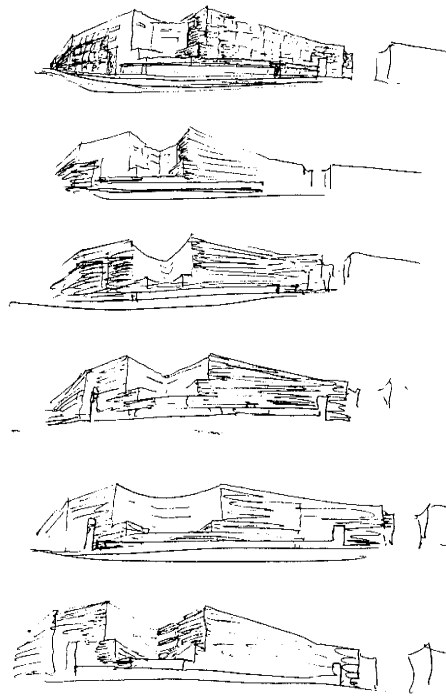


22





23



24

#### 4.1 Punt en Komma, een nieuw Haags portiek

In dit ontwerp is de keuze van het type een heel duidelijke. Zoals gezegd is het functioneren van de straat één van de belangrijkste uitgangspunten in dit plan. Het gehanteerde type, een Haagse portiek in vier lagen, hangt hiermee dan ook sterk samen.

In het traditionele Haagse portiektype van drie lagen hoog, liggen zowel de beganegrondwoningen als de woningen op de verdieping zo direct mogelijk met hun voordeur aan de straat. De voordeuren van de bovenwoningen liggen aan een bordes op de eerste verdieping, bereikbaar via een in het blok geschoven "straattrap" (fig. 23). De woning op de tweede verdieping heeft vanaf de eerste verdieping een interne trap naar de woning. De voordeuren van de beganegrondwoningen liggen ter weerszijden van de portiektrap. In de plattegrond van het woningtype wordt een "kamer en suite" (van voor naar achter) in één beuk toegepast. Max Risselada geeft in het artikel "Het haagse portiek in de huidige Stadsvernieuwing" een overzicht van de ontwikkeling van dit type.

Vooraf door de toepassing van dit lokale type is het project Punt en Komma verankerd in de Haagse context.

Het ontwerp geeft enkele bewerkingen te zien van het traditionele type. De belangrijkste hiervan is de extra verdieping. Hierdoor liggen er aan het bordes geen vier maar zes deuren. De bovenste woning moet vanaf het bordes twee verdiepingen stijgen. Deze extra verdieping levert een complexe plattegrond en doorsnede op. De betonnen, woningscheidende trappen vergen veel ruimte.

In de woningen is echter steeds een visuele relatie gemaakt tussen de voordeur en de woonverdieping. Zo heeft de bovenste woning een drie lagen hoge vide van één vierkante meter naar de voordeur.

In de plattegrond liggen de woonkamer en de keuken aan de straatzijde, de slaapkamers en het balkon aan de zijde van het binnenterrein. Zo is het wonen gericht op de straat, en het slapen op het rustige binnenterrein. Tussen het woon- en het slaapgedeelte ligt een ruime hal die door schuifdeuren is te verdelen in een woonhal, en een hal waaraan de slaapkamers en de badkamer liggen. Deze functieverdeling in de woning is onder meer het gevolg van interviews van de architect met de toekomstige bewoners over hun woonpatroon. Vooral in het woonpatroon van etnische minderheden werd dit onderscheid tussen een woon- en een slaapgedeelte belangrijk geacht.

##### 4.1.1 Punt en Komma, het Haagse portiek in de situatie

In het ontwerpproces van woningbouw is de inpassing van het gekozen plattegrondtype in het bouwblok een belangrijke fase. Ontstaan er bij het uitzetten van de maten in de situatie veel of weinig afwijkingen? Moet er een terugkoppeling plaatsvinden naar het woningontwerp? Waar en hoe worden de bergingen, eventuele garages, voorzieningen e.d. in het blok opgenomen? Deze fase is er een van puzzelen, zonder veel beeld. Of in ieder geval moet de ontwerper zijn beelden steeds toetsen aan de maten van het type en de situatie (fig. 24).

In het project Punt en Komma heeft deze fase veel aandacht in het ontwerp gevraagd. In de eerste plaats is de stedenbouwkundige contour van beide bouwblokken complex. Deze contour is in het ontwerp heel bewust, niet naar de standen van de tekenmachine vereenvoudigd, maar consequent gevolgd. Er worden eenduidige straatruimten gemaakt door complex gevormde bouwblokken. Bovendien heeft de plattegrondeenheid een grote breedte. Deze breedte is rond één portiektrap in het totaal  $2 \times 9,0 = 18,0$  meter breed. In

Punt en Komma zijn in het totaal 14 portiekeenheden toegepast. Daarvan zijn er vier sterk afwijkend van de basisplattegrond. Deze verbijzonderingen bevinden zich op een strategische plek, op de hoeken van Punt en Komma met de Parallelweg en de Ravesteinstraat. Deze hoeken is ook in de vormgeving verbijzonderd, om als een soort poort dienst te kunnen doen voor dit deel van de wijk.

Verder zijn twee "halve" portieken toegepast op de hoek Parallelweg/Vaillantlaan, en één op het einde van de Komma langs de Parallelweg. Bij de inpassing van de woningplattegrond in de situatie is niet uitgegaan van geometrie en van afwijkende woningtypen, maar van bewerkingen van de standaard plattegrond.

## 4.2 Natal, galerijen en portieken

In Natal worden de woningen achtereenvolgens ontsloten via een losstaande entree-hal op de beganegrond, een lift en galerijen met daaraan dubbelhoge portieken. Galerijen komen in de oude bebouwing van de Afrikaanderwijk niet voor.

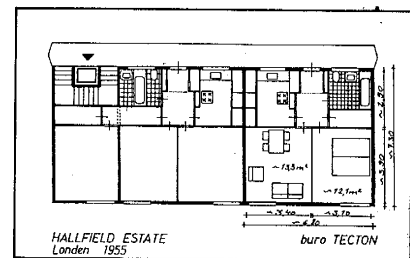
De ontsluiting is gelaagd te noemen. Tussen de straat en de woning zijn een aantal overgangen aangebracht. Door de toevoeging van het portiek aan de galerij ontstaat er een extra overgang ten opzichte van de traditionele galerijflat. Voordat je in de woning bent moet je afgezien van de lift door drie deuren. De lift is een losstaand object voor het gebouw. Hierdoor opent de lift zich niet naar de straat maar naar het gebouw. De dubbelhoge portiek "is een soort intermediair tussen de galerij en de woning zelf". In de getrapte opbouw van de ontsluiting herkennen we de invloed van Herzberger.

In de galerijflats van Hallfield Estate van Tecton in Londen (Lübetkin, c.s./ fig. 25) is de ontwerppoging voor hetzelfde type anders gesteld. Er is hier geen entreehal op de beganegrond gemaakt. Van buiten loop je direct de lift in die bovendien in het flatgebouw is opgenomen. Wanneer de liftdeuren zich openen ben je nog steeds buiten, je hebt direct uitzicht over de gemeenschappelijke tuin. De flatwoningen liggen vervolgens aan de galerij. Wanneer we net als in Natal de liftdeuren niet meetellen is er hier één deur, de voordeur, voor je in de woning bent.

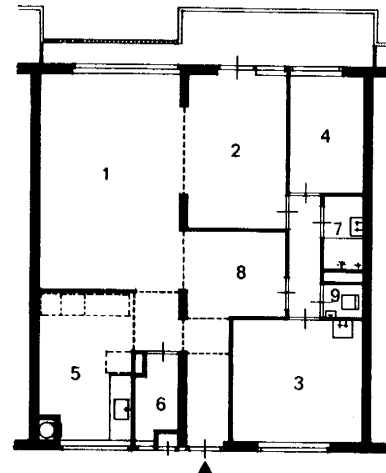
Is er in de ontsluiting van de woningen sprake van een genuanceerde oplossing, de plattegrond van Natal is zeer rationeel opgezet. Een kernplattegrond is toegepast; in het midden van de woning zijn rond één leidingkoker het sanitair, de keuken, de CV en de bergruimte opgenomen. Deze kern ligt even ver af van beide gevels. Daardoor kunnen de woonkamer en de slaapkamers gespiegeld worden rond de kern. Op het niveau van de "bovenwoningen" grenzen de woonkamers aan de galerijzijde, op het niveau van de galerij grenzen de slaapkamers aan de galerijzijde. Ook hiervan kan je zeggen dat de woningen met de slaapkamers aan de galerijzijde zich niet actief keren naar de galerij. Oftewel ook in de plattegrondoplossing wordt de afstand tussen de openbare galerij en de woning vergroot, indirecter gemaakt. Terwijl bijvoorbeeld in het traditionele galerijflattype aan de galerij de voordeur, de keuken en slechts één slaapkamer gesitueerd zijn (fig. 26).

### 4.2.1. Natal In de situatie

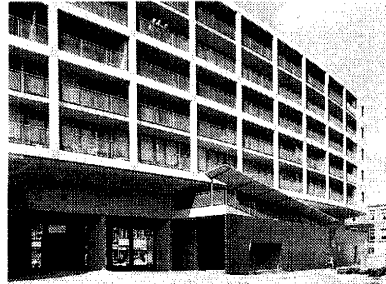
De slingervorm van het gebouw komt voort uit geometrie. Door het basis-element bestaande uit twee rechte woonbeuken (6.0 meter) en één gerende portiekbeuk met wisselkamer, te schakelen ontstaat er een gebogen strook. Deze strook wordt in het midden puntsymmetrisch gespiegeld. Hierdoor ontstaat het slingervormige gebouw. Alleen op de koppen van het gebouw bevinden zich bijzondere plattegronden. Voor het uittesten van verschillende maten in de situatie is de computer een belangrijk hulpmiddel geweest. Computertoepassing heeft in dit plan geleid tot een verrijking van de vormtaal.



25



26



Met deze konvex-konkave wand lijken we te zijn aangekomen in de Barokke periode van de moderne architectuur (fig. 27). Een ontwikkeling die Peter Smithson in zijn lezing "Three generations" in Delft in 1982 reeds voorspelde. De uiteindelijke geometrische eenvoud maakt het gebouw tot het formele archetypen van het slingervormige woongebouw. Om deze vorm te bereiken gaat van Dongen op een eclectische wijze om met de ontwerpbouwstenen van de woningbouw, waaronder de typologie.

De negatieve effecten van blinde bergingmuren op de beganegrond is in dit project structureel opgelost. De bergingen zijn op verdieping gerealiseerd. Deze tussenverdieping over de helft van het blok is bereikbaar via een lift en een hellingbaan. Blinde bergingmuren langs de straat komen in Natal niet voor (fig. 28).

## 5. De gevel

De gevels van stadsvernieuwingprojecten wijken vaak in sterke mate af van de oude gevels (fig. 29 & 30), zoals bijvoorbeeld in de mate van plasticiteit (fig. 31), in de mate van schaduwwerking (fig. 32), in de materiaal- en kleuroepassing (fig. 33), in de ordening van de gevelelementen (fig. 34), in de hoeveelheid blinde muurvlakken (fig. 35), in de behandeling van de hoeken (fig. 36), in het verschijnen van grote balkons in de straten (fig. 37) en in de betekenis die een gevel kan hebben voor stadsbewoners (fig. 38).

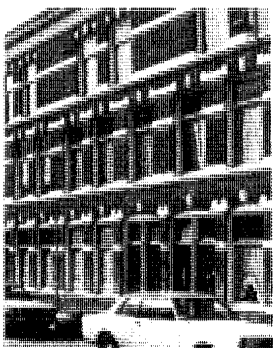
Ligt in de ritmische vlakke straatwanden van voorheen, geordend langs rooilijnen, de nadruk op de straatruimte tussen de gebouwen, in de stadsvernieuwing wordt het oog steeds getrokken naar de informatieve gevelwanden. De aandacht is van de ruimte naar het object verschoven.

Dit is een belangrijk verschil tussen oud en nieuw. Hiermee samenhangend zijn ook de aansluitingen tussen de verschillende nieuwe projecten problematisch geworden.

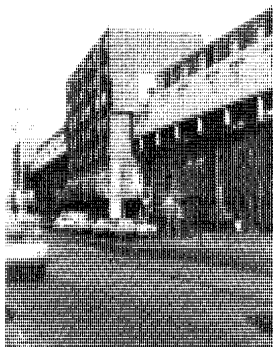
Tenslotte is vooral de gevel het vlak dat een communicatieve betekenis heeft voor het publiek. In de vormen van de stadsvernieuwing herkennen we over het algemeen alleen de oplossingen van een woningbouwvraagstuk. Er zijn weinig vormen aan te wijzen die appelleren aan gevoelens, associaties van een publiek. Ze belichamen eventueel een persoonlijke stellingname van de makers, maar zijn vaak niet in staat te communiceren met de vormen van de stad en de bewoners.



29



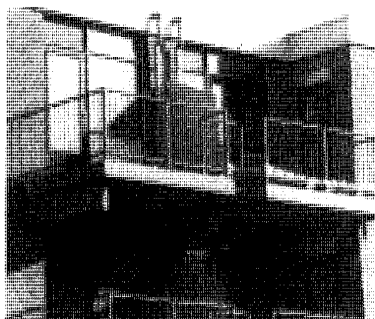
30



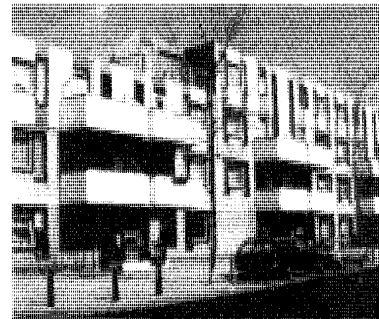
31



34



32



33



### 5.1 Punt en Komma, de vlakke straatgevel

Ook in de vormgeving van de gevels spelen de oude gevels van de directe omgeving een rol, echter niet de enige. De belangrijkste overeenkomsten zijn de toepassing van bakstenen, het maken van vlakke straatwanden, het Haagse portiek, en de vele en grote raamopeningen in de bakstenen wand. De gevel die voor het grootste deel uit glas bestaat, wordt toch, door de vele ritmische bakstenen penanten en de verdiept liggende kozijnen, bepaald door de rode baksteen. In deze gevels is een precies evenwicht gevonden tussen massieve en open delen. Ze hebben in deze zin een kwaliteit die doet denken aan de traditionele Hollandse grachtenhuisgevels.

Toch wordt in de gevels van Punt en Komma ook verwezen naar de massieve (on-Hollandse) architectuur van Berlage. In één van de toelichtingen op het plan noemt Siza dan ook een woningblok van Berlage als inspiratiebron. Berlage heeft een voorliefde voor de massieve bakstenen architectuur die hij bijvoorbeeld in Sienna tegenkomt. In de gebouwen en de tekeningen van Berlage kom je deze voorliefde steeds tegen (fig. 40).

In Punt en Komma benadrukt Siza eveneens het massieve karakter van het gebouw. Zo wordt bijvoorbeeld de bekleding van het Haagse portiek gemetseld. Het lijkt erop alsof de portieken uit de massa gesneden zijn. Ook de toepassing van rode kozijnen in een rode wand versterkt het monoliete karakter van het gebouw. Er zijn ook geen hoekramen rond het portiek toegepast; alle hoeken zijn massief. Er is geen kroonlijst gemaakt; tegen de lucht steken kubistische vormen zich af. De blokkige opbouw komt het mooist uit onder een fel schijnende zon.

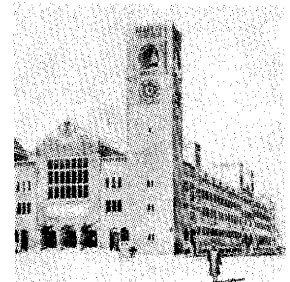
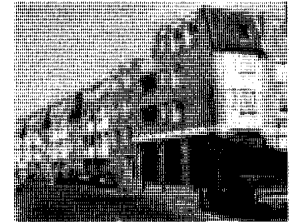
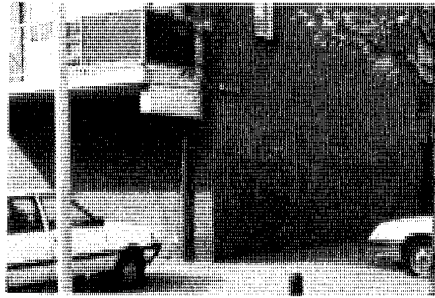
In de traditionele Hollandse gevels komen daarentegen, vanwege de kwaliteit van het noordelijke licht, meer witte tonen voor, en het gevelvlak is hier meer, als in een reliëf, opgedeeld (fig. 41).

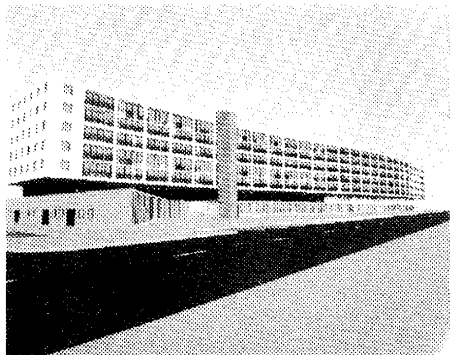
### 5.2 Natal, de gelaagde gevel

De vormopbouw, de gelaagde gevel, en de materialisering van de gevels van Natal verschillen met de gevels van de bestaande bebouwing. De toegepaste materialen en kleuren roepen een modern beeld op.

In deze gelaagde gevel neemt de betonnen rastergevel in het voorvlak een belangrijke plaats in. Het betonnen raster heeft een eigen ritme (van 5,40 meter), onafhankelijk van de beukmaten van de woningen er achter. Door dit betonnen raster wordt niet alleen in één keer de maat van het gebouw bepaald, maar wordt ook een neutraal ritmisch vlak gemaakt als achtergrond voor de stedelijke ruimte. Door de galerij c.q. balkons is de achterliggende tweede gevel beschaduwde. Uit dit beschaduwde vlak lichten helder gekleurde panelen op. De ogenschijnlijke willekeur van de gekleurde panelen refereert aan het er achter liggende woningtype en het soort ruimte.

De betonnen rastergevel versluiert de puntsymmetrische opzet van het gebouw. De overgang tussen het galerij- en balkongedeelte wordt zo min mogelijk zichtbaar gemaakt. Om de balkons zoveel mogelijk te laten lijken op de galerijen lopen de privacy schermen slecht tot de helft van de balkondiepte.





42

Tenslotte herinnert niet alleen de half concave half convexe wand aan de dynamiek van de barok architectuur, ook is de rastergevel op te vatten als een kolossaal-orde, eveneens een kenmerk van barok architectuur. Met de voormentaal van de Modernen wordt een nieuw barokke architectuur in Natal gemaakt (fig. 42).

## 6. Tweemaal aansluiten

De beide projecten tonen ieder een eigen manier om aan te sluiten op een bestaande stedelijke structuur.

In Punt en Komma wordt aangesloten door aan te sluiten. De bestaande stedelijke structuur wordt niet afgedaan maar wordt als het materiaal gezien waarmee wordt gewerkt. Dit is een structurele benadering van stadsvernieuwing. Het welslagen ervan is niet afhankelijk van één enkele architect of stedenbouwer. Aan de stadsvernieuwing in deze zin kunnen, evenals in de oude stad, meerdere architecten deelnemen.

In Natal wordt aangesloten door te verschillen. Het knappe van dit project is dat het contrast met de oude omgeving zodanig is opgevoerd dat beide hun zeggingskracht behouden. Het gebouw is een monumentaal teken in een even monumentale wijk. Dit is waarschijnlijk wat van Dongen in zijn toelichting bedoeld met: "Op deze manier verhoudt de voorgestelde bebouwing zich dialectisch ten opzichte van de bestaande stedelijke context". Deze op het incident gerichte benadering lijkt meer afhankelijk te zijn van een toevallige opgave en van een individuele architect.

## Bijschriften plaatjes

1. Schema-Uitbreidingsgebieden, stadsvernieuwing, stadsrenovatie
2. Den Haag, Schilderswijk, van Bassenplein (foto: Hebly & Theunissen Bouwen in de stad p. 24)
3. Den Haag, Schilderswijk, Jan van Gojenstraat-incidentele verbreding straat (foto: op.cit. p. 19)
4. Den Haag Transvaal noord-dwarsroute (foto: op.cit. p. 28)
5. Den Haag, Kortenbos, Kortenbospark-nieuwe stedelijke structuur (foto: op.cit. p. 15)
6. Den Haag, Regentesse Valkenboskwartier, Franklinstraat-traditioneel Haags straatprofiel (foto: op.cit. p. 14)
7. Florence-monumenten verbonden door openbare ruimten (tek: Fanelli, Brunelleschi, p. 24)
8. Den Haag, model voor nieuwbouw in deelgebied 5 van de dienst SO/GZ (tek: Boasson, Alvaro Siza in de Schilderswijk p. 42)
9. Den Haag, uiteindelijke invulling van deelgebied 5, van SO/GZ en Siza, Castanheira, getekend door Castanheira (tek.: op.cit. p. 44)
10. Den Haag, Komma-bouwblok wordt afgemaakt door hek (foto: Hebly & Theunissen, Bouwen en de stad, p. 111)
11. Den Haag, Punt-hoek Vaillantlaan/Parallelweg (foto: op.cit. p. 111)
12. Amsterdam, Berlage-Indische buurt, Javaplein, 1912-15
13. Den Haag, Punt en Komma-hoek met van Ravesteinstraat als toegang tot de wijk
14. Rotterdam, Natal-de kop naar de Hilledijk (foto: K.M.P. Theunissen)
15. Marseille, Le Corbusier, Unité
16. Rotterdam, Natal-het gebouw aan de Kaapstraat (foto: KMP Theunissen)
17. Schema, het portiektype
18. Rotterdam, Blijdorp, van de Broek-het Blijdorp portiek
19. Rotterdam, Blijdorp, van de Broek-Vroezenlaan-portiek aan de straat
20. Rotterdam, Kralingen, van de Broek-Gerdesiaweg
21. Rotterdam, Kralingen, van de Broek-Gerdesiaweg-portiek aan de achterkant
22. Den Haag, Transvaal, Joubertstraat-beganegrondgevel met bergingen en balkons (foto: Hebly & Theunissen Bouwen in de stad, p. 42)
23. Den Haag, Schilderswijk, Frans Halsstraat-Haagsportiek (foto: op.cit. p. 17)
24. Den Haag, Schilderswijk, Siza-ontwerpschets hoek Vaillantlaan/Parallelweg (tek.: Boasson, Alvaro Siza in de Schilderswijk, p. 46)
25. Londen, Hallfield Estate, Tecton (Lübetkin c.s.) "buiten"lift (tek: ter Horst, Theunissen, Vos, Normering in de woningbouw, VROM & Emancipatieraad, 1986)
26. Plattegrond van galerij flat type
27. Rotterdam, Natal-van Dongen, computertekening
28. Rotterdam, Natal-hellingbaan naar berginglaag
29. Den Haag, Het oude Centrum, Zuidwal oude gevelwand in percelenstad (Hebly & Theunissen, Bouwen in de stad, p. 46)
30. Den Haag, Schilderswijk, Jacob Catsstraat-oude gevelwand in een negentiende eeuwse wijk (op.cit. p. 71)
31. Den Haag, Rivierenbuurt, Ammunitieshaven-vormopbouw

- (op.cit. p. 36)
32. Den Haag, Schilderswijk Jan de Barenstraat-schadeverwerking  
(op.cit. p. 50)
  33. Den Haag, Schilderswijk, Jacob Jordaensplein-materiaaltoepassing  
(op.cit. p. 65)
  34. Den Haag, Transvaal, De la Reyweg-ordering gevelelementen  
(op.cit. p. 74)
  35. Den Haag, Schilderswijk, Falckstraat-blinde muurvlakken  
(op.cit. p. 37)
  36. Den Haag, Schilderswijk, hoek Jan van Gojenstraat/Van Dyckstraat  
(op.cit. p. 9)
  37. Den Haag, Transvaal, Smitstraat-balkons (op.cit. p. 77)
  38. Den Haag, Het Oude Centrum, Mollenberghstraat-vorm en betekenis  
(op.cit. p. 81)
  39. Den Haag, Komma-gevel (op.cit. p. 111)
  40. Amsterdam, Berlage, Beurs-gevel
  41. Den Haag, Kortenbos, Westeinde-traditionele gevel  
(Hebly & Theunissen, Bouwen in de stad, p. 48)
  42. Rotterdam, Natal, van Dongen-computertekening

## Literatuur

### Algemeen

M. Risselada "Het Haagse portiek in de huidige stadsvernieuwing",  
R. Geurtsen, P. Verschuren, G. Kwakkenbos, Stadsontwerp in  
's-Gravenhage, Delft 1989

Hebly & Theunissen, Bouwen in de stad, Projekt Organisatie  
Stadsvernieuwing Den Haag (070-614171), 1989

### Punt en Komma, Siza & Castanheira

D. Boasson, Visie op de stad, Alvaro Siza in de Schilderswijk,  
Projekt Organisatie Stadsvernieuwing Den Haag, 1988

R. Brouwers, e.a., Architectuur in Nederland, Jaarboek 1988-1989,  
Van Loghum Slaterus Deventer, 1989, p. 90-93

S.V. Barbieri, "Due isolati residenziali", Domus 1989, nr. 705, pr. 25

J.P. Robert "Siza a La Haye", Architecture d'Anjourd hin, nr. 261, p. 54

D. Boasson "Onbevungen stadsvernieuwing, Alvaro Siza in  
de Haagse Schilderswijk", De Architect, vol. 19, nr. 12, 1988, p. 38

N. Foshio "Alvaro Siza 1954-1988", A&U extra edition, juni 1989

### Nata!, de architecten cie., van Dongen

R. Bullhorst, "Woningwetwoningen", NRC Handelsblad, 12 september  
1985







Corpus den Hoorn ,Groningen



"Punt" en "Komma" Schilderwijk ,Den Haag



"Natal" Afrikaanderwijk , Rotterdam